

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ УКРАЇНИ
“КИЇВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ
ІМЕНІ ІГОРЯ СІКОРСЬКОГО”**

**ВІСНИК
НАЦІОНАЛЬНОГО ТЕХНІЧНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ УКРАЇНИ
“КИЇВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ”**

**ПОЛІТОЛОГІЯ
СОЦІОЛОГІЯ
ПРАВО**

№ 4 (48)

Видавничий дім
«Гельветика»
2020

Друкується відповідно до рішення Вченої ради Національного технічного університету України “Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського”, протокол № 1 від 29 січня 2021 року.

Наказом МОН «Про затвердження рішень атестаційної колегії міністерства» від 24 вересня 2020 р. № 1188 збірник включено до переліку наукових фахових видань України (категорія Б) зі спеціальностей 052. Політологія, 054. Соціологія, 081. Право.

*Вісник Національного технічного університету України
“Київський політехнічний інститут”. Політологія. Соціологія. Право
включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International
(Республіка Польща).*

www.socio-journal.kpi.kiev.ua

Вісник Національного технічного університету України “Київський політехнічний інститут”.
Політологія. Соціологія. Право : зб. наук. праць. – Київ, 2020. – № 4 (48). – 124 с.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

А.А. Мельниченко – к. філос. н., доц., проректор КПІ ім. Ігоря Сікорського; В.А. Мисливий – д. ю. н., професор кафедри публічного права факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського; В.М. Кулик – д. політ. н., головний науковий співробітник відділу етнополітології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України; В.П. Степаненко – д. с. н., Манчестерський університет (Великобританія), головний науковий співробітник Інституту соціології НАНУ; Г.О. Коржов – к. с. н., доцент кафедри соціології факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського; Д.І. Голосніченко – д. ю. н., доц., професор кафедри господарського та адміністративного права факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського; Є.Д. Лук'янчиков – д. ю. н., професор кафедри інформаційного права та права інтелектуальної власності факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського; Є.І. Головаха – д. філос. н., професор, зав. відділу методології та методів соціологічних досліджень Інституту соціології НАНУ; М.Н. Єнін – к. с. н., доцент кафедри соціології факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського; О.А. Фісун – д. політ. н., професор, зав. кафедри політології Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна; О.Г. Злобіна – д. с. н., професор, зав. відділу соціальної психології Інституту соціології НАНУ; О.Д. Куценко – д. с. н., професор, зав. кафедри соціальних структур і соціальних відносин Київського національного університету ім. Тараса Шевченка; О.О. Бакалінська – д. ю. н., доц., професор кафедри господарського та адміністративного права факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського; О.О. Кравчук – д. ю. н., доц., професор кафедри господарського та адміністративного права факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського; П.В. Кутуєв – д. с. н., професор, зав. кафедри соціології факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського; С.О. Макеев – д. с. н., професор, зав. відділу дослідження соціальних структур Інституту соціології НАНУ; Т.Д. Брік – PhD з економічної історії університету Карлоса Третього, викладач Київської школи економіки; Я.Ю. Цимбаленко – к. н. з держ. упр., в. о. декана факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського.

МІЖНАРОДНИЙ СКЛАД РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ:

Георгій Дерлуг'ян – PhD з соціології, професор соціології та публічної політики філіалу Нью-Йоркського університету в Абу-Дабі, ОАЕ (головний редактор); Абель Полезе – Ph.D. з соціальних наук, ст. науковий співробітник Інституту політичних наук та врядування Талліннського технічного університету, Таллінн, Естонія; А.В. Коротаєв – д. іст. н., зав. лабораторії моніторингу ризиків соціально-політичної дестабілізації Науково-дослідного університету «Вища школа економіки», Москва, РФ; Войцех Рафаловський – PhD з соціології, асистент-професор соціології Варшавського університету, Польща; Джесіка Зиховіч – PhD зі слов'янських студій, наукова співробітниця Центру нових демократій ім. родини Вейзерів Мічиганського університету, США; Джеффри Александер – PhD з соціології, професор соціології Йельського університету, США; Ерік Райнерт – PhD з економіки, професор управління технологіями Талліннського технічного університету, Естонія; Є. Калужнова – к. е. н., професор університету м. Редінг, Велика Британія, Директор Центру Євразійських досліджень; Інес Супуле – Інститут соціології та філософії Латвійського університету, Рига, Латвія; Інта Меєріна – PhD з соціології, директор центру досліджень діаспори та міграції Латвійського університету, Латвія; Іренеуш Садовський – PhD з політичних наук, науковий співробітник Інституту політичних досліджень ПАН, Польща; Кеван Харріс – PhD з соціології, асистент-професор соціології Університету Каліфорнії в Лос-Анджелесі, США; Кімітака Мацузато – професор політичних наук Токійського університету, Японія; М.А. Мінаков – старший науковий співробітник Інституту Дж. Кеннана, Міжнародний науковий центр Вудро Вільсона, США; Миколай Павляк – PhD з соціології, асистент-професор соціології Варшавського університету, Польща; Сальваторе Бабонес – PhD з соціології, асоційований професор соціології та соціальної політики Сіднейського університету, Австралія.

ЗМІСТ

СОЦІОЛОГІЯ

Куриляк В. В.

Соціальне вчення та практики Церкви Адвентистів сьомого дня в Україні.....6

Полумисна О. О.

Дефініції та визначення статусу «людина з інвалідністю» в Україні.....16

Шпікер М. В.

Поширеність окремих категорій правових проблем на місцевому рівні.....25

ПОЛІТОЛОГІЯ

Андрійчук Т. С.

Державна підтримка розвитку громадянського суспільства в Україні у 2007–2020 роках: стратегічні завдання та механізми реалізації.....36

Вегеш М. М., Кополовець Р. В.

Причини і передумови окупації Луганської та Донецької областей: емпіричний аналіз територій (на основі показників індексу демократизації «Freedom in the World 2020»).....43

Климончук В. Й., Арделі О. І.

Формування української ідентичності та національного державотворення в модерну добу XIX століття.....49

ПРАВО

Ананьєва Є. А.

Фінансово-правова основа діяльності об'єднаних територіальних громад.....54

Васильченко О. П.

До питання про протидію інформаційному складнику агресії РФ.....59

Зух Ю. О., Шведа К. О.

Медіація в цивільному судочинстві під час пандемії COVID-19.....64

Казанчук І. Д.

Деякі міркування щодо вдосконалення положень Кодексу України про адміністративні правопорушення в частині посилення відповідальності за порушення законодавства у сфері захисту природних екосистем від пожеж.....70

Кірик А. Ю.

Гарантії прав спадкоємців у разі покладення на них заповітом обов'язків немайнового характеру.....75

Котенко М. В.

Ціннісно-правовий вимір правового забезпечення охорони прав на знаки для товарів і послуг в Україні.....80

Кравчук О. О., Остащук І. Б.

Присяга судді – посадова присяга та судовий символ.....85

Крикливець Д. Є.

Система покарань для неповнолітніх: шляхи вдосконалення.....94

Кулик О. І.

Саморегулювання ринку віртуальних активів: поняття та форми.....99

Мамай В. А.

Проблемні питання застосування строків звернення до суду в разі розгляду трудових спорів із питань оплати праці.....105

Рябчинська А. О.

Співвідношення права довірчої власності як способу забезпечення виконання зобов'язання та застави.....110

Стець О. М.

Правовий статус керівника державної служби в державному органі як суб'єкта державно-службових правовідносин.....118

CONTENTS

SOCIOLOGY

Kuryliak V.

Social teachings and practices of the Seventh-day Adventist Church in Ukraine.....6

Polumysna O.

Defining the status “person with a disability” in Ukraine.....16

Shpiker M.

Prevalence of certain categories of legal problems at the local level..... 25

POLITICAL SCIENCE

Andriichuk T.

State support for civil society development in Ukraine in 2007–2020:
strategic tasks and implementation mechanisms.....36

Vehesh M., Kopolovets R.

Causes and prerequisites of the occupation of Luhansk and Donetsk regions:
empirical analysis of territories (on the basis of indicators of the democratization index
“Freedom in the World 2020”).....43

Klymonchuk V., Ardeli O.

Formation of Ukrainian identity and national state formation
in the modern era of the XIX century.....49

LAW

Ananieva Ye.

Financial and legal basis of the activities of the united territorial communities.....54

Vasylchenko O.

On the question about opposition to the information component aggression
of the Russian Federation..... 59

Zukh Yu., Shveda K.

Mediation in civil proceedings during the COVID-19 pandemic..... 64

Kazanchuk I.

Some reflections on improving the provisions of the code of Ukraine on administrative
offenses in terms of increasing liability for violation of legislation
in the field of protecting natural ecosystems from fires.....70

Kiryk A.

Guarantees of the rights of heirs in the imposition of non-material obligations
on them by will.....75

Kotenko M.

Value-legal aspects of providing legal protection of rights to trademark in Ukraine..... 80

Kravchuk O., Ostashchuk I.

The oath of a judge – oath of office and judicial symbol.....85

Kryklyvets D.

System of punishments for the minors: the ways of improving..... 94

Kulyk O.

Self-regulation of the virtual asset market: definition and forms..... 99

Mamai V.

Problematic issues of application of terms of appeal to court in the consideration
of labor disputes on remuneration.....105

Riabchinska A.

The relationship between fiduciary ownership as a means of ensuring the fulfilment
of the obligation and pledge.....110

Stets O.

Legal status of the head of public service in the state body as a subject
of public service legal relations.....118

УДК 279.14-67(477)

DOI [https://doi.org/10.20535/2308-5053.2020.4\(48\).232666](https://doi.org/10.20535/2308-5053.2020.4(48).232666)

СОЦІАЛЬНЕ ВЧЕННЯ ТА ПРАКТИКИ ЦЕРКВИ АДВЕНТИСТІВ СЬОМОГО ДНЯ В УКРАЇНІ

Куриляк В. В.,

*докторантка кафедри культурології та філософії
Національного університету «Острозька академія»
ORCID ID: 0000-0001-5245-9700*

У статті представлено огляд соціальних практик Церкви Адвентистів сьомого дня. Проаналізовано рівень участі адвентистів в освітній, медично-оздоровчій, філантропічній та політичній діяльності. Визначено, що освітня діяльність адвентистів базується на інтегруванні християнських цінностей в освітній процес із метою виховання цілеспрямованої особистості, здатної на високому рівні служити Богу та суспільству. Медична та оздоровча діяльність адвентистів спрямована на профілактику фізичних захворювань, оскільки вважається, що хворобу легше завчасно попередити, ніж вилікувати. Благодійством адвентисти займаються через офіційно створену організацію «Адвентистське агентство допомоги та розвитку», вважаючи, що допомога Церкви суспільству має задовольняти не лише духовні, а й фізичні потреби людини. Участь адвентистів у політиці не схвалюється, однак і не забороняється. Це пов'язано з конфліктністю й суперництвом, яке виникає в політичних перегонах, тому бажано використовувати свої таланти в тих сферах, які несуть суспільству мир та благо. Констатовано, що центральною ідеєю соціального вчення Церкви Адвентистів сьомого дня є захист свободи совісті та гідності людської особистості. Отже, завдяки втіленню принципів соціального вчення на практиці церковні приміщення Адвентистів сьомого дня стають соціальними лабораторіями Церкви, завдяки яким віряни цієї конфесії досягають двох цілей. Перша з них – поширення власних релігійних переконань та вчення, а друга – слідування за прикладом Христа, який під час свого життя на землі служив фізичним потребам соціуму, яке його оточувало. У підсумку дослідження зазначено, що документ «Соціальне вчення Церкви Адвентистів сьомого дня в Україні» спрямований на реалізацію Церквою двох цілей: просвітницьку та добродійну, виконання яких дозволяє деномінації позитивно репрезентувати себе в українському та світовому суспільстві.

Ключові слова: соціальне вчення, адвентисти сьомого дня, освіта, медицина, гідність людини.

Постановка проблеми. В останні десятиліття релігійні організації змінили фокус місіонерської роботи за рахунок розширення місії Церкви в суспільстві. Зміна реакції Церкви на суспільні потреби пов'язана із тим, що віряни більшості релігійних організацій, окрім задоволення духовних потреб, зосередили увагу на земних потребах людини, усвідомивши, що фізичні та духовні аспекти людського буття нерозривно пов'язані. У результаті реакції релігійних організацій на суспільні потреби Церкви почали теоретично обґрунтовувати сфери та межі своєї роботи в соціумі. Ці теоретичні викладки отримали назву – соціальне вчення Церкви. І одне із таких вчень розроблено та впроваджується у життя Церквою Адвентистів сьомого дня. Окрім центральної ідеї, а саме свободи слова та захисту гідності людини, адвентисти у своєму соціальному вченні приділяють багато уваги медичним, освітнім, політичним, гендерним тощо питанням, огляд та аналіз яких зорієнтує дослідника визначити сфери та межі роботи Церкви Адвентистів сьомого дня протягом періоду незалежності України.

Дослідженням соціального вчення Церкви Адвентистів сьомого дня займалося значна кількість вчених України. Хтось із них побічно торкався цього питання (П.Л. Яроцький, М.А. Балаклицький, Г.А. Меренков, Л.О. Филипович тощо), інші ж глибоко та послідовно намагалися зрозуміти його зміст, дієвість та сфери прояву. До таких робіт належить дослідження І.Г. Чернушки, який у статті «Державно-церковні відносини в контексті соціальної доктрини Церкви Адвентистів сьомого дня» [1] намагався окреслити стосунки релігійної деномінації адвентистів та держави, показавши, що пріоритетом для адвентистів у цих взаєминах є збереження миру між людьми, гуманітарна допомога суспільству в кризових зонах та всебічна допомога державі без вступу при цьому до якоїсь політичної партії.

Послідовно соціальне вчення адвентистів було представлено у статті Є. В. Буги «Соціальні доктрини протестантизму в контексті соціокультурних перетворень українського суспільства» [2], який звернув увагу на специфіку та методи роботи протестантських церков періоду незалежної України, вказавши, як через соціальні вчення взаємодіють віряни та соціум. Не менш цінним вкладом у розкриття соціальної теми церковних вчень, особливо їхньої трансформації, є дисертація Г.А. Трегуб: «Дивергентні процеси в конфесіях пізнього протестантизму України другої половини ХХ – початку ХХІ століть: зовнішні та внутрішні чинники» [3], яка дослідила, що зовнішній чинник – соціополітичне становище, обов'язково змінює погляди та уклад внутрішнього життя протестантської конфесії через її релігійних лідерів. Найближчою до теми залишається стаття В.В. Куриляк «Соціальна доктрина Адвентистів сьомого дня як фактор впливу на суспільно-освітні процеси України» [4], оскільки в ній детально розглянуто практичний вияв соціального вчення в контексті освітньої діяльності українських адвентистів. Однак зазначимо, що більшість авторів не розглядали соціальне вчення адвентистів загалом, лише побіжно торкалися окремих його питань.

Мета статті – окреслити напрями роботи Церкви Адвентистів сьомого дня відповідно до положень її соціального вчення.

Виклад основного матеріалу. Розглядаючи соціальне вчення Адвентистської церкви в Україні, варто зауважити, що ця церква тривалий час протягом існування СРСР виживала, розвивалася у відриві від Всесвітньої церкви і лише з отриманням Україною незалежності відкрила для себе можливість для повноцінної взаємодії як з іншими країнами, так і з власним суспільством, що для церков на Заході було звичайною практикою. Тому логічно, що Церква АСД в Україні, як і інші протестантські церкви, вирішила розпочати з надолужування згаяного, а саме – скористатися можливістю вільно проповідувати вістку Євангелія, запрошувати західних євангелістів для масових програм та хрестити людей. Але, очевидно, що діяльність Церкви не могла обмежитися лише проповідуванням та хрещенням, адже богослов'я Церкви має два виміри: вертикаль (стосунки з Богом) та горизонталь (стосунки з людьми, а отже, із суспільством). Тому пізньопротестантські церкви, серед них Церква АСД в Україні, зрозуміли й відчули важливість соціально-гуманітарної діяльності. У контексті цього доктор філософських наук Петро Яроцький, розглядаючи стан пізньопротестантських церков в Україні після 1991 року, говорить про характеристику їхньої горизонтальної сутності, що вона відтворює «діяльність церков як соціальних інститутів шляхом зміщення акцентів із культової практики на гуманітарну сферу» [5, с. 304]. З настанням періоду незалежності Церква АСД в Україні «відкриває свої перші загальноосвітні та духовні установи як початкової, так і вищої освіти, будує видавництво та друкарню, радіо, створює благодійні фонди і асоціації, відкриває центри з профілактики алкогольної, нікотинової, наркотичної залежності» [6, с. 317–318] тощо.

Тому завдяки свободі віросповідання у пізньопротестантських, а отже, й адвентистських громадах стався поступовий перехід від місіонерства заради поповнення церкви новонаверненими людьми до більш широкого усвідомлення місії, яка б включала різні напрями соціальної активності. Без продуманого соціального вчення, яке було б актуальним у контексті українського суспільства, не можна було обійтись. Як висловився Петро Яроцький у 2008 році, на той момент Церква АСД в Україні з усіх протестантських церков мала найґрунтовніше розроблене соціальне вчення, що окреслювало її ставлення до держави, суспільства, політики, влади, економіки, культури, християнської етики і світського права, глобальних проблем сучасності, екуменізму та секуляризації [5, с. 317–318; 7, с. 257]. Але через те, що метою нашої статті є загальний огляд соціального вчення Церкви АСД, пропонуємо проаналізувати ці напрями, звернувши увагу на окремі аспекти їхнього практичного вияву.

Освітня діяльність. Церква адвентистів сьомого дня є однією з найактивніших учасниць суспільно-освітнього розвитку української держави. Саме чітко сформульована соціальна доктрина Церкви АСД, на нашу думку, допомогла досягти успіху у створенні розгорнутої структури адвентистських навчальних закладів в Україні. Вищезгадана структура нині містить усі компоненти, що роблять цикл освітнього процесу повним.

Адвентистська освітня мережа в Україні станом на 2020 рік включає в себе більше десяти дитячих садочків, двадцять дві загальноосвітні школи дошкільного, середнього та повного рівнів освіти, три теологічних інститути, які діють у містах Львові, Чернівцях, Бучі, та один заклад вищої освіти – Український гуманітарний інститут. Крім вищезазначених закладів, при церквах діють різноманітні дитячі, підліткові клуби та класи суботньої школи, де в контексті біблійних сюжетів молоде покоління навчають моральних цінностей та добросовісної діяльності в суспільстві.

Згідно з думкою адвентистів, навчальний процес має бути наповнений тими цінностями, які накопичила наука і культура, вони є важливими, і їх потрібно передавати людині у процесі здобуття освіти. Адвентисти далекі від того, щоб ігнорувати всі досягнення науки й культури як світські, а отже, непотрібні. Навпаки, віряни осмислюють досягнення в цих сферах із точки зору того, яке вони несуть благо, як вони можуть бути спрямовані на розвиток творчості та духовності.

Учасники освітнього процесу церкви АСД стверджують, що «християнин у своєму духовному житті та церква у своїй самоідентифікації у світі віддають перевагу відкриттю та релігійному досвіду, а культура є мовою, завдяки якій церковна структура взаємодіє з суспільством. Крім того, з точки зору адвентистів, саме наука та її досягнення тільки тоді зможуть бути використані на благо людини, коли їх першовідкривач займає творчу моральну позицію, яка ґрунтується на визнанні Бога як Творця світу» [8].

Важливим принципом адвентистської освіти є єдність між знанням та етикою, чого адвентисти чекають не тільки від своїх, але й від державних закладів, оскільки цей принцип завжди працює на користь суспільства: «Освітня система в державі має бути націлена на творення такого освітнього середовища, яке б благотворно впливало на розвиток особистості загалом <..> сприяючи формуванню духовного світу, етичних цінностей і уявлень» [8]. Якщо говорити про освітню систему церкви АСД, її важливою складовою частиною є пріоритет виховання над навчанням.

Що стосується світської та релігійної освіти, то Церква підтримує повне розділення цих двох освітніх систем. На думку адвентистів, світська освіта має будуватися з урахуванням права учнів та студентів на свободу віросповідання, а релігійна освіта дітей може здійснюватися в закладах, які засновані релігійними організаціями. «Батьки і діти в цьому випадку добровільно обирають спрямованість шкіл», адже у таких школах, порівняно з державними, набагато легше прищеплюються високі принципи моралі і духовності [9, с. 239–240].

Таким чином, на думку українських адвентистів, світські освітні та релігійні освітні заклади можуть співпрацювати, виховуючи гідних громадян й слугуючи єдиній меті – досягненню суспільного блага.

Медична та оздоровча діяльність. Однією з центральних тем у соціальному вченні Адвентистів сьомого дня є піклування про здоров'я людини та народу загалом. Розуміння здоров'я як важливої цінності бере свої витoki від заснування Церкви і розвивається протягом усієї адвентистської історії. На сьогодні Церква АСД має серед своїх інституцій багато медичних і профілактичних закладів, діють вони у всьому світі, у т.ч. й в Україні. У церковному середовищі навчають такого різновиду місіонерства, як медико-місіонерське служіння. Тому, розуміючи здоров'я як «динамічний процес збереження і розвитку психічних, фізичних і духовних здібностей людини, його оптимальної працездатності та соціальної активності» [9, с. 239–240], українські адвентисти наголошують, що воно залежить від послуху законам Бога – декалогу та фізичним законам природи.

В «Основах соціального вчення» адвентисти висловлюють стурбованість погіршенням здоров'я українців, зниженням тривалості їхнього життя, поширенням такого широкого спектра захворювань, як серцево-судинні, онкологічні, інфекційні, психічні, венеричні та інші. Надзвичайно загрозливими адвентисти вважають алкоголізм та наркоманію [9, с. 239–240]. Автори «Основ соціального вчення» наголошують: здоров'я людини, згідно з Біблією, треба розглядати як цілісність фізичного, душевного і духовного (1 Кор. 6:20; 1 Фес. 5:23). Виходячи з цього, вони роблять висновок, що «нехтування фізичним здоров'ям «заради торжества духу» так само, як і перетворення турботи про здоров'я на самоціль на шкоду духовно-моральному розвитку, однаково руйнують гармонію людської особистості» [9, с. 239–240].

Адвентисти нагадують, що Ісус Христос органічно поєднував проповідь зі зціленням фізичних недугів. Адже хворобу легше попередити, ніж лікувати, тому «профілактика – пріоритетний напрям у збереженні здоров'я», а основою профілактики є практикування здорового способу життя, адже саме воно сприяє «більшій ефективності трудової, пізнавальної, суспільної діяльності людини» [9, с. 239–240].

Наголошується, що Церква активно підтримує як зусилля держави з профілактики захворювань, так і індивідуальні зусилля кожної людини, яка готова вести здоровий спосіб життя. Останнє включає в себе правильну організацію праці і відпочинку, раціональне і збалансоване харчування, фізичні вправи, загартовування, позбавлення залежностей. Як зазначено в «Основах соціального вчення», «Церква адвентистів сьомого дня підтримує і визнає ті види медикаментозного впливу на організм, які апробовані Міністерством охорони здоров'я і дозволені до застосування Фармакологічним Комітетом. Вона не виступає проти переливання крові і трансплантації органів, якщо за медичними показаннями хворий потребує таких операцій» [9, с. 239–240].

Адвентисти також вважають доречним «об'єднання зусиль своїх служителів і медичного персоналу в процесі одужання, зокрема, у відродженні інституту душпастирства у сфері охорони здоров'я» [9, с. 239–240]. Соціальне вчення Церкви АСД позитивно сприймає роль фізкультури та спорту у формуванні здоров'я громадян, крім тих видів спорту, що пов'язані з невиправданим ризиком для життя або з жорстокістю. Тим більше, Церква засуджує такі залежності, як тютюнопаління, пияцтво, вживання наркотиків, адже вони завдають непоправної шкоди здоров'ю української нації, руйнує сім'ї, приносить страждання дорослим і дітям. «Принцип стриманості», який сповідують адвентисти, передбачає повну відмову від алкоголю й наркотичних речовин.

Однак Церква розуміє, що алкогольна й наркотична залежність виникає в українців не на порожньому місці. Часто людина впадає в залежність саме через спробу заглушити біль душі, подолати духовну спустошеність. Постає питання, якими методами боротися з цією соціальною хворобою. «Через те, що вживання наркотиків і інших психоактивних речовин стає соціально прийнятним, Церква переконана, що всі традиційні заходи профілактичного, роз'яснювального та репресивного характеру спрямовані «ззовні», не досягнуть мети, якщо не поставити на чільне місце необхідність зміни системи цінностей молодіжної культури – неприйняття вживання наркотиків та інших психоактивних речовин як способу життя» [9, с. 239–240]. Задля такої зміни системи цінностей адвентисти закликають усе українське суспільство об'єднатися для вироблення комплексної програми з боротьби із залежностями, формування позитивного сприйняття здорової поведінки. До тих же, хто став жертвами алкоголізму та наркоманії, Церква АСД ставиться зі співчуттям, вона готова надати їм підтримку в подоланні залежностей через просвітницькі програми та реабілітаційні установи.

Фінанси та гуманітарна допомога. Соціальне вчення адвентистів не оминає увагою й таку сферу, як заробіток фінансів і розпорядження ними, оскільки, використовуючи фінанси як інструмент, люди взаємодіють один з одним, заробляють на життя, харчування, продають та купують товари, послуги, власне, будують своє життя в суспільстві та досягають цілей. Більшість матеріалу за темою фінансів можна знайти в спеціалізованій церковній літературі, такий як «Довірене управління» [10]. Як вважають адвентисти, матеріальне багатство може бути свідченням про Бога як джерело благословення. Однак, з іншого боку, не так важливо, скільки маєш багатства або ресурсів, важливо, як ними розпоряджаєшся. Тому для адвентистів різниця між секулярними людьми й християнами полягає в тому, що світські люди більше налаштовані або виховані в душі «брати й отримувати», тобто служити переважно своєму «я», жити для себе, у той час, як вчення Біблії спонукає християн віддавати і жертвувати, служити іншим.

Одним із принципів у сфері фінансів для адвентистів є повернення десятини. Вони вважають, що це робить того, хто поклоняється, представником Бога. Тобто, повертаючи десятину, людина краще починає розуміти турботу Творця про людей, розуміти дух жертвності й любові. Адвентисти звертають увагу на притчу про міни (Євангеліє від Луки, 19 розділ) й притчу про таланти (Євангеліє від Матвія, 25 розділ), де довірене управління є головною темою. У цих притчах господар очікує, що його слуги отримають прибуток, мудро використовуючи його капітал. У Матвія 25:31–46 домоправителів судять за тим, як вони поводитися зі знедоленими: в'язнями, бездомними, голодними, хворими. Лише тих, хто безкорисливо ділилися з ними, запрошують «успадковувати Царство» (Матв. 25:34).

Хоча повернення десятин і пожертвувань важливе для адвентистів у контексті довіреного управління, останнє включає в себе набагато більше. Ідеї довіреного управління пронизують усе життя і відповідають на багато інших питань. Серед них – проблеми екології, соціуму, використання обмежених земних ресурсів, боротьба з бідністю та інші.

З темою фінансів та довіреного управління також тісно пов'язана тема соціального служіння та гуманітарної допомоги, адже звершення такого служіння й благодійності передбачає управління як фінансами, так і іншими ресурсами, що використовуються на благо тих, хто цього потребує. Як підкреслюється в документі «Соціальне вчення Церкви АСД в Україні», соціальне служіння Церкви є відповіддю на потреби суспільства. Мета соціального служіння – закріпити у свідомості суспільства гідність і цінність людської особистості як Божого творіння, розкриття любові і доброти, тобто християнських чеснот. «Церква має багатий досвід соціального служіння, що розуміється нею не тільки як благодійність одних, імущих, по відношенню до інших, незаможних, але і як кропітка праця щодо позбавлення людини від влади властивого йому зла і відтворення в ньому Божого образу й подоби, як допомога в реалізації кожною людиною її особистісного потенціалу» [9].

Адвентистська церква намагається, з одного боку, спонукати кожного вірянина до прояву милосердя й доброти, з іншого – закликає усю спільноту до солідарності. Віряни залучаються до участі в громадських та благодійних організаціях із метою пропагування й втілення в суспільстві біблійних ідеалів.

Соціальне служіння розглядається Церквою не як діяльність організації з бюрократичним апаратом, воно, на думку вірян, має іншу основу, яка полягає у прояві любові одних людей до інших. З цієї причини центром соціального служіння, з точки зору адвентистів, є помісна церква, тобто місцева громада. Щоб соціальне служіння в громадах було ефективним, у них діють відділи під назвою «Тавифа», де віряни добровільно об'єднуються задля допомоги тим чи іншим нужденним. Розмір допомоги залежить від ресурсів та можливостей громади, а також узгоджується з потребами тих, кому віряни допомагають [9].

У всьому світі, зокрема в Україні, адвентисти проводять багато благодійних заходів для допомоги безпритульним, вихованцям дитячих будинків, малозабезпеченим людям. Під час акцій віряни збирають для них одяг, продукти харчування, іграшки. Частою практикою в Україні є проведення благодійних концертів із метою допомоги хворим та зібрання для них коштів.

Різні благодійні та громадські організації створюються Церквою АСД у світі для підвищення ефективності соціального служіння. Найвідомішою з цих організацій є Адвентистське агентство допомоги і розвитку (АДРА). Агентство надає масштабну, екстрену, тимчасову допомогу в кризових ситуаціях (у зонах військових конфліктів, під час стихійних лих і катастроф), крім того, докладає зусиль для розвитку тих регіонів, які потребують такої допомоги. Завдяки АДРА «відкриваються школи, лікарні, фабрики, призначені своєю діяльністю сприяти розвитку того чи іншого регіону та утвердження його самостійності у вирішенні власних соціальних і економічних проблем» [9]. В Україні АДРА діє з 1991 р., за цей час агентство реалізувало багато проєктів, особливо тих, де необхідною була гуманітарна допомога. Це проводилося на фоні кризи в країні останніми роками, пов'язаної з війною та великою кількістю переселенців. Діяльність АДРА неодноразово фіксувалась українськими ЗМІ.

Отже, Церква АСД з моменту свого заснування й до сьогодні особливу увагу приділяє питанням філантропічної та гуманітарної діяльності, підкреслюючи, що практичний вияв любові до людини найдієвіше може бути здійснений через задоволення її фізичних потреб, особливо в тих районах, де ця допомога є необхідною для збереження життя людини.

Питання участі Церкви АСД у політичній діяльності. Згідно з «Основами соціального вчення Церкви адвентистів сьомого дня в Україні», участь адвентистів у політичному житті не схвалюється. Наслідком політичної боротьби, як правило, є дух роз'єднання, саме він перешкоджає адвентистам вважати таку боротьбу прийнятною для вірян. Адже Церква покликана служити суспільству та людям різних поглядів, а не роз'єднувати їх. Однак «Основи соціального вчення» не збороняють вірянам брати участь у суспільно-політичній діяльності, зокрема у виборах. Крім того, це вважається нормальною реалізацією громадянської позиції у правовій державі. Але політична активність, що вимагає постійного залучення, агітації, робота в якості депутата тощо хоч і є для адвентиста припустимою, проте не може поєднуватись із роботою священнослужителя [9]. Так, адвентисти позиціонують свою Церкву як політично-нейтральну, та в «Основах» підкреслюється, що віряни мають право виступати проти «терору, екстремізму та інших негативних явищ, які Церква засуджує» [9]. Об'єднувати суспільство та закликати людей різних політичних переконань до миру – завдання Церкви. Проте й ці переконання, які б не були вони різні, не мають суперечити «нормам християнської моралі в українському законодавстві» [9].

Отже, ми не почуємо, як адвентист-проповідник із кафедри диктував би своїй пастві політичну позицію. Натомість адвентисти послідовно виступають за особисту свободу вибору, нагадуючи вірянам про відповідальність та мотивуючи їх керуватися любов'ю до країни, де вони живуть. Якщо говорити про керівні державні посади, які б обіймали адвентисти, то світовий адвентизм знає такі приклади. Головне – щоб віряни, які мають подібне покликання, керувалися нормами законодавства своїх країн та християнськими принципами [9].

Час від часу українські адвентисти розміщують на сайті Церкви публікації про ставлення піонерів адвентизму до таких явищ політичного життя, як вибори. Адвентисти не зацікавлені у фанатичній позиції членів церкви, навпаки, вони закликають до взаємодії з державою, але така взаємодія має виключати серед вірян політичну пропаганду, бо це може призвести до розколів у церкві. Так чи інакше, проблеми, з якими стикалися піонери адвентизму, не завжди збігаються із проблемами сьогодення в українському контексті, тому формування позиції Церкви щодо різних політичних аспектів триває.

На офіційному сайті Церкви АСД в Україні публікуються новини, які стосуються політичних аспектів, наприклад: «Вперше адвентист сьомого дня обраний до парламенту Канади» [11] чи «Реакції українських адвентистів на Євромайдан» [12] тощо. Такі статті висвітлюють досвід піонерів, сучасників, повідомляють про офіційну позицію Всесвітньої церкви або про українських адвентистів, що пов'язані з політичним життям. Тому політичні питання та різноманітні аспекти потрапляють у фокус адвентистської уваги. Не захоплюватися політичною боротьбою та духом суперництва, а тим більше насильства – ось що характеризує позицію адвентистів щодо політики. Однак є й позитивні громадянські обов'язки, виконання яких заохочується. Так, позитивно Церква розглядає голосування на виборах, якщо воно відбувається за істину, справедливість та права людини.

Звертаючись до громад під час місцевих виборів восени 2020 року, керівництво Церкви АСД в Україні наголосило: «Ми не засуджуємо тих членів церкви, які балотуються на місцевих виборах. Але ми наголошуємо, що ті цінності і гасла, які вони підтримують, не мають входити в протиріччя з біблійним вченням» [звернення до громад АСД через соціальні мережі]. Вірян закликали об'єднатися в молитві про чесні й прозорі вибори, про прихід до влади людей, які дійсно бажають добра Україні.

Місце людини в суспільстві за переконанням Церкви. Прагнення до суспільного життя, за переконанням адвентистів, закладене в людину Творцем. Отже, розглядаючи місце людини в суспільстві, варто почати з поділу людей на статі при самому твориві, завдяки чому існує сім'я, а це уже спільнота. Без сумніву, що потенціал людини набагато зростає, коли вона використовує не тільки свої ресурси, але й спирається на суспільні зв'язки, завдяки збільшенню особистісного потенціалу людина «краще може служити загальному благу», – підкреслюється в «Основах соціального

вчення» [9]. Церква вважає зрілу, розвинену особистість джерелом організуючої сили в суспільстві. Тобто благо суспільства залежить від блага особистості. «Якщо суспільство і держава принижують і зневажають гідність особи, перешкоджають її розвитку, то самі вони, у кінцевому підсумку, стають слабкими» [9].

Християнська церква, – наголошується в документі, – у всі епохи розділяла радість та страждання з людиною. Фіналом цього нелегкого шляху має бути повернення людини до першопочаткового образу Божого, що знову відобразиться в ній. Тому Адвентистська церква докладає багато зусиль саме з метою допомогти людям знайти своє відродження, відновлення. Церква відкрита до діалогу з усіма, від кого залежить життя й благополуччя людини, учасниками такого діалогу, як правило, виступають держава або суспільство. Навіть спасіння від гріха мислиться, згідно зі Словом Божим, не як винятково індивідуальна дія, а й як колективна, адже у спілкуванні та співпраці з ближніми мають виявлятися найкращі якості, які закладає в людину Бог. Це питання «Основи соціального вчення» пояснюють відмінністю суспільства від держави, оскільки це є важливим особливо з огляду на ідеї сучасних українських богословів та релігієзнавців, які вводять суспільство як окремий суб'єкт до трикомпонентної парадигми «Церква – Суспільство – Держава».

Отже, якщо характеристика державної влади – це стримування зла переважно методами примусу, то суспільство ґрунтується на самій природі людини, на її прагненні до соціального життя. При розгляді природи суспільства адвентисти наполягають на наступній послідовності (а отже, й пріоритетності): людина – сім'я – суспільство – держава. Без людини не може існувати й суспільство. Коли люди не відчують себе єдиною спільнотою і їх ніщо не об'єднує, то й держава втрачає сенс і не може нормально виконувати свою функцію. Саме тому Церква АСД, по-перше, цінує людину як основу суспільства, по-друге, працює заради єдності людей на основі біблійних цінностей та чеснот.

Адвентисти не дотримуються утопічних поглядів на суспільство, вони визнають, що людство, уражене гріхом, доки його не змінить Господь після Другого пришествя, не можна побудувати рай на землі, адже гріх в усіх людях призвів до структурних вад, наслідком яких є соціальне зло. Проте Творець дав людині змогу протистояти цьому злу, зменшувати його наслідки. Господь Біблії розкриває Себе як Бог любові і милосердя, Він являє свою любов, що має помічатися й у людських чеснотах. Згідно з «Основами соціального вчення», «Церква закликає всіх людей проявляти любов до ближнього, особливо до тих, хто потребує матеріальної допомоги і підтримки, сіючи тим самим у суспільстві насіння добра, любові і благодійності» [9].

Описуючи своє розуміння законів людських та Божих, Церква АСД наголошує, що вона згодна з положенням ст. 4 Декларації прав і свобод людини і громадянина в тому, що здійснення людиною своїх прав і свобод не має порушувати права і свободи інших людей. «При цьому завданням суспільства, держави і Церкви є створення таких умов, за яких людина могла б відповідально використовувати свою свободу і не йти проти своєї совісті» [9].

Отже, на відміну від держави, суспільство не є тимчасовою категорією. Адвентисти вірять, що соціальна природа людини збережеться у вічності. Якщо говорити про державу, то її існування обмежене періодом існування у світі гріха. За межами цього грішного світу, на переконання адвентистів, буде існувати не держава, а сама суспільна організація життя. Так, усіх врятованих Біблія називає народом Божим, що завдяки єдності з Богом буде жити вічно в Царстві Божому, збудованому на любові.

Сім'я, шлюб, гендерні питання. Багато уваги адвентисти сьомого дня приділяють сімейним цінностям, і це знаходить відбиток в їхній теології у висловах, що людство винесло з часів Едему два основних благословення: суботній день і шлюб. І те, й інше має створити для вірянина куточок раю на землі за умови правильного підходу. Одним із джерел, де описані принципи шлюбу й дошлюбного консультування адвентистів, є «Церковне керівництво». Єдність чоловіка і дружини в ідеалах і цілях адвентисти вважають необхідною умовою для створення щасливої та успішної християнської сім'ї. Тому вже в період залицянь та дошлюбних стосунків має відкритися, чи існує така єдність. Якщо ні, це може призвести до трагічних наслідків. Якщо батьки по-різному розуміють релігійні питання, це також призведе до непорозумінь і неправильного виховання дітей. Адвентисти серйозно ставляться до біблійної поради: «Не кланяйтеся під чуже ярмо з невірними» (2 Послання до Коринтян 6:14), у застосуванні до шлюбу це означає не одружуватися з тими, хто не поділяє адвентистські цінності й спосіб життя.

Іноді бувають випадки, коли члени церкви все-таки укладають шлюб із вірянами інших конфесій. У такій ситуації «Церква має продемонструвати свою любов і турботу, спонукаючи подружню пару досягти повної єдності у Христі» [13]. Що стосується розуміння статусу чоловіка й жінки у шлюбі, то адвентисти впевнені, що шлюб – це союз рівних за статусом і достоїнством особистостей. «Згода в шлюбі досягається на основі взаємної поваги й любові. Ніхто з подружжя не може вважатися головнішим за іншого (Послання до Ефесян 5:21–28)» [13]. Завдяки цій позиції Церква АСД не схвалює

ані фемінізм, ані крайнощі сімейного консерватизму, де чоловік вирішує абсолютно все, а жінка не має права голосу взагалі. У чому ж полягає головна мета сім'ї? На переконання вірян – це розвиток християнських чеснот, зокрема любові й відновлення образу Божого в людині.

У публікаціях на тему сім'ї, що з'являються на сайті Церкви АСД, говориться про такі принципи: «Всі люди створені рівними і заслуговують на шанобливе ставлення, а не на прояви насильства на свою адресу; Ісус наказав нам любити один одного і в цій любові немає місця насильству; повнота життя, обіцяна Ісусом, не може бути присутньою в тій хаті, де є насильство; сім'я має бути безпечним місцем для всіх жінок, дівчат і дівчаток; сім'я має бути безпечним місцем для всіх дітей; сім'я має бути безпечним місцем для всіх соціально незахищених груп населення; сім'я може стати місцем для духовного зростання всіх членів сім'ї» [14].

Отже, адвентисти сьомого дня в різних областях та містах України долучаються до місцевих або всеукраїнських заходів, присвячених сімейним цінностям, пропагують біблійні принципи сім'ї та намагаються служити суспільству тим, чим можуть.

Виховання. «Основи соціального вчення» адвентистів ставлять виховання пріоритетним над навчанням. Перше з них стосується переважно етики та цінностей, а друге – засвоєння інформації або набуття якихось професійних навичок. Пріоритет виховання над навчанням, на думку адвентистів, є необхідним принципом освітньої стратегії для всіх освітніх закладів як державних, так і приватних або релігійних. Освіта, що базується на цьому принципі, може набагато краще допомогти людській особистості в її становленні та розвитку, а також подоланні ціннісно-моральної кризи сучасності. «Адвентисти відзначають певні позитивні зміни як у змісті освітніх програм, так і в освітніх технологіях. Однак сучасній освітній моделі все ще властивий акцент на професіоналізації та інтелектуалізації придбаних знань на шкоду вихованню і формуванню особистісних якостей у людині» – зазначається в тексті «Основ соціального вчення» [4]. Автори документа погоджуються, що школа відіграє важливу роль у справі виховання особистості, але найважливішу функцію у вихованні, звісно, виконує сім'я. Саме в ній дитина вчиться проявляти любов та довіру, а також зростає у християнських чеснотах. Також, на думку адвентистів, треба розробляти такі освітні технології, які б використовували виховний потенціал сім'ї.

В «Основах...» підкреслюється: «Церква із занепокоєнням ставить до крайніх поглядів представників постмодерністської педагогіки, які закликають до абсолютної відмови від виховання в якій би то не було формі, до так званої «спонтанної автономії дитини». Така позиція призводить до плюралізму життєвих цінностей і етичних принципів». Нагадуючи про необхідність долати релятивістський вплив, адвентисти висловлюють сумнів щодо можливості його долання виключно силами шкільної освіти, отже, «добрі сімейні традиції, ймовірно, являють собою єдиний ґрунт, на якому можуть бути вирощені чесноти благородства й порядності» [9].

Особистість педагога, його роль також потрапляє до поля зору адвентистських дослідників, цю роль варто переосмислювати, виходячи з пріоритету виховання над навчанням. Адже зрозуміло, що своїм власним прикладом вчитель вчить більше, ніж словами. «Кваліфікований педагог – це, перш за все, високоморальна особистість, яка своїм життям показує приклад найвищої чесноти, самопожертви й моральної чистоти. Це особистість, сповнена щирої стурбованості долями учнів, їх потребами і переживаннями, а також палаюча ентузіазмом і енергією в прагненні їм допомогти», – роблять висновок адвентисти [9].

Отже, процес виховання, на думку адвентистів, пропорційно залежить від батьків та їхніх стосунків із Богом, оскільки рівень моральності батьків часто відображається в поведінці їхніх дітей, а також від самих дітей та їхньої реакції на процес виховання та педагога, педагогічні принципи якого не мають суперечити біблійній моралі.

Свобода совісті. Свобода совісті має бути гарантована всім людям – такий постулат є основою адвентистської місії, і він теж зафіксований в «Основах соціального вчення», адже це не тільки умова, завдяки якій Церква може здійснювати свою місію, але й одна з характеристик здорового суспільства. Що адвентисти вважають свободою совісті? Це свобода віросповідання, можливість сповідувати ту чи іншу релігію, віру або не сповідувати жодної, право переходити з однієї конфесії в іншу, створювати релігійні інституції, які б мали змогу діяти відповідно до своїх статутів. Крім того, віряни повинні мати свободу збиратися, проводити богослужіння (для адвентистів обов'язковим є служіння в суботу) і свободу проповідувати вчення як усно, так і через літературу, а також говорити про свої погляди через ЗМІ.

Крім того, «Адвентисти сьомого дня вважають своїм обов'язком відстоювати принципи свободи совісті для всіх людей. Рухомі любов'ю до ближніх, ми готові заступатися за права тих, чия свобода совісті обмежується або зневажається», – підкреслюють автори документа [9]. Тому Церква АСД виступає за захист не лише свободи власної релігійної меншини (якою вона є в багатьох країнах), але турбується про свободу для всіх інших деномінацій.

З поняттям свободи тісно пов'язане поняття відповідальності. Тому адвентисти цілком згодні з положенням ст. 18 Міжнародного пакту про громадянські й політичні права, який вступив у силу,

в тому числі і в Україні, від 23.03.1976 р. У ньому йдеться про те, що здійснення людиною своїх прав і свобод не має порушувати права і свободи інших осіб. Підкреслюється, що кожна людина має право на розгляд такої ситуації, в якій певні обов'язки, що вимагаються державою або працевластувачами, суперечать совісті. «Ми маємо намір і надалі співпрацювати, об'єднуватись і взаємодіяти з усіма релігійними та громадськими організаціями, людьми доброї волі в справі захисту релігійної свободи для всіх людей, включаючи і тих, чия думка відрізняється від нашого», – декларують адвентисти [9]. Якщо для захисту прав і свобод використовуються законні мирні засоби, їх варто застосовувати, щоб звільнювати людей від утисків і поневолення, адже це буде виконанням заповіді «як хочете, щоб з вами чинили люди, так і ви чиніть з ними» (Євангеліє від Матвія 7:12).

Християнину не личить позиція, якщо він вважає, що існує лише дві думки: його та неправильна. Визнавати право іншої людини на свою думку, навіть якщо вона відрізняється, – гідно справжнього християнина. Допомогати виховати дух толерантності в суспільстві – одне із завдань Церкви АСД, адже від толерантності залежить суспільна стабільність і мир між людьми. Участь українських адвентистів у різноманітних заходах (конференціях, конгресах, симпозиумах, круглих столах), присвячених темі толерантності, демонструє їхні зусилля в цій справі. Адвентисти закликають до співпраці між усіма конфесіями, вони співпрацюють з українською державою у справі виховання в українцях толерантності й поваги до тих, хто має іншу точку зору в релігії, культурі та інших сферах, у випадках, коли ця точка зору або традиція не є загрозою миру та безпеці [9].

Гідність людини. Адвентисти наголошують, що визнання гідності людини, її особи як індивідуальності має лежати в основі функціонування суспільства та його громадських інститутів. Один із розділів в «Основах соціального вчення» присвячений «турботі про гідність людської особистості». І мова в ньому йде не лише про відновлення образу Божого в людині, але й підкреслюється готовність Церкви АСД вести діалог з усіма, від кого залежить створення умов, в яких людина може почуватися й розвиватися як особистість, що має свою гідність [9].

Говорячи про розуміння людської гідності, не можна не торкнутися такої теми, як соціальна справедливість, адже це важлива умова, завдяки якій гідність людини проявляється в суспільстві. Саме справедливість має захистити гідність від можливих посягань. Тому адвентисти вважають, що устрій суспільства повинен мати у своїй основі базовим принципом саме справедливість. У чому ж проявляється принцип справедливості? Він регулює призначення та розподіл земних благ, захист гідності особистості, а в справедливому суспільстві усі його члени перед законом мають бути рівні. Дотримання рівних прав і свобод громадян – умова, за виконання якої суспільний устрій можна вважати справедливим. Лише у справедливому суспільстві можлива повноцінна реалізація потенціалу, вкладеного в людську особливість Творцем [9]. Крім того, «Церква виступає послідовним захисником всякого роду справедливості, тим більше соціальної, у той же час вона закликає не тільки до формального відновлення справедливості, а й відновлення гідності людини, що часто лежить за межами простої відплати», – зазначено в «Основах соціального вчення» [9].

Говорячи про гідність особистості, не можна ігнорувати також і категорію суспільного блага. Адже зріла особистість має розуміти, що її благо знаходиться у прямій залежності від добробуту всього суспільства. Це благо має кимось створюватися, тому кожна людина має брати участь у його створенні. Гідне життя одного нерозривно пов'язане із зацікавленістю людини у створенні загального блага для всіх, і ця зацікавленість має бути щирою. У зв'язку з цим Церква АСД виступає за знаходження й дотримання балансу між індивідуальним та колективним, між особистісним та суспільним. Гармонія між цими двома полюсами або компонентами виглядає як солідарність людей один з одним [9].

Тема гідності людини в розумінні адвентистів також пов'язана з темою праці. «Важливо пам'ятати, що суб'єкт, мета і сенс будь-яких зусиль – людина, і недоцільно, щоб праця, призначена піднімати гідність людської особистості, приводила до її деградації», – зазначають автори «Основ соціального вчення», окреслюючи, що й сама праця, її мета та умови мають узгоджуватись з ідеалами, відкритими у Святому Письмі [9].

Отже, захисти свободи та гідності людини є центральним поняттям не лише будь-якого демократичного суспільства, але й питанням, якому Церква АСД приділяє багато уваги у своїй соціальній доктрині, зважаючи, якщо знехтують свободами та гідністю однієї спільноти або особи, з часом ця тенденція може наздогнати й адвентистів.

Варто підкреслити, що Церква Адвентистів сьогодення є всесвітньою організацією, тому має представників майже в усіх кутках світу. Члени цієї релігійної організації об'єднані не лише на основі доктринального вчення, викладеного у книзі «На початку було слово» [15], але й іншими ідеями (вченням), у т.ч. соціальною доктриною. Цікавим є те, що всі раніш озвучені проекти реалізуються церквою не лише в Україні, але й аналогічно в інших країнах, однак спостерігаємо цікаву тенденцію в тому, що український адвентизм виявляє себе більше в практичних проєктах у рамках допомоги соціуму, а адвентисти заходу, крім практики, акцентують увагу на переосмисленні свого ставлення до суспільних проблем у контексті

світоглядних парадигм. До прикладу, Нельсон Фернандес, пастор церкви у Флориді, опублікував статтю під назвою «5 причин, по яким адвентисти не задоволені соціальною несправедливістю» [16]. Цінність цієї статті визначається тим, що в ній червоною ниткою проходить ідея, що адвентисти мають змінити теологію втечі від секулярного соціуму на теологію залученості, а крім молитви за справедливість, стати прикладом для цивільного публічного дискурсу з соціальних питань. Інша не менш контroversійна стаття А. О'Рурка, доктора медичних наук, військового ветерана, нині пастора Церкви АСД в Бетані, Нідерланди відкриває іншу сторону адвентистської теології соціальної справедливості, яка, на думку автора повинна мати тверде біблійне підґрунтя завдяки, якому Церква АСД не бути обирати соціальні питання, які наразі є актуальними для адвентистів, а які не стоять на порядку денному [17]. Вторячи думці О'Рурка, Балл Міллер (теж адвентист) підкреслює, що треба жити життям соціальної справедливості, а не епізодично з'являтися в соціумі з гуманітарною допомогою, а потім знову зникати, оскільки для більшості адвентистів соціальна справедливість є непостійною темою [18]. Цікавим є те, що деякі західні адвентисти пішли ще далі і називають соціальну справедливість обов'язком кожного християнина, неодноразово підкреслюючи, що треба діяти і говорити про соціальні проблеми одночасно, а не у відриві одне від одного [19].

Підбиваючи підсумок вищенаведеному, зазначмо, що українські адвентисти акцентують увагу на практичній соціальній роботі, не вважаючи за потрібне публічно виступити проти соціальної несправедливості. Адвентисти заходу переорієнтувалися більше на відкриті вислови в ЗМІ проти соціальної нерівності, несправедливості чи дискримінації. Тому залишається очікувати, коли практична робота та публічне засудження виявів соціальної несправедливості стануть одним цілим у соціальному вченні Церкви Адвентистів сьомого дня.

Висновки. Отже, якщо оцінювати карту протестантської спільноти України, то адвентистів на ній буде меншість порівняно з баптистами та п'ятидесятниками. Адвентистська деномінація розробила ґрунтовний документ щодо соціального вчення і діє відповідно до його приписів. Найбільшими сферами прояву суспільної залученості Церкви є освіта, охорона здоров'я, підтримка релігійної свободи, культивування сімейних цінностей, моральне виховання. З початком пандемії коронавірусу пришвидшилася медіація церковного життя. Однак залишається відкритим питання: чому все-таки Церква АСД так багато уваги приділяє соціальному вченню? Тому що це вчення має значення у спробах репрезентації церкви для суспільства. Своєрідна спроба пояснити суспільству позицію церкви щодо актуальних питань. Про це вчення знають і говорять відділи суспільних зв'язків і релігійної свободи та відділ комунікації, сама ж церква живе своїм порядком денним, часто незрозумілим для позацерковних осіб і далеким від світських проблем і пріоритетів. Крім того, соціальна робота є частиною місіонерської роботи церкви. Через доброту адвентисти реалізують один із сутнісних компонентів християнського життя, а залученість Церкви до суспільних проєктів, зазвичай залежить від потенціалу громади й пастора. Як правило, для суспільства працюють громади, де є ініціативний пастор, а сама громада має якийсь надмір ресурсів не лише матеріальних, а й час, зусилля, мотивацію. Отже, Церква АСД не оминає питання реального соціального внеску зі свого боку та культивує у своїх вірян готовність служити іншим, вірячи в те, що «Змінюючи одне життя, ми змінюємо весь світ!». І цей девіз відображає не лише цілі Адвентистського агентства допомоги та розвитку, а й показує специфіку світогляду кожного адвентиста, яка націлена на здобуття суспільного блага не лише собі, але й тим, хто тебе оточує.

Завдяки втіленню принципів соціального вчення на практиці церковні приміщення стають свого роду соціальними лабораторіями, а Церква АСД досягає завдяки цьому двох цілей. По-перше, поширює свої переконання в маси, знайомлячи тих, кому допомагає, зі стилем мислення та культурою адвентистського церковного життя. По-друге, ціль – це слідування за прикладом Христа, навіть якщо людина не стане членом Церкви АСД, допомога їй є служінням, а це служіння – невід'ємна частина релігійної практики кожного вірянина-адвентиста. Тому теоретичні викладки адвентистів під назвою «Соціальне вчення Церкви Адвентистів сьомого дня в Україні» спрямовані на покриття двох ключових потреб Церкви: духовно-просвітницьку та добротину. Саме ця діяльність дає змогу адвентистам практикувати вчення Ісуса, щоб реалізувати свою ідентичність.

Kuryliak V. Social teachings and practices of the Seventh-day Adventist Church in Ukraine

The article provides an overview of the social practices of the Seventh-day Adventist Church. The level of Adventist participation in educational, health, philanthropic and political activities is analyzed. It is determined that the educational activity of Adventists is based on the integration of Christian values into the educational process in order to educate a purposeful person who is able to serve God and society at a high level. Adventist medical and health activities are aimed at preventing physical illness, as it is believed that the disease is easier to prevent than to cure. Adventists practice charity through the officially established Adventist Relief and Development Agency, which believes that the Church's assistance to society must meet not only the spiritual

but also the physical needs of man. Adventist participation in politics is not approved, but it is not forbidden. This is due to the conflict and rivalry that arises in the political race, so it is desirable to use your talents in those areas that bring peace and good to society. It is stated that the central idea of the social teaching of the Seventh-day Adventist Church is the protection of freedom of conscience and the dignity of the human person. Thus, by putting the principles of social doctrine into practice, the Seventh-day Adventist church premises become the Church's social laboratories, through which the faithful of this denomination achieve two goals. The first of them is aimed at spreading their own religious beliefs and teachings, and the second – following the example of Christ, who during his life on earth served the physical needs of society around him. As a result of the study, the document “Social Teaching of the Seventh-day Adventist Church in Ukraine” aims to implement the Church's two goals: educational and charitable, the implementation of which allows the denomination to positively represent themselves in Ukrainian and world society.

Key words: social doctrine, Seventh-day Adventists, education, medicine, human dignity.

Література:

1. Чернушко І.Г. Державно-церковні відносини в контексті соціальної доктрини Церкви Адвентистів сьомого дня. *Релігія та соціум*. 2014. № 3. С. 193–198.
2. Буга Є.В. Соціальні доктрини протестантизму в контексті соціокультурних перетворень українського суспільства. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія»*. Сер.: Соціологія. 2013. № 213. С. 35–40.
3. Тригуб Г.А. Дивергентні процеси в конфесіях пізнього протестантизму України другої половини ХХ–початку ХХІ століть: зовнішні та внутрішні чинники : дис. ... канд. філос. наук : 09.00.11. Київ, 2019. 238 с.
4. Куриляк В.В. Соціальна доктрина Адвентистів сьомого дня як фактор впливу на суспільно-освітні процеси України. *Збірник наукових праць «Гілея: науковий вісник»*. 2019. № 143. С. 76–81.
5. Яроцький П.Л. Стан пізньопротестантських конфесій. *Відділення релігієзнавства Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України*. 2008. № 46. С. 302–331.
6. Любашенко В.І. Протестантський погляд на суспільне життя в сучасній Україні. *Реформація і протестантизм: український контекст: збірник наукових статей*. Київ : Саміт-Книга, 2017. С. 451–466.
7. Яроцький П.Л., Решетников Є. Інституалізація протестантизму як вихід у світ. *Українське релігієзнавство*. 2005. № 35. С. 238–261.
8. Основи соціального вчення Церкви Адвентистів Сьомого Дня в Україні. Київ : Джерело життя, 2004. 215 с.
9. Жукалюк М.А., Любашенко В.І. История Церкви христиан Адвентистов седьмого дня в Украине. Київ : Джерело життя, 2003. 320 с.
10. Бредфорд Ч. Доверенное управление. Настольная книга по теологии: Библейский комментарий Адвентистов седьмого дня. Заокский : Источник жизни, 2014. С. 467–483.
11. Барри В. Впервые адвентист седьмого дня избран в парламент Канады. *Українська уніонна конференція. Церква адвентистів сьомого дня*. 2019. URL: <https://info.adventist.ua/vpervye-adventyst-sedmogo-dnya-yzbran-v-parlament-kanady/>.
12. Куриляк В.В. Реакції українських адвентистів на Євромайдан. *Сторінки історії: збірник наукових праць*. 2020. № 50. С. 298–322.
13. Церковное руководство Церкви адвентистов седьмого дня. *Review and Herald Publishing Association*. 2010. URL: https://asdarh.ru/wp-content/uploads/2014/11/Cerkovnoe_Rukovodstvo_2010.pdf.
14. Уважительное отношение и безопасность в семье. *Українська уніонна конференція. Церква адвентистів сьомого дня*. 2020. URL: <https://esd.adventist.org/2020/07/02/uvazhitelnoe-otnoshenie-i-bezopasnost-v-seme/>.
15. Official Beliefs of the Seventh-day Adventist Church. *Seventh-day Adventist Church*. URL: <https://www.adventist.org/beliefs/>.
16. Fernandez N. 5 Reasons Adventists Stink at Social Justice. *NadMinisterial*. 2020. URL: <https://www.nadministerial.com/stories/2018/8/20/5-reasons-adventists-stink-at-social-justice>.
17. O'Rourke J.A. Toward an Adventist Theology of social justice. *Spectrum*. 2018. URL: <https://spectrummagazine.org/views/2018/toward-adventist-theology-social-justice>.
18. Miller B. Living a life of social justice. *Columbia Union Conference*. URL: <http://www.columbiaunion.org/content/living-life-social-justice>.
19. Social Justice, A Christian Duty? *Seventh-day Adventist Church*. URL: <https://www.adventist.org/articles/social-justice-a-christian-duty/>.

ДЕФІНІЦІЇ ТА ВИЗНАЧЕННЯ СТАТУСУ «ЛЮДИНА З ІНВАЛІДНІСТЮ» В УКРАЇНІ

Полумисна О. О.,

кандидат філологічних наук,

доцент кафедри журналістики

Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

ORCID ID: 0000-0002-4289-0588

У статті з'ясовано, що термін «людина з інвалідністю» постійно еволюціонував у результаті зміни ставлення суспільства до людини з інвалідністю. Розглянуто назви, які соціум присвоював цій категорії людей, називаючи їх кульгавими, ідіотами, жебраками, лунатиками, соціальними аутсайдерами, слабоумними, відсталими, пугалами для здорових, самоварами тощо. З'ясовано, що ці назви вказували лише на інвалідність людини або її становище в соціумі й абсолютно не ідентифікували її як звичайну людину зі своїми власними потребами та проблемами, які потрібно вирішувати. У XX столітті на першому плані було лише те, наскільки працездатною/непрацездатною є людина.

У кінці XX – на початку XXI століття в багатьох країнах суспільство почало не лише звертати увагу на медичні показання людей з інвалідністю, а говорити про рівноправність цих людей у соціумі, тобто йдеться про втілення в життя соціальної моделі інвалідності. Зазначено, що використання слів «інвалід», “disability”, “malformation” уже виховує в суспільства негативне ставлення до людей з інвалідністю. Досліджено, що переважна кількість науковців називали людей з інвалідністю «людьми з функціональними обмеженнями», «людьми з особливими потребами», «особами зі зниженою працездатністю». Окрім того, наведено й більш різкі висловлювання на зразок «аномальний учень з обмеженими можливостями», «дитина з дефектами», «особлива дитина». Після ухвалення закону в 2017 році більшість науковців почали вживати термін «людина з інвалідністю».

З'ясовано, що люди з інвалідністю, які проживають в Україні, просять, щоб їх не називали аутистами, децепешниками, даунами, людьми з особливими потребами, з обмеженими можливостями, каліками, а на перше місце ставили людину, а потім її інвалідність. Не було і фактично немає дотепер узгодженості між соціумом, науковцями та самими людьми з інвалідністю, як їх називати, що свідчить про деякий дисбаланс і відсутність або однобічність комунікації в суспільстві.

Ключові слова: людина з інвалідністю, соціум, людина з обмеженими можливостями, комунікація, люди з функціональними обмеженнями.

Постановка проблеми. Люди з інвалідністю донедавна часто стикались із проявами соціальної нетолерантності та несправедливого ставлення. Вони ставали і досі стають об'єктом знущань, насмішок. Їм постійно навішують ярлик неповноцінної особи, яка ні на що не здатна. Образливі прізвиська залишили непоправний відбиток у свідомості людей і постійно сприяли стереотипному ставленню до людей з інвалідністю. Увага передусім акцентувалася на вадах цих людей, а не на самих людях з інвалідністю, переважала медична модель інвалідності, яка дотепер є панівною в деяких країнах. Із часом назви змінювались, еволюціонували, доки не з'явилась дефініція «людина з інвалідністю». Саме це визначення наголошує на людині, а не на її інвалідності, на проблемах у суспільстві, яке деякою мірою перешкоджає людині з інвалідністю брати повноцінну участь у житті, дискримінує її, утискає права. Тому огляд різних дефініцій у трактуванні соціуму, науковців та самих людей з інвалідністю є важливим і актуальним напрямом для дослідження. Це дасть можливість побачити прогалини в комунікації між людьми з інвалідністю та суспільством, що вплинули на формування стереотипів у ставленні до цієї категорії населення.

Проблеми людей з інвалідністю досліджували А. Фурман, М. Підгурська, Н. Бутрин-Бока, Н. Ашиток, О. Дікова-Фаворська, О. Михайлова, О. Діана, К. Шендеровський. Дефініції вивчали І. Шурма, Р. Панасюк, М. Муравйова, Л. Байда, І. Ханюкова, моделі інвалідності розглядали І. Калашникова, А. Тринадцятко, Н. Бондар, О. Холостова, О. Бабенко й інші. Однак у працях перелічених авторів немає комплексного аналізу щодо термінології та дефініцій, які застосовувалися до людей з інвалідністю для позначення їхнього статусу в суспільстві.

Мета статті полягає в дослідженні еволюції термінів і дефініцій щодо позначення людини з інвалідністю у трьох сферах: «у соціумі», «науці» та «середовищі самих людей з інвалідністю».

Виклад основного матеріалу. За даними Всесвітньої організації охорони здоров'я, понад мільярд людей, приблизно 15% світового населення, мають ту чи іншу форму інвалідності. Від 110 до 190 мільйонів дорослих мають значні труднощі у функціонуванні [31]. За Законом України «Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні», «особа з інвалідністю – особа зі стійким розладом функцій організму, що при взаємодії із зовнішнім середовищем може призводити до обмеження її життєдіяльності, внаслідок чого держава зобов'язана створити умови для реалізації нею прав нарівні з іншими громадянами та забезпечити їй соціальний захист» [8]. До 2017 р. не було єдиного терміна для позначення цієї категорії населення. Петро Порошенко 19 грудня 2017 р. ухвалив Закон № 2249–VIII «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо соціального захисту осіб з інвалідністю», за яким «у 37 законах України слова і словосполучення «інвалід», «дитина-інвалід» та «інвалід війни» буде замінено на «особа з інвалідністю», «дитина з інвалідністю» та «особа з інвалідністю внаслідок війни», ідеться на сторінках різних видань [17; 18; 19]. Отже, таким чином «закон приводить норми чинного законодавства у відповідність до положень Конвенції ООН про права осіб з інвалідністю» [19]. Великий відрізок часу пройшов, щоб отримати сучасне поняття «людина з інвалідністю», яка відповідала б усім нормам та не дискримінувала людей, які мають інвалідність тієї чи іншої форми. Погляди суспільства на людину з інвалідністю постійно змінювалися з давніх часів і до сьогодення.

Детально еволюцію поглядів на людину з інвалідністю подано в навчальному посібнику «Інвалідність та суспільство». Так, в античні часи до цих людей ставилися з упередженням, бо ті не могли брати участі в житті суспільства і наводили жах думкою, що хвороба має демонічне втручання. Про людей, які мали напади, говорили, що до них «торкнувся пальцем Бог» та вважали їх святими, але Гіппократ стверджував, що напади – результат фізичних причин, а не божественного втручання» [9].

На той час люди цінували фізичну досконалість, доводили це до рівня культу, Платон, наприклад, людину, у якої були певні вади, називав «кульгавою». У часи Стародавньої Греції та Риму багато філософів, як-от Арістотель, Лікурґ, Сенека, негативно ставилися до осіб з інвалідністю і пропонували не допускати їх до суспільного життя, оскільки вони не є потрібними, та знищувати їх фізично (убивати, топити, спалювати, кидати в горах). Такий підхід існував до Середніх віків. Але зовсім іншим було ставлення до людей, які зазнали інвалідності під час воєнних конфліктів: їх утримувала держава, їм надавали земельні ділянки тощо. У Франції навіть було побудовано «Дім інвалідів» королем Людовиком XIV, подібних принципів дотримувались Наполеон Бонапарт та Петро І.

За цим джерелом, до XIX ст. слова «сліпий» і «жебрак» були синонімами, відповідним було і ставлення – «милостиня та піклування», а ставлення до людей із розумовою відсталістю визначалося терміном «ідіот» [9] (за словником української мови, «ідіот – дурень, недоумкувата людина, нежиттєздатна істота, ідіотизм – психічна хвороба, що характеризується порушенням нормальної розумової діяльності» [23]). Таких людей тримали при дворі заможні люди заради забави. З появою християнства ставлення до людей змінювалося на більш гуманне, при монастирях відкривали лікарні для людей з інвалідністю (Візантія, 369 рр.), християнські послідовники (Лінія, єпископ Миколай, св. Лімпеус) у IV–V ст. переймалися долею людей з інвалідністю, але все одно становище й умови їх утримання були жорсткими. А. Фурман та М. Підгурська у своєму посібнику «Історія соціальної роботи» виділяють такі періоди становлення та благодійності щодо людей з інвалідністю в Київській Русі й Україні:

1. Княжа модель благодійності (X–XII ст.) – людям з інвалідністю допомагали переважно представники княжої династії.

2. Церковно-монастирська модель благодійності (XII–XVIII ст.). У цей час існують такі форми соціальної допомоги: «1) монастирська; 2) державна (захисту); 3) перші світські прояви доброчинності (благодійності)» [26]. У цей період для людей з інвалідністю організовувались притулки, перші будинки для душевнохворих та надавалась медична допомога. Петро І використовував «монастирі для опікування офіцерами та солдатами, котрі не мали власної домівки, постригли їх у ченці <...> Хлібне та грошове забезпечення здійснювалося теж з монастирських доходів».

3. Медична модель опіки (XIX ст.) – опікування сліпими та глухоніми, «продовжували розвиватися богадільні, відкривалися спеціальні виховні будинки, виникло патрунування» [16].

4. Лікувально-педагогічна модель опіки (XX ст.) – «почали відкривати лікувально-виховні школи і допоміжні класи для людей з інвалідністю» [16].

На Київській Русі саме з прийняттям християнства в 988 р. князь Володимир Великий почав перейматися життям знедолених, заснував Десятинну церкву, куди повинні були відраховувати десятину частину прибутків князів та всіх міст на утримання цих людей: «Повелів він усякому старцеві і вбогому приходити на двір на княжий і брати всяку потребу. <...> Сказавши: «Немічні й недужі не можуть дійти до двору мойого», – він повелів спорядити вози і накладав хлібів, м'яса <...> [І стали це]

возити по городу <...> і там роздавали [все] на потребу» [14]. Першою лікарнею, яка піклувалася про цю категорію населення, була лікарня при Києво-Печерській лаврі. Найбільшою благодійністю, за словами Нестора Літописця, відзначалися князі Всеволод (Чернігів), Мстислав, Всеволод (Псков), Володимир Мономах II [9].

На жаль, широкої підтримки такі дії в майбутньому не отримали, оскільки Україна постійно потерпала від набігів чужоземців, головною метою людей було вижити, а не піклуватися про когось. Як зазначають у посібнику «Інвалідність і суспільство», «нетерпимість, огида, неповага, страх до людей з інвалідністю в ці часи означали для них смерть або дуже низьку якість життя» [9], окрім того, їх ще часто вважали винними в тих нещастях, від яких потерпав народ: «ставлення до них було як до представників зла, від яких потрібно позбавитись або ізолювати» [9].

В Європі XIII ст. в Бетлемському королівському госпіталі таких людей називали «лунатиками», «соціальними вигнанцями», «божевільними», лише ближче до XVII ст. почали називати «пацієнтами», їх уважали «неповноцінними і непотрібними суспільству».

За часів Івана Грозного було видано «Стоглав» (1551 р.), за яким людям з інвалідністю та бідним дозволялося жити при монастирях: «Государь повелевает определить содержание и призрение больных, скитающихся по миру, причем основные средства определяет за счет казны». Психічно хворих, «кои одержимы бесом и лишены разума», також направляли до монастирів, «чтобы не быть им помехой и пугалом для здоровых» [7].

В епоху Відродження почали звучати ідеї рівності всіх людей, гуманного ставлення до людей з інвалідністю. Цих поглядів дотримувалися Д. Бруно, Д. Кардано, працювали над методикою навчання осіб, які нечують, практикувалася соціальна адаптація незрячих завдяки слуху [9]. Відбувалося це також на території Росії під керівництвом І. Бецького. Фактично в цей час починають поступово впроваджувати «медичну модель» інвалідності, оскільки вже почалися розмови про те, що ««аномальну дитину» спочатку потрібно вилікувати, а вже потім навчати» [9].

Незважаючи на дещо позитивні зміни (розуміння причин інвалідності), фактично до кінця XVIII ст. продовжують «виставляти клітки з ідіотами <...>, які також слугували як розваги для мешканців міста, а «пароплави дурнів», на яких перебували «божевільні» люди, плавали від порту до порту. Заплативши, можна було прийти подивитись і поглужувати з них. Після закінчення турне «божевільні люди» залишались напризволяще» [9]. Людей з інвалідністю продовжували використовувати в циркових шоу: «Уважалось, що цікавість і страх перед несхожим дає здоровим глядачам упевненість у своїй «нормальності»» [9].

Саме в цей час можна помітити різні підходи до розуміння інвалідності:

1) «моральний («інвалідність – покарання за гріхи», виключення осіб з інвалідністю із суспільства);

2) філантропічний (люди з інвалідністю потребують піклування, організації притулків, богаділень);

3) медико-педагогічний (люди з інвалідністю потребують лікування, виховання та навчання, організації спеціальних відділень при лікарнях, спеціальних навчальних установ» [9].

До важливих досліджень цього часу можемо віднести напрацювання Т. Гоббса, Д. Лока, Я.Р. Перейри, відбуваються відкриття закладів для людей із різними видами інвалідності (В. Гаюї, А. Цейне, Ш.М. Л'Епе, С. Гейнике). У XVIII ст. фактично вперше Ж.-Ж. Руссо проголосив рівність, гідність, цінність усіх людей. За його словами, «ідеальна природа людини була пошкоджена зіпсованим суспільством» [9]. Кожна людина була гідна уваги вже тому, що вона – Людина. Лікар Філіп Пінель та реформатор Вільям Тук винаходили нові методи праці з людьми з інвалідністю, наголошували на професійному досвіді роботи з пацієнтами.

На початку XIX ст. американка Доротея Дікс намагалася обстоювати права людей з інвалідністю. Після відвідин численних притулків, в'язниць, богаділень вона писала: «Більш ніж дев'ять тисяч ідіотів, епілептиків та психічнохворих у Сполучених Штатах позбавлені належного догляду та захисту. Зв'язані принижуючими ланцюгами, зігнуті під вагою кайданів і важких залізних шарів, приковані ланцюгами, поранені мотузками до розривів шкіри, побиті пруттям і залякані принижуючою ненавистю та жорстокими ударами; зараз слугують об'єктами для насмішок, знущань і катувань і є предметом принижуючих та найжорстокіших образ» [9].

У багатьох країнах організовують школи, лікарні для дітей з інвалідністю за сприяння І.Я. Гуггенбуля, Е. Сегена, М. Монтессорі, які розробляли нові методи навчання людей з інвалідністю та бачили деякі зрушення в цьому процесі. Л. Байда стверджує, що протягом цього часу «наголос на ставленні суспільства до людей змінюється: попередня тематика, спрямована на «захист людей, чия поведінка відрізняється», з'являється більш обережна – людей з інвалідністю почали вважати «іншими, такими, що відрізняються». У порівняно короткий термін практика стосовно людей з інвалідністю змінилась зі співчуваючого навчання до відокремлення їх у суспільстві» [9].

Низка європейських країн протягом XIX – початку XX ст. ухвалили нормативні акти, які регулювали права людей з інвалідністю: Акт про обов'язкове навчання осіб, що нечують (Данія, 1817 р.), Закон про початкову освіту (Швеція, 1848 р.), Закон про обов'язкове навчання осіб, що нечують, незрячих та з розумовою відсталістю (Саксонія, 1873 р.), Закон про початкову освіту незрячих та осіб, що нечують, Закон про навчання розумово відсталих дітей (Англія, 1893, 1899 рр.), Закон про обов'язкове навчання осіб, що нечують, незрячих та з розумовою відсталістю (Прусія, 1900 р.), Закон про обов'язкову початкову освіту осіб, що нечують (Італія, 1923 р.).

Проте, незважаючи на окремі позитивні зрушення, люди з інвалідністю все одно мали на собі ярлики «слабоумних» та «відсталих». Наприкінці XIX – на початку XX ст. виникає така концепція, як «євгеніка», сутність якої була гуманістичною, але зовсім по-іншому була витлумачена послідовниками в їхніх інтересах. Термін «євгеніка» (із грецької мови – «гарний рід») було введено в 1883 р. Ф. Гальтоном. За О. Романцем, «в основі євгенічних ідей лежать уявлення про покращення людського роду шляхом вивільнення генотипу людини від шкідливих спадкових ознак і збагачення його цінними для фізичного і розумового розвитку генами» [22].

Прихильники євгеніки (У. Фернальд, М. Денді, Г. Спенсер та інші) сприяли тому, щоб людей з обмеженими розумовими та фізичними можливостями почали ізолювати від суспільства, стерилізувати, щоб уникнути продовження роду. Такі закони існували з початку XX ст. і до 80-х рр. XX ст.

«Євгенічних законів» дотримувався А. Гітлер, який дозволив здійснити «насильницьку стерилізацію і «гуманне» умертвіння (евтаназію) «менш цінних» представників народу: людей із психічними і спадковими захворюваннями, дітей-інвалідів, невиліковно хворих і всіх «непотрібних їдоків». Було знищено майже 11 млн людей протягом 1938–1945 рр.

Л. Байда зазначає, що еволюційні зміни у ставленні до людей з інвалідністю можна поділити на історичні періоди:

1. Від людей з інвалідністю позбувалися, їх знищували.
2. Висловлювали співчуття та піклування, лікували, вчили.
3. Виключали із життя, бо вони не «підходили» йому.
4. Насильно піддавали стерилізації.
5. Вони були об'єктами насмішок.
6. Їх відправляли в закриті заклади та психіатричні лікарні, де вони залишалися до кінця життя» [9].

В Україні початок XX ст. знаменується великими втратами людей під час революцій, війн, голоду, тому українські вчені В. Ліндемман, М. Гамалія, О. Кронтовський та інші зосереджувались саме на заходах соціальної гігієни, а не на вивищенні однієї людини над іншою. Тим людям, які повернулися без кінцівок після Другої світової війни, суспільство дало образливу назву – «самовари», яка на довгий час залишалася в лексиконі радянських людей і свідчила про зневажливе ставлення до осіб з інвалідністю.

Деякий час людей з інвалідністю називали маргіналами (через певні обставини опинились на узбіччі соціальної організації суспільства [25]). Це пов'язували з їхніми фізіологічними ознаками: «соціально периферійний стан, в якому опиняються тяжко хворі особи й інваліди» [25], унаслідок чого людина є обмеженою у відновленні трудової функції, що впливає на її матеріальне забезпечення [15]. Надія Ашиток наводить такі поняття поруч зі словом інвалід, як «соціальний аутсайдер», «неповноцінна людина», «дефектна людина», що, звичайно, негативно впливало на ставлення в соціумі до людей з інвалідністю, свідчило про їхній низький статус [2].

У цьому контексті доречними є слова Джона Джойнера, директора «Центру досконалості» для дітей-інвалідів (США): «Семантика слова “disabled” – «недієздатний» змушує людей формувати відповідну соціальну настанову стосовно таких людей, що накладає відбиток і власне на них». Він пропонує називати таких людей “abled people” або “people with abilities”, тобто людьми, які мають здібності, оскільки це може відіграти важливу роль у визначенні потреб таких людей, шляхів допомоги їм. І наводить приклад особливої мови під назвою «Ми і Вони», яку використовують у цьому центрі: «ліва частина – уявлення людей з особливими потребами, які прагнуть розвитку, праворуч – людей, які бачать себе недієздатними» [20].

Як бачимо, протягом усього розвитку людства люди з інвалідністю зазнавали принижень, знущань, отримали образливі прізвиська: «кульгавий», «жебрак», «ідіот», «хромець», «лунатик», «соціальний вигнанець», «маргінал», «соціальний аутсайдер», «божевільний», «пугало для здорових», «слабоумні», «відсталі», «самовари», «менш цінні представники народу». Ці слова вживали на позначення людей з інвалідністю в суспільстві, вони міцно закріпилися у свідомості людей, як виявилося, їх дуже важко викоринити.

Щоби допомогти в дотриманні прав людей з інвалідністю було затверджено Резолюцією 48/96 Генеральної Асамблеї ООН «Стандартні правила забезпечення рівних можливостей для

інвалідів» від 20 грудня 1993 р., де робиться акцент на соціальних чинниках: «Невігластво, зневага, забобони і страх – ось ті соціальні чинники, які протягом усієї історії були перешкодою для розвитку здібностей інвалідів та вели до їх ізоляції» [21]. За Резолюцією саме після Другої світової війни почали з'являтися такі концепції, як інтеграція і включення інвалідів до нормального життя суспільства. Уже в 60-х рр. XX ст. в деяких країнах почали розробляти нову концепцію інвалідності, за якою брався до уваги тісний зв'язок між обмеженнями, які відчуває інвалід, структурою, характером навколишнього середовища і ставленням населення до інвалідів [21].

Протягом дуже довгого часу превалювала медична модель інвалідності, яка є панівною і дотепер у деяких країнах. У медицині лікували дані дефекти та ставилися до людини з інвалідністю як до пацієнта. О. Холостова, розкриваючи теоретичні аспекти соціальної реабілітації людей з інвалідністю, виокремила декілька моделей інвалідності. За її словами, «реабілітація розглядається виключно односторонньо – з боку відновлення можливостей працювати. У зв'язку із цим у суспільній свідомості поняття «інвалідність» і «непрацездатність» сприймаються як рівнозначні та взаємозамінні терміни. Необхідність спростування такого підходу привела до появи такого поняття, як «соціальна модель інвалідності», коли проблему розглядають, виходячи «із факту наявності і ступеня втрати здатності до соціального функціонування звичного, «нормального» для даного суспільства характеру і рівня». На її думку, потрібно створювати системи закладів соціального обслуговування і комплексних, і спеціалізованих, які мають бути доступними для населення.

Окрім того, авторка виділяє поняття «політико-правова модель інвалідності», «відповідно до якої люди, що мають інвалідність, розглядаються як соціальна меншість, права і свободи якої утискають за допомогою зовнішніх обмежень: недоступністю архітектурного середовища, замкнутим колом спілкування, обмеженням доступом до участі в усіх аспектах соціуму, до інформації і засобів комунікації, культури і спорту» [27]. Медична і соціальна моделі є базовими і ніби протистоять одна одній, Н. Бондар стверджує: «Медична модель розглядає інвалідність як власну проблему індивіда, спричинену захворюванням, нещасним випадком чи іншими факторами, що пов'язані зі здоров'ям, та яку можна вирішити через медичне втручання, а саме реабілітацію. Соціальна модель, навпаки, розглядає інвалідність як результат впливу соціального статусу й оточення індивіда, включаючи фізичну інфраструктуру (оздоблення будівлі та помешкання інваліда, транспортні засоби), соціальні умови та перешкоди, що ведуть до дискримінації інваліда в суспільстві» [5]. Автор наводить перелік моделей інвалідності, що формувалися в Америці та Європі, які фактично стали підґрунтям сучасних моделей, на думку О. Тарасенка. До медичної моделі інвалідності він відносить релігійну модель, медичну модель, економічну модель, реабілітаційну модель та модель функціональної обмеженості. Медична модель спричиняла дискримінацію людей з інвалідністю в усіх сферах життя. Самі люди з інвалідністю запропонували розробити так звану соціальну модель інвалідності, згідно з якою інвалідність не є провиною інваліда, а є результатом його обмежень. За основу було взято досвід організацій Британії й Америки (британська й американська модель інвалідності). Учені до соціальної моделі відносять матеріалістичну модель, за якою суспільство робить людину інвалідом, модель незалежного життя, психосоціальну модель інвалідності, модель інвалідності як дискримінованої меншості (соціополітична модель), культурну модель [24].

У країнах Центральної та Східної Європи відбувалися соціальні перетворення, які після 1989 р. привели до фундаментальних змін у соціальній політиці, зокрема й політику щодо ставлення до людей з інвалідністю та їхнього статусу. Цвето Уршич зазначає: «Серйозна економічна та політична криза, скорочення соціальних виплат, зростання безробіття – усе це негативно впливає на можливості інтеграції та повноцінної участі людей з інвалідністю в суспільному житті» [35]. З метою вирішення цих проблем у 1994 р. була створена спеціальна парламентська комісія, яка на стратегічному та концептуальному рівнях почала приділяти увагу проблемам людей з інвалідністю.

Питанням людей з інвалідністю присвячено публікацію Аміра Биглар Бейги Гаджариєх, де автор в іранських засобах масової інформації порушує питання ізоляції ВІЛ-позитивних людей з інвалідністю. Він зазначає, що у проаналізованих електронних текстах не згадувалася кількість ВІЛ-інфікованих людей, які мають інвалідність: «Відсутність репрезентації може являти собою маргіналізацію людей з інвалідністю, <...> таке виключення показує, що люди з інвалідністю є соціальними меншинами» [30]. Про соціальну ізоляцію, самотність людей з інвалідністю, які проживають у Фінляндії, свідчить стаття Мерья Тарвайнен «Самотність у життєвих історіях людей з обмеженими можливостями». На її думку, самотність, як і інвалідність, є клеймом. «Ця так звана подвійна стигма впливає на життя людей з інвалідністю. Самотність людей з інвалідністю описувалась у зв'язку з відчуттям тілесних відмінностей і відбувалась як відрив від соціально «стандартного» способу життя. <...> Негативне ставлення до інвалідності сприяє соціальній ізоляції й емоційній самотності» [34].

«Людство повинно брати на себе відповідальність за людей з інвалідністю й інтегрувати їх у соціум», – стверджує Ребекка Ісаак. Окрім того, вона наголошує на бідності цих людей. У звіті

Всесвітнього банку вказується, що кожний п'ятий найбідніший у світі – це людина з інвалідністю, для якої доступ до основних прав є щоденною боротьбою. Авторка наголошує на тому, що ще в багатьох країнах світу державні послуги та проекти з реабілітації відокремлені від іншої частини суспільства. Від бар'єрів можна позбавитися лише завдяки узгодженості й інтегрованим зусиллям уряду, корпорацій, кінематографістів та освітніх закладів [32].

Як бачимо, уявлення про людей з інвалідністю й інвалідність постійно еволюціонують, змінюються і переносяться зі сфери окремої людини з інвалідністю на всю сферу життєдіяльності соціуму.

Науковці з різних сфер по-своєму його тлумачать. Французький історик Анрі-Жак Стікер у своїй роботі «Історія інвалідності» вивчав шляхи і способи включення інвалідів до суспільного розвитку, задається питанням: «Чому всі назви інвалідів, які ми використовуємо, мають заперечення – *in-valid*, *dis-ability*, *mal-formation*? Дослідник показує, що з самого початку формувалося негативне ставлення до відмінностей у європейському суспільстві, центром якого стають інваліди» [33].

Н. Комарова у своїй публікації «Інвалідність як соціальна проблема сучасного українського суспільства» говорить про сприяння інтеграції людей з інвалідністю в суспільство, називає їх «людьми з функціональними обмеженнями», «людьми з особливими потребами», яких значна кількість як у світі, так і в Україні, що вимагає вирішення низки проблем і у функціонуванні державного механізму, виробництві, будівництві, транспорті й інших сферах людської діяльності [11]. О. Бабенко досліджує наукові підходи до вивчення соціальних аспектів інвалідності та зазначає, що «натепер у більшості країн термін «інвалід» використовується для визначення ступеня складності захворювання, що дозволяє людині зайняти відповідний статус у системі соціальних пільг» [3].

У контексті соціально-філософських досліджень А. Шевченко дає таке визначення людям з інвалідністю: «Людина з обмеженими можливостями – «інша» людина, не така, як всі, має думку, відмінну від думки інших людей, потребує часто зовсім інших, ніж звичайно, умов життя, соціалізації, освіти для того, щоб компенсувати і відкоригувати обмеження здоров'я та життєдіяльності» [28]. «Обмежена життєдіяльність – це повна або часткова втрата особою здатності чи можливості здійснювати самообслуговування, самостійно пересуватися, орієнтуватися, спілкуватися, контролювати свою поведінку, навчатися та займатися трудовою діяльністю» [12]. Так, на думку С. Корнієнко, «сліпі, глухі, німі, люди з порушенням координації рухів, повністю або частково паралізовані належать до категорії людей з обмеженими можливостями, які відрізняються від здорових людей. До них також відносять осіб, які не відрізняються зовнішньо від звичайних людей, але страждають захворюваннями, що не дають їм змоги брати участь у різних сферах життєдіяльності суспільства нарівні з іншими людьми» [12]. Авторка пропонує таке правове визначення, яке, на її думку, найбільше відповідатиме Конвенції ООН про права інвалідів: ««людина з інвалідністю» як особа з уродженими чи набутими стійкими розладами функцій організму, зумовленими захворюванням, травмою (її наслідками), що призводить до обмеження нормальної життєдіяльності та викликає необхідність надання їй соціальної допомоги і захисту для здійснення повноцінної життєдіяльності, розвитку й інтеграції в суспільство» [12].

У контексті педагогічних наук Н. Голова в публікації «Сучасний стан та перспективний розвиток системи спеціальної освіти осіб із обмеженими можливостями», вирішуючи питання інтеграції дітей з інвалідністю в соціум, використовує такі терміни на позначення дитини з інвалідністю: «аномальна дитина», «дитина з дефектами», «діти з відхиленнями розвитку», «аномальний учень з обмеженими можливостями», «дитина з патологією», «особливі діти» [6], що, на нашу думку, підкреслює недоліки дитини і сприяє дещо упередженому ставленню до неї. О. Балдинюк, кандидат педагогічних наук, досліджує поняття «інвалід» та зміни, які в ньому відбуваються під впливом соціальних умов та різних культурних традицій. Авторка у своїй статті вживає такі терміни: «людина з особливими потребами», «людина з функціональними обмеженнями», «діти з особливими потребами» [4].

За словами О. Ярьської-Смірної, «межа між здоровими та інвалідами, тобто між «нормою» і «аномалією» є соціальною конструкцією». Водночас, як говорить авторка, «варто відзначити нестатичний характер цієї межі, вона змінюється у двох площинах – просторі і часі. Тому інвалідність можна розуміти не лише як фізіологічну патологію організму, дефект зовнішнього вигляду або поведінки людини, але і як соціальне визначення, стигму, ярлик» [29]. Цей ярлик – знання про інвалідність, як стверджує О. Ярьська-Смірнова, може приклеїти людині якась конкретна соціальна система, у якій даний стан прийнято вважати відхиленням від норми. Виходить, що зміною соціального оточення, переходом в іншу соціальну групу можна зняти із себе цей ярлик або змінити його на інший, який меншою мірою буде обмежувати можливості індивіда» [29]. І. Козуб пропонує замінити поняття «інвалід» на інший термін – «особа зі зниженою працездатністю», що дає можливість, на думку автора, розглядати цю категорію осіб саме як таких, що потребують різного роду соціальної допомоги, юридичного захисту, таких, що водночас є визначеною мірою працездатними і рівноправними членами соціуму [10].

Люди з інвалідністю мають свої погляди щодо того, як їх називати. Так, І. Андрейців, журналіст «Української правди», з'ясовувала, як можна і як не треба говорити про людину з інвалідністю, спираючись на слова Лариси Байди, представника Національної асамблеї людей з інвалідністю: ««Інвалідність» – не медичний термін. <...> Конвенція на перше місце ставить людину, а потім її порушення. <...> «Аутистичний спектр», «ДЦП» – діагнози, тому називати людину «аутистом», «децепешником» – некоректно. Кажіть «людина» і додавайте «з аутизмом», «з контузією» тощо – і не помилитеся» [1]. Окрім того, не варто називати людину з інвалідністю людиною з обмеженими можливостями, з особливими потребами, оскільки, за словами експерта – людини з інвалідністю, «особливі потреби є у всіх. Ви любите приймати гарячий душ, наприклад, а холодний» [1].

Потрібно правильно також уживати термін «з особливими освітніми потребами», бо тут ідеться не лише про дітей з інвалідністю, а про всіх, кому потрібна підтримка в певний відрізок часу: «Це може бути дитина з Латинської Америки, яка говорить тільки іспанською мовою, але змушена піти в український перший клас, їй потрібна підтримка вчителя, який додатково вчитиме з нею українську мову. Це може бути дитина з аутистичним спектром, якій потрібен учитель-асистент. Чи вчитель жестової мови для дитини, що не чує» [1]. Не варто вживати термін «особливі діти», тому що так можна називати і талановитих дітей, і дітей переселенців. Тож краще вживати термін «дитина з інвалідністю». Показ людей з інвалідністю коливається від героїчного до немічного: «Кажуть: Прикутий до інвалідного візка». Та не прикутий! Візок – це ноги людини, можливість пересування» [1].

Люди із проблемами слуху або зору самі пропонують називати їх «глухими або слабкочучими» та «незрячими». Окрім того, Л. Байда пропонує розрізняти людей з інтелектуальними (синдром Дауна, спектр аутизму) та психічними порушеннями (шизофренія, роздвоєння особистості) і не називати їх «люди з помірною та глибокою розумовою відсталістю».

Потрібно вилучати з лексики людей такі образливі фрази: «Ти що, даун?», «ідіот», «дебіл», які негативно впливають на ставлення суспільства до людини з інвалідністю. Несприйнятним є слово «каліка», натомість «люди, які отримали каліцтва», «люди з ампутацією». Аналогічно не можна називати «контужений», краще говорити людина «з контузією». Юлія Сачук, координатор правозахисної громадської організації Fight For Right, пропонує в розмові про людей з інвалідністю вживати «people first language», тобто мову, у якій на першому місці завжди є людина: дівчина на інвалідному візку, а не інвалід-колясочник, Гліб, у якого аутизм, а не аутист; учениця з інвалідністю, а не «децепешниця» [13]. Тобто суспільство повинно на перше місце обов'язково ставити саме людину, а не її інвалідність, саме це буде проявом толерантного ставлення до цієї категорії людей.

Висновки. Як бачимо, термін «людина з інвалідністю» постійно еволюціонував, змінювалося ставлення суспільства до людини з інвалідністю. Особливо це помітно з тих прізвиськ, які соціум присвоював цій категорії людей, називаючи їх кульгавими, ідіотами, жебраками, лунатиками, соціальними аутсайдерами, слабоумними, відсталими, пугалами для здорових, самоварами тощо. Усі ці назви вказували лише на інвалідність людини або її становище в соціумі, абсолютно не ідентифікували її як звичайну людину зі своїми власними потребами та проблемами, які потрібно вирішувати. У ХХ ст. на першому плані було лише те, наскільки працездатною/непрацездатною є людина. Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. в багатьох країнах суспільство почало звертати увагу не лише на медичні показання людей з інвалідністю, а й говорити про рівноправність цих людей у соціумі, тобто йдеться про втілення в життя соціальної моделі інвалідності.

Наукова спільнота відзначає, що вживання слів *інвалід*, *disability*, *malformation* уже виховує в суспільства негативне ставлення до людей з інвалідністю. Переважна кількість науковців називали людей з інвалідністю «людьми з функціональними обмеженнями», «людьми з особливими потребами», «особами зі зниженою працездатністю». Є більш різкі висловлення на зразок «аномальний учень з обмеженими можливостями», «дитина з дефектами», «особлива дитина». Але після ухвалення закону у 2017 р. більшість науковців почали використовувати термін «людина з інвалідністю».

Самі люди з інвалідністю, які проживають в Україні, говорять, щоб їх не називали аутистами, децепешниками, даунами, людьми з особливими потребами, з обмеженими можливостями, каліками, а на перше місце ставили людину, а потім її інвалідність. Як бачимо, не було і фактично немає дотепер узгодженості між соціумом, науковцями та самими людьми з інвалідністю щодо того, як їх називати, що свідчить про дисбаланс і відсутність або однобічність комунікації в суспільстві.

Polumysna O. Defining the status “person with a disability” in Ukraine

The article finds that the term “person with a disability” has constantly evolved, the attitude of society towards a person with a disability has been constantly changing. The nicknames that society assigned to this category of people, calling them lame, idiots, beggars, lunatics, social outsiders, the mentally

retarded, the retarded, scarecrows for the healthy, samovars, etc. are considered. It was found that these names indicated only a person's disability or position in society and did not identify him as an ordinary person with his own needs and problems to be solved. In the twentieth century, only how able / incapable a person is came to the fore. At the end of the XX – beginning of the XXI century in many countries society began to pay attention not only to the medical indications of people with disabilities, but began to talk about the equality of these people in society, i.e. the implementation of the social model of disability. It is noted that the use of the words in-valid, dis-ability, mal-formation already fosters in society a negative attitude towards people with disabilities. It has been studied that the vast majority of researchers called people with disabilities “people with disabilities”, “people with special needs”, “people with disabilities”. In addition, there are sharper statements such as “abnormal student with disabilities”, “child with defects”, “special child”. After the law was passed in 2017, most scholars began using the term “person with a disability”.

It was found that people with disabilities living in Ukraine ask not to be called autistic, cerebral palsy, downs, people with special needs, disabilities, and put a person first, and then his disability. There has been and in fact there is no consensus between society, scientists and people with disabilities themselves, as they are called, which indicates a certain imbalance and lack of one-sided communication in society.

Key words: people with disabilities, society, people with reduced capabilities, communication, people with disabilities.

Література:

1. Андрейців І. Словничок освіченого українця. Як можна і не можна говорити про людей. *Українська правда*. URL: <https://life.pravda.com.ua/society/2018/01/23/228588/>.
2. Ашиток Н. Інвалідність як соціально-педагогічна проблема. *Молодь і ринок*. 2012. № 9 (92). С. 27–30.
3. Бабенко Е. Научные подходы к изучению социальных аспектов инвалидности. *Известия вузов. Северо-кавказский регион. Общественные науки*. 2013. № 3. С. 13–18.
4. Балдинюк О. Актуальні проблеми соціального захисту дітей з особливими потребами: документознавчий аспект. *Збірник наукових праць*. 2017. Вип. 2. С. 33–40.
5. Бондар Н. Передумови виникнення та формування сучасного світогляду щодо моделей інвалідності: міжнародний досвід. *Бізнесінформ*. 2013. № 3. С. 244–248.
6. Голова Н. Сучасний стан та перспективний розвиток системи спеціальної освіти осіб з обмеженими можливостями. *Педагогічні науки : збірник наукових праць*. 2012. № 62. С. 50–53.
7. Горелова Л. Спор, которому более четырех веков. Загадка болезни и смерти Ивана Грозного. *РМЖ*. 12.12.2003. № 24. С. 1357. URL: https://www.rmj.ru/articles/istoriya_meditiny/Spor_kotomu_bolee_chetyreh_vekov_Zagadka_bolezni_i_smerti_Ivana_Groznogo.
8. Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні : Закон України № 2249-VIII від 19 грудня 2017 р. *Законодавство України / Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2961-15#Text>.
9. Інвалідність та суспільство : навчальний посібник / за заг. ред. Л. Байди, О. Красюкової. Київ, 2011. 188 с.
10. Козуб І. Права людини чи інваліда. *Право України*. 2010. № 1. С. 122–127.
11. Комарова Н., Левін Р., Вакуленко О. Інвалідність як соціальна проблема сучасного українського суспільства. *Український соціум*. 2003. № 1 (2). С. 38–45.
12. Корнієнко С. Теоретичний аналіз спеціального понятійного апарату на відповідність завданням забезпечення прав дітей-інвалідів в Україні. *Вісник Національної академії державного управління*. С. 271–277. URL: <http://visnyk.academy.gov.ua/wp-content/uploads/2013/11/2011-3-38.pdf>.
13. Лівін М. Як називати людей з інвалідністю. *The Village*. 2017. URL: <https://www.the-village.com.ua/village/city/asking-question/264595-yak-pravilno-nazivati-lyudey-z-invalidnistyu>.
14. Літописець Нестор. Повість минулих літ. URL: <http://litopys.org.ua/litop/lit06.html>.
15. Мандибура В. Рівень життя населення України та проблеми реформування механізмів його регулювання. Київ : Парламентське вид-во, 1998. 256 с.
16. Олійник Д. Ставлення до людей з особливими потребами: соціально-історичний контекст. *Наукове пізнання: методологія та технологія*. 2019. № 1 (42). С. 76–82.
17. Порошенко підписав закон про виключення терміна «інвалід» з українського законодавства. *Гордон*. URL: <https://gordonua.com/ukr/news/politics/poroshenko-pidpisav-zakon-pro-vikljuchennja-termynu-invalid-z-ukrajinskogo-zakonodavstva-227203.html>.
18. Порошенко підписав закон про відмову від терміна «інвалід». *Радіо Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news/28978569.html>.

19. Порошенко схвалив зміну терміна «інвалід» на «особа з інвалідністю» в українських законах. *Hromadske*. URL: <https://hromadske.ua/posts/v-ukrainskomu-zakonodavstvi-termin-invalid-zaminyly-na-osoba-z-invalidnistiu>.
20. Профорієнтація молоді з інвалідністю. Методичні матеріали до тренінгу. Київ : ТОВ «Вольф», 2009. 148 с. URL: http://eef.org.ua/wp-content/uploads/2016/12/Proforientazija-molodi-z-invalidnistyu_training.pdf.
21. Стандартні правила забезпечення рівних можливостей для інвалідів : Резолюція № 48/96 Генеральної Асамблеї ООН від 20 грудня 1993 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_306#Text.
22. Романець О. Євгеніка у 20-х рр. XX ст. в Україні. *Science and Science of Science*. 2010. № 3. С. 69–82.
23. Словник української мови : в 11-ти т. 1973. Т. 4. С. 12. URL: <http://sum.in.ua/s/idiotyzm>.
24. Тарасенко Е. Социальная политика в области инвалидности: кросс-культурный анализ и поиск оптимальной концепции для России. *Журнал исследований социальной политики*. 2004. Т. 2. № 1. С. 9–28.
25. Томчук-Пономаренко Н. Теоретико-методологічні підходи дослідження маргінальності як важливого феномена соціально-економічного аналізу. *Економіка та держава*. 2015. № 1. С. 10–13.
26. Фурман А., Підгурська М. Історія соціальної роботи : навчальний посібник. Тернопіль : ТНЕУ, 2014. 174 с.
27. Холостова Е. Социальная работа с инвалидами : учебное пособие. Москва : Издательско-торговая корпорация «Дашков и К», 2006. 240 с.
28. Шевченко А. Социальная интеграция людей с ограниченными возможностями как объект социально-философского анализа. *Общество и право*. № 5 (37). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sotsialnaya-integratsiya-lyudey-s-ogranichennymi-vozmozhnostyami-kak-obekt-sotsialno-filosofskogo-analiza/viewer>.
29. Ярская-Смирнова Е., Наберушкина Э. Социальная работа с инвалидами : учебное пособие. 2-е изд., перераб. и доп. Санкт-Петербург : Питер, 2004. 316 с.
30. Amir Biglar Beigi Ghajarieh Exclusion of HIV-positive people with disabilities in the media. *Disability & Society*. 2012. Vol. 27. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/09687599.2012.730233>.
31. Disability and health. *World Health Organization*. URL: <https://www.who.int/en/news-room/fact-sheets/detail/disability-and-health>.
32. Isaac Rebecca Integrating people with disabilities: their right – our responsibility. 2010. Vol. 25. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/09687599.2010.489314>.
33. Stiker H.-J. A History of Disability. Ann Arbor, Mich. : University of Michigan Press, 1999.
34. Tarvainen Merja Lonelinnas in life stories by people with disabilities. *Disability & Society*. 2020. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/09687599.2020.1779034>.
35. Ursic Cveto Social (and Disability) policy in the New Democracies of Europe (Slovenia by Way of Example). *Disability & Society*. 1996. Vol. 11. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/09687599650023353>.

ПОШИРЕНІСТЬ ОКРЕМИХ КАТЕГОРІЙ ПРАВОВИХ ПРОБЛЕМ НА МІСЦЕВОМУ РІВНІ

Шпікер М. В.,

аспірант кафедри соціології

Національного технічного університету України

«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

ORCID ID: 0000-0003-0535-6068

У статті представлено просторовий аналіз поширеності декількох категорій правових проблем на території України. Аналіз здійснено з використанням бази клієнтських звернень системи надання безоплатної правової допомоги України за 2019 р. за п'ятьма категоріями проблем, що стосуються сфер житлового, пенсійного, спадкового, трудового та земельного права. Для кожного населеного пункту, де розташований принаймні один офіс із надання безоплатної правової допомоги, була розрахована частка звернень, що стосувались 5 відібраних категорій, від усієї сукупності звернень. Отримані показники були використані для картографування, кореляційного аналізу та статистичних тестів.

Виокремлено деякі територіальні закономірності та встановлено кореляцію частки звернень щодо тієї чи іншої категорії проблем з окремими соціально-демографічними характеристиками населення на рівні областей. Зокрема, частка звернень щодо питань житлового права на рівні області позитивно корелює з відсотком домогосподарств, що проживають у квартирах, і зростає зі збільшенням розміру населеного пункту та його наближеності до обласного центру. Частка звернень щодо земельних питань зростає зі сходу на захід, є найбільшою в селах та позитивно корелює з відсотком сільського населення в області, а також з відсотком зайнятих у сільському, лісовому та рибному господарстві. Частка звернень щодо спадкових питань є найбільшою в західному макрорегіоні та малих населених пунктах, а також позитивно корелює із середнім розміром домогосподарства в області. Закономірностей щодо поширеності звернень із питань трудового та пенсійного права виявити не вдалось. Для всіх категорій проблем спостерігається географічна варіація показників поширеності різних правових проблем на рівні областей, коли показники можуть суттєво відрізнятися в сусідніх районах.

Ключові слова: правові проблеми, правові потреби, захист прав, правова допомога, просторовий аналіз, соціологія права.

Постановка проблеми. Попит на дані щодо правових проблем та потреб, а також рівня доступу до правосуддя серед населення за останні десятиліття є високим. За останні 25 років, до 2017 р. включно, було проведено понад 55 великих (від 1 000 респондентів та більше) загальнонаціональних опитувань щодо правових проблем та потреб населення в більш ніж 30 країнах [1, с. 25]. Насправді таких досліджень може бути більше, оскільки не вся інформація публікується у відкритому доступі. В Україні також було проведено щонайменше 5 великих досліджень правових потреб населення¹, а також низку менших досліджень на рівні окремих громад. Отримані результати є цінним джерелом інформації для обґрунтування, розроблення та втілення загальнонаціональних та місцевих програм підвищення доступу до правосуддя, інституційних реформ, правопросвітницьких заходів тощо.

Огляд результатів досліджень у різних країнах вказує на те, що загальні тенденції в різних дослідженнях є подібними, але специфічні показники можуть суттєво відрізнятися. Наприклад, поширеність досвіду зіткнення із проблемою правового характеру коливається від 10% за останні 2 роки (опитування 2016 р. в Колумбії) до 90% за останні 4 роки (опитування 2015 р. в Уганді), але найчастіше потрапляє в діапазон від 30 до 60% за останні 3–4 роки. Порушення прав споживачів зазвичай належать до трьох найпоширеніших проблем; також часто трапляються ті, що стосуються взаємин із сусідами, сім'єю, фінансових питань, житла, зайнятості, соціальної допомоги, державних послуг та громадянства. Але трапляються й винятки: наприклад, у Малі й Уганді, аграрних країнах, проблеми

¹ «Рівень використання правових можливостей населенням України: доступність та ефективність правових послуг» (2010 р.), «Затребуваність правосуддя в Україні» (2015 р.), World Justice Project (2017 р.), «Що українці знають і думають про права людини» (2016–2018 рр.), «Правові потреби населення Херсона, Северодонецька, Жовтих Вод та Соснівки» (2018 р.).

у сфері земельних відносин були серед найбільш поширених [1, с. 31]. Міжнародне дослідження World Justice Project також вказує на суттєву варіацію показників: поширеність досвіду зіткнення із проблемою правового характеру коливається від 14 до 89% залежно від країни [2, с. 6]. Те саме стосується окремих категорій проблем: наприклад, поширеність проблем, що стосуються земельних відносин, коливається від 0% у Гонг-Конгу до 39% у Малі, а проблем у царині житлових відносин – від 3% в Албанії, Бангладеш, Домініканській Республіці та Гонг-Конгу до 51% у Греції [2, с. 8–9].

Відмінності на рівні країн є очікуваними з огляду на відмінності їхніх політичних і економічних інститутів, культури, законодавства тощо. Можна також зауважити, що в різних країнах могла застосовуватися різна методологія дослідження (наприклад, запитання про досвід проблем охоплювало різний за тривалістю часовий проміжок, або перелік проблем, запропонованих респонденту, був різним, або відрізнявся метод збору даних, генеральна сукупність чи спосіб побудови вибірки), отже, методологічні відмінності зумовлюють розбіжності в результатах та перешкоджають порівнянню. Утім, огляд результатів досліджень, проведених в Україні, доводить, що певна географічна варіація показників спостерігається і для опитувань у межах однієї країни, виконаних за подібною методологією. У таблиці 1 наведені показники поширеності дев'яти найбільш згадуваних проблем правового характеру, отримані в дослідженнях «Правові потреби населення Херсона, Северодонецька, Жовтих Вод та Соснівки» (2018 р.) [3], «Правові проблеми та потреби в Чугуївському та Печенізькому районах Харківської області» (2019 р.) [4, с. 14–18] та «Правові проблеми мешканців Червонослобідської ОТГ Черкаської області» (2020 р.)².

Таблиця 1

Порівняння поширеності категорій проблем правового характеру за місцем проведення опитування (для 9 найпоширеніших категорій проблем)

	м. Херсон	м. Жовті Води	м. Северодонецьк	м. Соснівка	м. Чугуїв	Села та смт Чугуївського та Печенізького районів	Червонослобідська ОТГ (4 села)
Рік проведення опитування	2018	2018	2018	2018	2019	2019	2020
Кількість опитаних	500	500	500	500	128	272	700
Тип вибірки	Імовірнісна				Квотна		
% респондентів, що мали проблеми за 3 роки	56	48	37	47	74	78	45
% від тих респондентів, що мали правові проблеми за 3 роки, для кожної категорії							
Права споживача	29	27	25	42	27	28	28
Проблеми житлово-комунального господарства	29	19	37	15	26	27	37*
Взаємини із сусідами	5	11	2	8	6	6	
Соціальні виплати та пільги	14	22	22	13	14	9	17
Медичне обслуговування	15	14	16	14	11	7	19
Трудові відносини	12	13	14	10	7	7	8
Земельні відносини	3	3	1	3	2	6	14
Відносини з органами державної влади або органами місцевого самоврядування	4	4	7	1	3	2	8
Поділ чи оформлення майна, зокрема і спадщини	7	2	0	2	4	3	10

* В опитуванні в Червонослобідській ОТГ проблеми у взаєминах із сусідами були включені в категорію проблем житлово-комунального господарства

² Опитування в Червонослобідській ОТГ виконане в рамках проекту «Правоспроможна громада», що адмініструється Громадською спілкою «Мережа правового розвитку», ВБО «Українська фундація правової допомоги» та мережею правових клубів «Pravokator» та фінансується МФ «Відродження». Результати станом на 05.12.2020 не були опубліковані у відкритому доступі. Це опитування, як і інші два згаданих, виконувалося під методологічним керівництвом автора цієї статті. Хоча це не єдині дослідження, які вимірюють поширеність різних категорій правових проблем на місцевому рівні, для порівняння були відібрані ті, що є найбільш подібними за методологією.

Частка опитаних, що повідомили про наявність у них проблем правового характеру протягом останніх 3 років, коливається від 37% у Северодонецьку до 78% у селах та селищах міського типу Чугуївського та Печенізького районів. Серед тих, хто мав принаймні одну проблему у вказаному часовому проміжку, найбільш поширеними були ті, що стосувалися прав споживача, житлово-комунального господарства (далі – ЖКГ), соціальних виплат та пільг, а також медичного обслуговування. Для всіх категорій проблем спостерігається значна географічна варіація: наприклад, про проблеми у сфері ЖКГ повідомляли від 15% у Соснівці до 37% у Северодонецьку, про труднощі з отриманням соціальних виплат та пільг – від 9% у Чугуївському та Печенізькому районах до 22% у Жовтих Водах та Северодонецьку, про проблеми в земельній сфері – від 1% в Северодонецьку до 14% у Червонослобідській ОТГ.

Отже, хоча категорії найпоширеніших правових проблем у розглянутих населених пунктах та районах переважно збігаються, географічна варіація показників поширеності є значною. Із цього спостереження випливає, що за необхідності визначити зміст правових проблем на місцевому рівні (наприклад, для потреб надавачів правової допомоги) можливість екстраполяції даних інших досліджень, як локальних, так і загальнонаціональних, є дуже обмеженою, а проведення власного зазвичай потребує фінансових затрат та належної соціологічної підготовки. Дані великих всеукраїнських опитувань, окрім методологічних відмінностей між ними, які ускладнюють порівняння й узагальнення, також здебільшого не дають змогу аналізувати правові проблеми на рівні населеного пункту, району чи об'єднаної територіальної громади, у кращому разі уможливають лише аналіз на рівні області. Тому наявної інформації недостатньо для надійних висновків, яким чином характеристики території пов'язані з більшою чи меншою поширеністю різних категорій правових проблем.

Мета статті – виявити, наскільки значною є географічна варіація, якими є географічні патерни в поширеності окремих категорій правових проблем населення України, спираючись на адміністративну статистику, а саме на дані внутрішньої статистичної звітності системи надання безоплатної правової допомоги України (далі – системи БПД) за 2019 р.

Завдання статті:

- на основі наявних даних виокремити найпоширеніші категорії клієнтських звернень для забезпечення повноти інформації в розрізі окремих населених пунктів;
- за допомогою картографування та статистичного аналізу описати географічну варіацію частки цих категорій у сукупності всіх звернень, здійснити порівняння за регіоном, розміром населеного пункту та його віддаленістю від обласного центру.

Використання даних системи БПД має декілька переваг: 1) інформація наявна для 534 окремих офісів із надання безоплатної правової допомоги, розміщених у 507 населених пунктах по всій Україні; 2) база даних містить дані про 633 798 клієнтських звернень; 3) інформація про зміст правових проблем, з якими зверталися клієнти, закодowana за єдиною категоріальною схемою; 4) кодування правових проблем здійснювалося юристами-практиками, а не самими клієнтами чи інтерв'юерами без юридичної освіти (як у разі соціологічних опитувань).

Аналіз даних системи БПД допоможе краще зрозуміти результати соціологічних опитувань щодо правових проблем та потреб населення, що проводяться в Україні на рівні окремих громад, та відповісти на питання, яка географічна варіація у структурі правових проблем є очікуваною за умови дотримання єдиної методології збору даних.

Методологія аналізу даних. У разі використання бази даних системи БПД варто брати до уваги деякі методологічні обмеження. По-перше, дані не є репрезентативними для населення загалом, вони характеризують лише структуру правових проблем для тих осіб, що звернулися по допомогу до державної системи надання безоплатної правової допомоги. Як відомо, у поле зору надавачів правової допомоги, державних організацій та установ частіше потрапляють спори та конфлікти щодо соціальних виплат та пільг, відносин з органами державної влади або місцевого самоврядування, поділу чи оформлення майна, зокрема і спадщини, земельних відносин, розірвання сімейних відносин, власного житла, а також ті, що стосуються кримінальних злочинів та виконання судових рішень (якщо порівнювати з тими, що залишаються невирішеними або вирішуються без залучення цих інституцій) [5, с. 151]. По-друге, категорії звернень у базі даних не повністю збігаються з категоріями правових проблем у дослідженнях. Наприклад, проблеми у сфері пенсійного права (із клієнтської бази) є окремим випадком проблем із соціальним забезпеченням та пільгами (в опитуваннях). По-третє, хоча помилки кодування категорії проблеми менш імовірні, ніж у разі самостійного визначення цієї категорії клієнтом, вплив людського чинника все ж не виключений. По-четверте, невідомою залишається наявність та вагомість чинників, що можуть впливати на ймовірність звернення особи до певного офісу надання безоплатної правової допомоги з конкретною проблемою. Таким чинником може бути, наприклад, інформаційна кампанія в окремій місцевості, що закликає населення шукати розв'язання деякої категорії проблем шляхом звернення до системи БПД. Отже, частка клієнтів із цією категорією проблем серед відвідувачів відповідного офісу БПД буде вищою, ніж у сусідніх офісах, хоча реальна поширеність такої проблеми серед населення цих територій є однаковою.

Попри перелічені вище методологічні обмеження, клієнтська база системи БПД є цінним джерелом інформації, вартим вивчення.

Для аналізу були обрані 5 категорій звернень, що стосуються житлового (65 923 звернень), спадкового (59 187), земельного (40 032), пенсійного (27 368) та трудового (25 810) права. Ці 5 категорій, якщо не брати до уваги питання цивільного та сімейного права, є найбільш численними серед усіх, а отже, траплялись у практиці майже всіх місцевих офісів БПД. Оскільки сімейні відносини не потрапили до 9 найбільш поширених проблем за даними опитувань (див. Таблицю 1), а цивільне право охоплює багато проблем із переліку, ці дві категорії було вирішено не аналізувати.

Дані про кількість клієнтських звернень за п'ятьма категоріями питань були агреговані для населених пунктів. Інакше кажучи, якщо в одному місті налічувалось два або більше офіси надання БПД, інформація про звернення до цих офісів узагальнювалась. Варто зазначити, що у 2019 р. офіси розташовувались у всіх обласних центрах та майже в кожному районі України. Щоб звернутися до певного офісу, не потрібно мати місцеву реєстрацію, але припускається, що до нього переважно звертаються жителі того міста, селища чи села, де він розташований, а також інших населених пунктів відповідного району.

Для кожного населеного пункту була розрахована частка звернень, що стосувались 5 відібраних категорій, від усієї сукупності звернень. Отже, для аналізу використовувались не абсолютні, а відносні показники поширеності певних правових проблем. З розрахунків та картографування були вилучені аутлаєри (від 2 до 5% залежно від категорії).

Для порівняння за регіоном, розміром населеного пункту та його віддаленістю від обласного центру застосовувався Н-тест Краскела-Уоліса, оскільки розподіли для 4 із 5 категорій звернень відрізнялися від нормального.

Проблеми у сфері житлового права. Середня частка звернень до місцевих офісів із надання БПД щодо питань у сфері житлового права становить 9,7%, середньоквадратичне відхилення – 4,6%, мінімум – 0%, максимум – 22,3% (з урахуванням аутлаєрів – 31,5%). Візуальний аналіз вказує на наявність територій, де частка проблем у царині житлового права вища – наприклад, південний захід Луганської області та північ Донецької (території, що були окуповані та звільнені у 2014 р.), центральні райони Львівської області чи південь і центр Дніпропетровської області; та інші, де ця частка нижча, – наприклад, Полісся (північ Волинської, Рівненської, Житомирської областей) (рисунк 1).

Рис. 1. Частка звернень до офісів БПД щодо питань у сфері житлового права (% від усіх звернень до офісів у відповідному населеному пункті)

Утім, райони з низькою часткою звернень щодо житлових питань подекуди межують із районами з високою часткою. Порівняно вищий середній рівень цього показника (від 11 до 14%) спостерігається в Києві, Луганській, Дніпропетровській, Івано-Франківській, Львівській, Харківській, Херсонській, Чернівецькій та Чернігівській областях, а порівняно нижчий (7–8%) – у Донецькій, Одеській,

Рівненській, Вінницькій та Житомирській областях. Частка звернень щодо питань житлового права позитивно корелює із часткою домогосподарств в області, що проживають у квартирах³, та негативно корелює із часткою домогосподарств у приватних будинках⁴.

Попри те, що окремі області відрізняються одна від одної, на рівні макрорегіонів⁵ суттєвих відмінностей не спостерігається (Таблиця 2). Середня частка звернень щодо питань у сфері житлового права тим більша, чим більшим є населений пункт (Таблиця 4) і чим ближче він розташований до обласного центру (Таблиця 3).

Таблиця 2

Частка звернень до офісів БПД щодо питань у сфері житлового права в розрізі регіону

	Захід	Центр	Північ	Південь	Схід	Донбас
Середнє	10,2	8,6	9,4	9,5	10,4	10,1
Середньоквадратичне відхилення	4,4	4,3	4,5	4,4	4,5	6,5

Таблиця 3

Частка звернень до офісів БПД щодо питань у сфері житлового права в розрізі відстані від обласного центру

	Облцентр	1–50 км від облцентру	51–100 км від облцентру	101+ км від облцентру
Середнє	13,2	10,4	9,7	8,9
Середньоквадратичне відхилення	3,0	4,7	4,3	4,7

Таблиця 4

Частка звернень до офісів БПД щодо питань у сфері житлового права в розрізі розміру населеного пункту, де розташований офіс БПД

	До 10 000 осіб	10 001–25 000 осіб	25 001–50 000 осіб	50 001–100 000 осіб	100 001+ осіб
Середнє	8,4	9,6	11,6	11,7	13,1
Середньоквадратичне відхилення	4,4	4,6	4,5	4,4	2,8

Проблеми у сфері земельного права. Середня частка звернень до місцевих офісів із надання БПД щодо питань у сфері земельного права становить 7,6%, середньоквадратичне відхилення – 4,8%, мінімум – 0%, максимум – 19,7% (з урахуванням аутлаєрів – 43,9%). Візуальний аналіз вказує на наявність територій, де земельні проблеми становлять відносно меншу частку звернень: передусім Донецька та південь Луганської області, окремі райони на Поліссі та на півдні України, зокрема вздовж південного кордону Херсонської області, великі міста (Київ, Харків, Одеса) та їхні околиці (Рисунок 2). Як і в питанні житлового права, райони з низькою часткою звернень щодо землі можуть межувати з районами з високою часткою. Порівняно вищий середній рівень цього показника (від 9 до 11%) спостерігається в Закарпатській, Івано-Франківській, Кіровоградській, Тернопільській, Львівській та Вінницькій областях, а порівняно нижчий (1–4%) – у Донецькій, Луганській областях та м. Києві. Загалом, поширеність цих питань зростає зі сходу на захід, що може бути пов'язане з більшою часткою сільського населення в західних областях. Частка звернень щодо земельних питань корелює як із часткою сільського населення в області⁶, так і із часткою зайнятих у сільському, лісовому та рибному господарствах⁷.

³ Коефіцієнт кореляції Пірсона дорівнює 0,44 із рівнем значущості 0,05. Розрахунки виконані з використанням даних Держкомстату за 2019 р. [7, табл. 1.17].

⁴ Коефіцієнт кореляції Пірсона дорівнює –0,42 із рівнем значущості 0,05. Розрахунки виконані з використанням даних Держкомстату за 2019 р. [7, табл. 1.17].

⁵ Захід – Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Хмельницька, Чернівецька області. Центр – Вінницька, Кіровоградська, Полтавська, Черкаська області. Північ – Житомирська, Київська (вкл. м. Київ), Сумська, Чернігівська області. Південь – Миколаївська, Одеська, Херсонська області. Схід – Дніпропетровська, Запорізька, Харківська області. Донбас – Донецька, Луганська області.

⁶ Коефіцієнт кореляції Пірсона дорівнює 0,8 із рівнем значущості 0,01. Розрахунки виконані з використанням даних Держкомстату за 2019 р. [6, с. 29].

⁷ Коефіцієнт кореляції Пірсона дорівнює 0,76 із рівнем значущості 0,01. Розрахунки виконані з використанням даних Держкомстату за 2019 р. [6, с. 62].

Рис. 2. Частка звернень до офісів БПД щодо питань у сфері земельного права (% від усіх звернень до офісів у відповідному населеному пункті)

Середня частка звернень щодо питань у сфері земельного права є найбільшою в західному та центральному регіонах і найменшою на Донбасі (Таблиця 5). Ця частка є нижчою в обласних центрах, ніж в інших населених пунктах області, але ступінь віддаленості району від облцентру суттєво не впливає на поширеність земельних проблем (Таблиця 6). Зі зростанням розміру населеного пункту зменшується середня частка звернень до офісів із надання БПД щодо земельних питань (Таблиця 7).

Таблиця 5

Частка звернень до офісів БПД щодо питань у сфері земельного права в розрізі регіону

	Захід	Центр	Північ	Південь	Схід	Донбас
Середнє	8,7	8,5	7,3	6,5	6,2	2,5
Середньоквадратичне відхилення	4,0	3,9	4,0	4,0	3,8	2,2

Таблиця 6

Частка звернень до офісів БПД щодо питань у сфері земельного права в розрізі відстані від обласного центру

	Облцентр	1–50 км від облцентру	51–100 км від облцентру	101+ км від облцентру
Середнє	4,0	7,4	7,8	7,2
Середньоквадратичне відхилення	2,0	4,1	4,1	4,4

Таблиця 7

Частка звернень до офісів БПД щодо питань у сфері земельного права в розрізі розміру населеного пункту, де розташований офіс БПД

	До 10 000 осіб	10 001–25 000 осіб	25 001–50 000 осіб	50 001–100 000 осіб	100 001+ осіб
Середнє	8,9	7,2	4,9	5,0	3,7
Середньоквадратичне відхилення	4,1	4,1	2,6	3,8	1,8

Проблеми у сфері спадкового права. Середня частка звернень до місцевих офісів із надання БПД щодо питань у сфері спадкового права становить 9,7%, середньоквадратичне відхилення – 3,7%, мінімум – 0%, максимум – 20,1% (з урахуванням аутлаєрів – 33,8%). Візуальний аналіз вказує на наявність територій, де спадкові проблеми становлять відносно вищу частку звернень: західний кордон Одеської області, північ Чернігівської та Сумської областей, райони на межі

Вінницької та Черкаської областей, окремі райони в західних областях (Рисунок 3). Натомість у Києві, Одесі й околишніх районах або ж на півночі Житомирської області звернення зі спадкових питань порівняно менш поширені. Як і щодо питань земельного права, поширеність цих питань зростає зі сходу на захід. Райони з низькою часткою звернень щодо спадкових питань подекуди розташовані поруч із районами з високою часткою звернень. Порівняно вищий середній рівень цього показника (12%) спостерігається в Чернігівській, Івано-Франківській, Волинській областях, а порівняно нижчий (6–8%) – у Київській, Харківській, Донецькій, Запорізькій областях та м. Києві. Частка звернень щодо спадкових питань не корелює з коефіцієнтом смертності, але корелює із середнім розміром домогосподарства⁸ в області, що може пояснюватися більшою кількістю спорів щодо спадку в разі наявності більшої кількості спадкоємців.

Рис. 3. Частка звернень до офісів БПД щодо питань у сфері спадкового права (% від усіх звернень до офісів у відповідному населеному пункті)

Середня частка звернень щодо питань у сфері спадкового права є найбільшою в західному макрореґіоні і найменшою у східному макрореґіоні та на Донбасі (Таблиця 8). Ця частка є нижчою в обласних центрах, але між районами, що знаходяться на деякій відстані від облцентру, суттєвих відмінностей за ступенем віддаленості не спостерігається (Таблиця 9). Зі зростанням розміру населеного пункту зменшується середня частка звернень до офісів із надання БПД щодо спадкових питань (Таблиця 10).

Таблиця 8

Частка звернень до офісів БПД щодо питань у сфері спадкового права в розрізі регіону

	Захід	Центр	Північ	Південь	Схід	Донбас
Середнє	10,7	9,6	9,7	9,7	8,3	8,3
Середньоквадратичне відхилення	3,8	3,3	3,7	4,3	3,1	3,6

Таблиця 9

Частка звернень до офісів БПД щодо питань у сфері спадкового права в розрізі відстані від обласного центру

	Облцентр	1–50 км від облцентру	51–100 км від облцентру	101+ км від облцентру
Середнє	6,6	9,9	9,9	9,7
Середньоквадратичне відхилення	1,7	3,7	3,6	3,9

⁸ Коефіцієнт кореляції Пірсона дорівнює 0,4 із рівнем значущості 0,05. Розрахунки виконані з використанням даних Держкомстату за 2019 р. [6, с. 44; 7, табл. 1.1].

Частка звернень до офісів БПД щодо питань у сфері спадкового права в розрізі розміру населеного пункту, де розташований офіс БПД

	До 10 000 осіб	10 001– 25 000 осіб	25 001– 50 000 осіб	50 001– 100 000 осіб	100 001+ осіб
Середнє	10,2	10,1	8,9	8,6	6,9
Середньоквадратичне відхилення	3,7	4,0	3,3	3,2	1,8

Проблеми у сфері трудового права. Середня частка звернень до місцевих офісів із надання БПД щодо питань у сфері трудового права становить 3,9%, середньоквадратичне відхилення – 2,1%, мінімум – 0%, максимум – 10,0% (з урахуванням аутлаєрів – 19,5%). Візуальний аналіз свідчить про те, що трудові проблеми становлять відносно вищу частку звернень у більшості районів Львівської області, у районах на межі Львівської, Івано-Франківської та Тернопільської областей, на межі Рівненської, Тернопільської та Хмельницької областей, у деяких прикордонних районах Закарпатської, Чернігівської та Сумської областей тощо (Рисунок 4). Утім, як і для попередніх категорій правових проблем, райони з низькою часткою звернень щодо трудових питань подекуди розташовані поруч із районами з високою часткою звернень. Середня частка клієнтських звернень коливається між областями в межах від 3 до 5%. Якщо впорядкувати області за спаданням, на першому місці опиниться Львівська область із найвищим показником, а на останніх трьох – Вінницька, Київська та Донецька з найнижчим. За статистикою [6, с. 61], частка зайнятих серед населення віком 15–70 років коливається між областями від 50,9 до 63,1%, і цей показник не корелює із часткою звернень щодо трудових проблем. Так само відсутня кореляція з рівнем приходу та звільнення працівників [6, с. 76]. Отже, на поширеність цієї категорії правових питань, можливо, впливає не рівень зайнятості, а інші чинники, як-от галузева структура зайнятості тощо.

Рис. 4. Частка звернень до офісів БПД щодо питань у сфері трудового права (% від усіх звернень до центрів у відповідному населеному пункті)

Середня частка звернень щодо питань у сфері трудового права суттєво не відрізняється ні за регіонами (Таблиця 11), ні за відстанню від обласного центру (Таблиця 12), ні за розміром населеного пункту (Таблиця 13).

Таблиця 11

Частка звернень до офісів БПД щодо питань у сфері трудового права в розрізі регіону

	Захід	Центр	Північ	Південь	Схід	Донбас
Середнє	4,1	3,7	3,9	3,9	4,0	3,4
Середньоквадратичне відхилення	2,3	2,1	2,1	2,0	1,6	2,0

Таблиця 12

**Частка звернень до офісів БПД щодо питань у сфері трудового права
в розрізі відстані від обласного центру**

	Облцентр	1–50 км від облцентру	51–100 км від облцентру	101+ км від облцентру
Середнє	4,5	3,9	3,9	3,8
Середньоквадратичне відхилення	1,4	2,0	2,2	2,1

Таблиця 13

**Частка звернень до офісів БПД щодо питань у сфері трудового права
в розрізі розміру населеного пункту, де розташований центр**

	До 10 000 осіб	10 001– 25 000 осіб	25 001– 50 000 осіб	50 001– 100 000 осіб	100 001+ осіб
Середнє	4,0	3,7	4,1	3,8	4,4
Середньоквадратичне відхилення	2,2	2,1	1,9	1,4	1,3

Проблеми у сфері пенсійного права. Середня частка звернень до місцевих офісів із надання БПД щодо питань у сфері пенсійного права становить 3,4%, середньоквадратичне відхилення – 2,2%, мінімум – 0%, максимум – 10,2% (з урахуванням аутлаєрів – 56,4%). Візуальний аналіз свідчить про те, що пенсійні проблеми становлять відносно вищу частку звернень на півночі та сході Київської області, у Чернівецькій області, в окремих районах на межі Чернігівської та Сумської областей та на кордонах Дніпропетровської області тощо (Рисунок 5). Як і для попередніх категорій правових проблем, райони з низькою часткою звернень щодо пенсійних питань можуть знаходитися поруч із районами з високою часткою звернень. Порівняно вищий середній рівень цього показника (5–7%) спостерігається в Київській, Луганській, Чернівецькій областях та м. Києві, а порівняно нижчий (2%) – у Тернопільській, Рівненській і Одеській областях. Із часткою осіб віком від 60 років серед населення області⁹ показник не корелює.

**Рис. 5. Частка звернень до офісів БПД щодо питань у сфері пенсійного права
(% від усіх звернень до центрів у відповідному населеному пункті)**

Як і щодо трудового права, середня частка звернень із питань у сфері пенсійного права суттєво не відрізняється ні за регіонами (Таблиця 14), ні за відстанню від обласного центру (Таблиця 15), ні за розміром населеного пункту (Таблиця 16).

⁹ Розрахунки виконані з використанням даних Держкомстату за 2019 р. [6, с. 35].

Таблиця 14

**Частка звернень до офісів БПД щодо питань у сфері пенсійного права
в розрізі регіону**

	Захід	Центр	Північ	Південь	Схід	Донбас
Середнє	3,4	3,2	3,8	2,5	3,8	4,2
Середньоквадратичне відхилення	2,1	2,0	2,4	1,6	2,2	3,0

Таблиця 15

**Частка звернень до офісів БПД щодо питань у сфері пенсійного права
в розрізі відстані від обласного центру**

	Облцентр	1–50 км від облцентру	51–100 км від облцентру	101+ км від облцентру
Середнє	3,6	3,2	3,4	3,5
Середньоквадратичне відхилення	1,5	1,9	2,3	2,3

Таблиця 16

**Частка звернень до офісів БПД щодо питань у сфері пенсійного права
в розрізі розміру населеного пункту, де розташований офіс**

	До 10 000 осіб	10 001–25 000 осіб	25 001–50 000 осіб	50 001–100 000 осіб	100 001+ осіб
Середнє	3,3	3,3	3,4	3,9	3,8
Середньоквадратичне відхилення	2,3	2,2	2,0	1,7	1,7

Висновки. Інформація про поширеність різних типів правових проблем на місцевому рівні буває потрібною для надавачів правової допомоги (громадські організації, системи БПД, органи місцевого самоврядування, приватні юристи тощо) для планування та вдосконалення їхньої діяльності. Хоча в Україні проводяться як загальнонаціональні, так і локальні дослідження правових проблем і потреб населення, ті з них, які доступні та придатні для порівняння, вказують на існування суттєвої географічної варіації специфічних показників поширеності тих чи інших категорій правових проблем. Статистика звернень до системи з надання безоплатної правової допомоги за 2019 р. щодо житлового, спадкового, земельного, пенсійного та трудового права, хоч і не може бути безпосередньо зіставлена з даними опитувань через деякі методологічні обмеження, також вказує на наявність значної географічної варіації на рівні окремих міст та районів. Нам вдалося виявити деякі територіальні закономірності та зв'язки між часткою звернень щодо тієї чи іншої категорії проблем та соціально-демографічними характеристиками населення окремих областей. Зокрема, частка звернень щодо питань житлового права корелює з відсотком домогосподарств в області мешканців, що проживають у квартирах, і є тим більшою, чим більшим є населений пункт і чим ближче він розташований до обласного центру. Частка звернень щодо земельних питань зростає зі зменшенням розміру населеного пункту і зі сходу на захід, а також корелює як із відсотком сільського населення в області, так і з відсотком зайнятих у сільському, лісовому та рибному господарствах. Частка звернень щодо спадкових питань є найбільшою в західному макрореґіоні, найменшою у східному макрореґіоні та на Донбасі, зменшується зі зростанням розміру населеного пункту та корелює із середнім розміром домогосподарства в області. Закономірностей щодо поширеності звернень із питань трудового та пенсійного права виявити не вдалось. Залишаються нез'ясованими причини географічної варіації показників поширеності різних правових проблем на рівні областей, коли показники суттєво відрізняються в сусідніх районах.

Практичним висновком є свідчення про обмеженість можливості екстраполяції загальнонаціональних та інших локальних досліджень правових проблем для точкової оцінки ситуації в певній громаді, оскільки специфіка цієї громади може зумовлювати суттєві розбіжності з уже наявними даними.

Наступним кроком після цієї дослідницької розвідки може бути поглиблене вивчення зв'язку між структурою правових проблем населення й інституційними, демографічними, економічними характеристиками територій, де проживають люди, передусім тими, що зазвичай не потрапляють у фокус уваги дослідників і стосуються особливостей функціонування інституцій на місцевому рівні, наприклад, зумовлених рішеннями органів місцевого самоврядування.

Shpiker M. Prevalence of certain categories of legal problems at the local level

The article presents a spatial analysis of the prevalence of certain categories of legal problems in Ukraine. The analysis was performed using the database of client appeals of the free legal aid system of Ukraine for 2019 in five categories of problems related to the areas of housing, pension, inheritance, labor, and land law. For each settlement where at least one free legal aid office is located, the share of appeals related to the 5 selected categories from the total number of appeals was calculated. The obtained indicators were used for mapping, correlation analysis and statistical tests.

Certain territorial regularities were discovered, as well as correlations of the share of appeals on certain categories of problems with separate social and demographic characteristics of the population at the oblast level were identified. In particular, the share of appeals on housing law at the oblast level is positively correlated with the percentage of households living in apartments, and increases in bigger settlements and their proximity to the oblast center. The share of appeals on land issues is growing from east to west, is highest in rural areas and is positively correlated with the percentage of rural population in the region, as well as the percentage of people employed in agriculture, forestry and fisheries. The share of appeals on hereditary issues is the largest in the western macro-region and small settlements, and also correlates positively with the average household size in the region. Regularities on the prevalence of appeals on labor and pension law could not be found. For all categories of problems, a geographical variation in the prevalence of various legal problems is observed at the oblast level, when the indicators may differ significantly in neighboring districts.

Key words: legal problems, legal needs, protection of rights, legal help, spatial analysis, sociology of justice.

Література:

1. Legal Needs Surveys and Access to Justice / Open Society Foundations. Paris : OECD Publishing, 2019. 208 p.
2. Global Insights on Access to Justice : Findings from the World Justice Project General Population Poll in 101 Countries. *World Justice Project*. 2019. URL: <https://worldjusticeproject.org/sites/default/files/documents/WJP-A2J-2019.pdf> (дата звернення: 05.12.2020).
3. Дослідження правових проблем та потреб в українських громадах. Звіт за результатами дослідження. URL: <https://ldn.org.ua/wp-content/uploads/2018/09/Ukraine-justice-needs-2018.pdf> (дата звернення : 05.12.2020).
4. Лихачов Р., Бабики В. Громадські центри правосуддя в Україні: успішні практики та невдачі першого центру на Харківщині. Програма USAID «Нове правосуддя», Громадська спілка «Мережа правового розвитку», Громадська організація «Чугуївська правозахисна група» / за ред. Є. Полтенка. Чугуїв, 2019. 36 с.
5. Шпикер М. Порівняння характеристик задекларованих і незадекларованих правових проблем (за даними опитування 2018 р.). *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. Серія «Політологія. Соціологія. Право». 2019. № 3 (43). С. 147. *Вісник НТУУ «КПІ»* 157.
6. Регіони України. 2019 : статистичний збірник / Державна служба статистики України. Київ, 2020. Ч. 1. 276 с.
7. Соціально-демографічні характеристики домогосподарств України у 2019 р. (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України) : статистичний збірник / *Державна служба статистики України*. Київ, 2019.

УДК 323.21

DOI [https://doi.org/10.20535/2308-5053.2020.4\(48\).232688](https://doi.org/10.20535/2308-5053.2020.4(48).232688)

ДЕРЖАВНА ПІДТРИМКА РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ У 2007–2020 РОКАХ: СТРАТЕГІЧНІ ЗАВДАННЯ ТА МЕХАНІЗМИ РЕАЛІЗАЦІЇ

Андрійчук Т. С.,

кандидат політичних наук,

заступник завідувача відділу

Департаменту інформації та взаємодії з громадськістю

Секретаріату Кабінету Міністрів України

ORCID ID: 0000-0003-3832-6252

Україна у 2007 році приєдналася до країн, в яких сприяння розвитку громадянського суспільства визнано пріоритетом держави. З того часу реалізовано три відповідні стратегічні документи – урядова Концепція сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства та затверджені Президентом України Стратегія державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства і Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016–2020 роки.

У статті представлено результати дослідження різних підходів до визначення стратегічних завдань державної підтримки розвитку громадянського суспільства та механізмів їх реалізації, що втілювалися протягом 2007–2020 років. За результатами аналізу згаданих вище державних документів і практики їх реалізації виокремлено сильні та слабкі сторони відповідних підходів.

Автор обґрунтовує, що кожен стратегічний документ відіграв певну позитивну роль у становленні державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства. Водночас жоден із них не був досить якісним із точки зору планування та механізму реалізації. У результаті відповідна політика досі не набрала усталених форм. Автором виокремлено низку недоліків: нечіткість формулювання стратегічних завдань та прив'язки до них планів заходів; постійна зміна органів та посадових осіб, уповноважених визначати пріоритети та планувати діяльність у відповідній сфері – Кабінет Міністрів (2007 рік), Президент України (2012 рік), Президент України і Кабінет Міністрів (2016 рік); слабкість механізмів координації; відсутність індикаторів і показників для моніторингу та оцінки результативності та ін.

За результатами дослідження сформульовано рекомендації щодо удосконалення підходів до визначення стратегічних завдань та механізмів їх реалізації в процесі підготовки нової Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні.

Ключові слова: громадянське суспільство, держава, інститути громадянського суспільства, уряд, стратегія, координаційна рада.

Постановка проблеми. Взаємозалежність і партнерська взаємодія держави та громадянського суспільства – важлива складова частина суспільного розвитку. В умовах демократії обидва порівняно незалежні суб'єкти виконують різні функції, що водночас підтримують взаємовплив: із боку держави – визначення правових засад, забезпечення дотримання громадянських свобод і прав, підтримка суспільно корисної громадської діяльності та участі у прийнятті рішень, а з боку громадянського суспільства – самоорганізація громадян для розв'язання спільних проблем, контроль за діями державних органів, представлення та відстоювання демократичними способами інтересів різних груп громадян.

Для країн, що долають тоталітарну чи авторитарну спадщину, такі взаємовідносини можливі лише за умов значної попередньої роботи – посилення громадського сектора, досягнення сталості його інститутами, спроможності (експертної, ресурсної та ін.) бути на рівних у взаєминах із державою. При цьому, як слушно зауважує Ю. Шайгородський, розвиток громадянського суспільства є не самоціллю, а формою переходу до демократії та реалізації її можливостей, частиною комплексу суспільно-політичних змін, без яких демократизація як процес і результат – неможлива [1, с. 328]. Це актуалізує важливість підтримки розвитку громадянського суспільства з боку держави.

Взаємодія держави і громадянського суспільства є предметом ґрунтовних досліджень багатьох дослідників, як зарубіжних (Н. Боббіо, Е. Гідденс, А. Догерті, Т. Каротерс, Дж. Кін, Х.-І. Лаут, В. Меркель, Ф. К. Шміттер та ін.), так і вітчизняних (В. Горбатенко, Г. Зеленько, О. Корнієвський, І. Кресіна, Л. Кочубей, О. Майборода, Є. Цокур, Ю. Шайгородський та ін.).

Водночас власне державна підтримка розвитку громадянського суспільства – досить нова тема наукових досліджень, оскільки і зарубіжна, насамперед європейська, і вітчизняна практика у цій сфері має нетривалу історію – вона лише набуває поширення з початку 2000-х років. Окремі аспекти такої державної підтримки в європейських країнах та Україні аналізувалися у працях О. Дем'яненко [2], Г. Зеленько [3], Г. Калінічевої [4], О. Корнієвського [5] та деяких інших дослідників. Разом із цим наразі відсутні порівняльні дослідження відповідних державних документів різних років, зокрема в частині підходів до визначення стратегічних завдань, механізмів їх реалізації. Актуальність таких досліджень зумовлюється тим, що нині триває процес розроблення проекту нової Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства [6], що мала б враховувати недоліки попередніх документів.

Мета статті – дослідити різні підходи до визначення стратегічних завдань та механізмів реалізації державної підтримки розвитку громадянського суспільства в Україні, виокремити їхні переваги та недоліки.

Виклад основного матеріалу. Практика прийняття державних документів, спрямованих на покращення умов для розвитку громадянського суспільства, набула поширення на початку ХХІ століття. І хоча вона притаманна і низці країн із тривалими демократичними традиціями (Велика Британія, Данія тощо), особливо активно її почали застосовувати в «молодих демократіях». Відповідні стратегічні документи ухвалюються у формі односторонніх стратегій (Угорщина, Польща, Чехія), двосторонніх угод між парламентом та організаціями громадянського суспільства (Естонія), угод між урядом і парламентом (Латвія) [4, с. 8].

Україна, хоч і з певним запізненням, також приєдналася до країн, в яких сприяння розвитку громадянського суспільства визнано пріоритетом держави. Перший документ у цій сфері розроблявся протягом тривалого часу (протягом 2005–2007 рр.), що було пов'язано зі складністю формування нових для пострадянської держави підходів до взаємодії з громадянським суспільством. У 2007 році процес завершився схваленням Кабінетом Міністрів Концепції сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства [7].

Згаданий документ заклав нормативні засади для формування державної політики у відповідній сфері. Вперше у вітчизняному законодавстві було визначено категорію «інститути громадянського суспільства» (до яких зараховано громадські організації, професійні і творчі спілки, організації роботодавців, благодійні організації, релігійні організації, недержавні засоби масової інформації) та задекларовано обов'язок органів виконавчої влади сприяти їх діяльності. Уряд визначив низку стратегічних завдань у напрямі підтримки розвитку громадянського суспільства: удосконалення відповідної нормативно-правової бази; розроблення та впровадження ефективного механізму налагодження комунікацій між органами виконавчої влади та інститутами громадянського суспільства; створення належних умов для розвитку згаданих інститутів; формування громадянської культури суспільства; розвиток волонтерського руху, благодійництва і меценатства.

Однак деталізації у вигляді пріоритетних заходів, кроків чи шляхів реалізації згадані стратегічні завдання не дістали, крім окреслених напрямів удосконалення законодавства. Також слід зазначити і недосконалий механізм реалізації Концепції. На момент прийняття передбачалося, що документ реалізовуватиметься згідно з щорічним планом заходів, що затверджуватиметься Кабінетом Міністрів. Водночас у 2009 році були внесені зміни, що передбачали ухвалення щорічних планів заходів самостійно усіма центральними і місцевими органами виконавчої влади. За відсутності єдиного підходу та координації, системного визначення пріоритетних заходів для виконання завдань Концепції органи виконавчої влади просто продукували формальні плани. Крім того, на рівні уряду був відсутній механізм комунікації з інститутами громадянського суспільства для спільного планування заходів, моніторингу, контролю за реалізацією завдань Концепції.

Ще одним суттєвим недоліком стратегічного планування у відповідній сфері стало те, що Концепція містила неконкретизовані очікувані результати (подальший розвиток громадянського суспільства; налагодження комунікації між органами виконавчої влади та організаціями громадянського суспільства; підвищення рівня громадянської культури тощо). Також ані в самому документі, ані під час його реалізації не було розроблено систему показників досягнення стратегічних завдань.

Закономірно, що протягом 2008–2011 років відсутніх зрушень у рамках реалізації стратегічних завдань не відбулося. Розроблення урядових законопроектів із важливих питань функціонування інститутів громадянського суспільства («Про громадські організації», «Про благодійництво та благодійні організації», «Про волонтерський рух») супроводжувалось неодноразовим перенесенням строків, у зв'язку з чим такі законопроекти були внесені до парламенту народними депутатами.

До урядового внеску можна зарахувати лише законопроект «Про внесення змін до деяких законів України щодо участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики, вирішенні питань місцевого значення» (прийнятий парламентом лише в першому читанні). Водночас ще одним важливим досягненням у рамках реалізації Концепції можна вважати запровадження конкурсного порядку фінансової підтримки програм (проектів, заходів) громадських організацій.

За умов, коли підтримка громадянського суспільства на рівні уряду протягом низки років була доволі формальною, у 2012 році в рамках загального посилення впливу Президента України на виконавчу і законодавчу гілки влади сформувався «альтернативний» центр вироблення державної політики у цій сфері – на рівні Адміністрації Президента. Не останню роль у такому «перебиранні» повноважень зіграв і політичний чинник – створення видимості конструктивної взаємодії з провідними інститутами громадянського суспільства було важливим на фоні поступового згортання демократичних реформ. Водночас для відповідних інститутів така співпраця певний час також була вигідною – вона відкривала «вікно можливостей» для більш результативної адвокації бажаних змін через Адміністрацію Президента.

У січні 2012 року Президент України утворив Координаційну раду з питань розвитку громадянського суспільства [8], до складу якої, крім посадових осіб Адміністрації Президента, органів виконавчої влади, народних депутатів були включені представники низки інститутів громадянського суспільства, що адвокатували посилення державної політики у відповідній сфері. На базі Координаційної ради була розроблена Стратегія державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства [9] (далі – Стратегія 2012 року).

Стратегія 2012 року (згадану вище Концепцію уряд визнав такою, що втратила чинність) більш деталізовано визначила пріоритети державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства. Зокрема, містився набагато ширший, ніж у Концепції перелік стратегічних завдань: узгодження законодавства щодо діяльності інститутів громадянського суспільства з європейськими стандартами; конституційне закріплення інститутів громадянського суспільства, основ їх взаємодії з органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування; сприяння становленню та розвитку мережі відповідних інститутів; забезпечення участі громадянського суспільства у процесах формування і реалізації державної політики; впровадження практики делегування інститутам громадянського суспільства окремих функцій держави; забезпечення умов для активізації участі громадян у процесі підготовки та прийняття управлінських рішень; укорінення громадянської культури та практики волонтерства і благодійництва; створення системи ресурсного забезпечення діяльності інститутів громадянського суспільства та ін. [9]. Стратегія 2012 року, на відміну від Концепції, вміщувала шляхи реалізації стратегічних завдань, хоча і не всіх, що були визначені.

Передбачався і більш чіткий механізм реалізації. Разом зі Стратегією 2012 року був затверджений план першочергових заходів з її реалізації, ще один план заходів був затверджений у 2013 році. В обох планах містилося близько 30 завдань, виконавцями більшості з яких визначався Кабінет Міністрів України або окремі міністерства. Згадана вище Координаційна рада, яка, по суті, і готувала плани заходів, мала здійснювати моніторинг та оцінку їх виконання. Таким чином, порівняно з Концепцією 2007 року реалізація державної політики у відповідній сфері стала більш централізованою. Водночас через те, що «центр управління» містився поза виконавчою гілкою влади, на практиці зростання пріоритетності питань підтримки громадянського суспільства для уряду не відбулося і відповідна діяльність часто була формальним виконанням завдань внаслідок адміністративного впливу з боку Адміністрації Президента.

Про це свідчить і аналіз виконання двох планів заходів із реалізації Стратегії 2012 року. Фактично, вдалося реалізувати лише кілька завдань, що мали відчутний вплив на зміну умов для діяльності інститутів громадянського суспільства та їх взаємодії з органами влади. До слова, це істотно залежало не лише від якості координації чи виконавської дисципліни. Вагомим недоліком було також те, що плани вміщували нерівноцінні за впливом заходи – наприклад, з одного боку, розроблення нормативно-правових актів, а з іншого – підготовку різноманітних інформаційно-аналітичних матеріалів, пропозицій (понад 30% у першому плані заходів та близько 50% – у другому). Тому серед досягнень із реалізації плану першочергових заходів можна виокремити лише успішні кейси супроводу та удосконалення положень законопроектів «Про громадські об'єднання» та «Про благодійництво та благодійні організації». Практично усі інші завдання з удосконалення законодавства чи запровадження суттєвих новацій (наприклад, сателітних рахунків для обліку та оцінки статистичних даних про діяльність інститутів громадянського суспільства) не мали суттєвих результатів. Рівень впливу на покращення умов для розвитку громадянського суспільства інформаційних матеріалів чи пропозицій, підготовлених у рамках виконання плану першочергових заходів, залишається сумнівним.

Понад 60% заходів другого плану [10] в тій чи іншій редакції дублювали завдання попереднього плану. Серед суттєвих кроків, яких вдалося досягнути у 2013 році, можна виокремити, по суті, лише

внесення змін до конкурсного порядку підтримки програм (проектів, заходів) інститутів громадянського суспільства. Реалізація більшості інших завдань залишилася на рівні підготовлених урядом для Координаційної ради матеріалів і пропозицій.

Після Революції Гідності нові плани заходів до Стратегії 2012 року не приймалися. У 2015 році була ліквідована Координаційна рада з питань розвитку громадянського суспільства, водночас розпочалося розроблення нового стратегічного документа із залученням представників інститутів громадянського суспільства, частина яких були членами ліквідованої Координаційної ради. Нова Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016–2020 роки була затверджена Президентом України у лютому 2016 року (далі – Стратегія 2016 року) [11].

Перевагою нового стратегічного документа стало те, що вперше було визначено не просто певну кількість стратегічних завдань різного ступеню важливості, а, передусім, 4 узагальнених стратегічних напрямів: створення сприятливих умов для формування та інституційного розвитку інститутів громадянського суспільства; забезпечення ефективних процедур участі громадськості під час формування та реалізації державної, регіональної політики, вирішення питань місцевого значення; стимулювання участі інститутів громадянського суспільства в соціально-економічному розвитку України; створення сприятливих умов для міжсекторальної співпраці. Кожен стратегічний напрям деталізувався певним колом завдань.

Крім того, враховуючи нову політичну ситуацію, Стратегія 2016 року «повернула» питання планування заходів із реалізації стратегічних завдань до виконавчої гілки влади. Розроблення річних планів заходів було делеговано уряду. Водночас дещо пізніше, у листопаді 2016 року Президент України знову утворив нову Координаційну раду сприяння розвитку громадянського суспільства, уповноважену на здійснення методичного забезпечення, моніторингу та оцінки реалізації Стратегії 2016 року, визначення критеріїв оцінки ефективності та індикаторів реалізації, підготовку пропозицій щодо актуалізації положень документа [12]. Понад 60% складу Координаційної ради становили представники інститутів громадянського суспільства (у складі Координаційної ради зразка 2012 року таких було близько 40%).

Слід звернути увагу, що в Стратегії 2016 року вперше був чітко прописаний механізм її реалізації і на регіональному рівні. Обласним, Київській міській держадміністрації доручалося розробити та забезпечити затвердження регіональних цільових програм сприяння розвитку громадянського суспільства, забезпечувати розроблення, громадське обговорення та затвердження щорічних регіональних планів заходів щодо реалізації Стратегії, утворити дорадчі органи з питань сприяння розвитку громадянського суспільства.

Загалом із точки зору конкретизації стратегічних напрямів і завдань та механізму реалізації Стратегія 2016 року була якіснішою за попередні документи. Однак і вона не була позбавлена недоліків, що на практиці ускладнювали реалізацію державної політики у відповідній сфері. Ці недоліки та їх вплив на виконання Стратегії 2016 року достатньо ґрунтовно проаналізовані у спеціальному моніторинговому дослідженні [13]. Серед основних недоліків визначено недосконале формулювання стратегічних завдань (частина завдань включає одночасно кілька компонентів, інші є процесуальними за змістом і не описують кінцеве досягнення, треті не мають безпосереднього впливу на розвиток громадянського суспільства), а також відсутність показників для моніторингу та оцінки результатів реалізації Стратегії [13, с. 24–27].

Покладання на Кабінет Міністрів обов'язку затверджувати планів заходів із реалізації Стратегії 2016 року було правильним із точки зору того, що саме уряд відповідно до законодавства забезпечує формування та реалізацію державної політики в різних сферах. Однак для цього не було створено належних інституційних умов. Для Мінрегіону – міністерства, на яке було покладено обов'язок організовувати розроблення річних планів заходів, – питання сприяння розвитку громадянського суспільства не було «профільним», а отже, пріоритетним. У результаті підготовка планів заходів суттєво затягувалася і щороку вони затверджувалися із значним запізненням (не раніше травня). Водночас Координаційна рада при Президентові України так і не налагодила своєї роботи (було проведено лише три її засідання), а отже, і не надавала пропозиції до річних планів заходів. Фактично, незважаючи на наявність координаційного органу, уряд залишився сам на сам у питанні реалізації завдань щодо підтримки розвитку громадянського суспільства.

Що стосується аналізу реалізації Стратегії 2016 року, то передусім слід зазначити важливість передбачення у відповідному Указі Президента України обов'язку уряду оприлюднювати звіти про виконання річних планів заходів. Ця практика, яку забезпечував Секретаріат Кабінету Міністрів, стала важливою складовою частиною загальної відкритості та прозорості процесу реалізації Стратегії 2016 року. Фактично, згадані звіти є єдиним джерелом інформації, оскільки Координаційна рада при Президентові України так і не запропонувала систему моніторингу та оцінки, а також відповідні показники результативності. Аналіз звітів [14] дає змогу виокремити низку заходів, що мали значний

вплив на виконання стратегічних завдань державної підтримки розвитку громадянського суспільства. Так, вдалося скоротити строки і спростити для громадських об'єднань процедури реєстрації та отримання статусу неприбуткової організації, в тому числі запровадити відповідну електронну послугу, удосконалити процедури проведення конкурсів для підтримки проєктів інститутів громадянського суспільства, запровадити конкурсний механізм виділення коштів для підтримки громадських об'єднань ветеранів та осіб з інвалідністю, розробити законопроект «Про публічні консультації» та рекомендації щодо закріплення у статутах територіальних громад інструментів громадської участі, налагодити співпрацю Нацполіції та благодійних організацій із метою запобігання шахрайству у благодійництві; частково удосконалити механізм формування та організації діяльності громадських рад при органах виконавчої влади, зокрема запровадити можливість рейтингового електронного голосування під час формування їх складу, запровадити закупівлю соціальних послуг за результатами конкурсів, в яких можуть брати участь інститути громадянського суспільства, схвалити Концепцію розвитку громадянської освіти та ін.

Оскільки Стратегія 2016 року не містила очікуваних результатів і показників для моніторингу та оцінки, досить важко оцінити безпосередній вплив реалізації річних планів заходів на поступ у межах визначених стратегічних напрямів. Якщо це спробувати зробити опосередковано – шляхом співставлення запланованих заходів із переліком завдань до кожного напрямку (незважаючи на те, що багато з них були неконкретизовані або процесуальні), то можна зробити висновок, що більшість завдань Стратегії 2016 року не були виконані повною мірою. Проблема нечіткої відповідності річних планів заходів завданням Стратегії 2016 року та недостатнього поступу в межах визначених стратегічних напрямів мала б стати предметом розгляду Координаційної ради при Президентові України, що могла б надавати пропозиції до планів заходів чи, навпаки, пропонувати внесення змін до стратегічних завдань, водночас, як вже згадувалося, вона так і не налагодила системної роботи.

Висновки. Українська держава у 2007 році долучилася до переліку європейських «молодих демократій», які визнають сприяння розвитку громадянського суспільства одним із пріоритетів державної політики. Водночас досвід реалізації цієї політики протягом 13 років свідчить, що вона досі не набрала усталених форм та є більш декларативною, ніж результативною.

Протягом 2007–2020 років було прийнято три державні документи, що визначали стратегічні завдання підтримки розвитку громадянського суспільства. Кожен із них відіграв позитивну роль у становленні державної політики у відповідній сфері, але водночас не був достатньо якісним та результативним. Поступ у виконанні основних стратегічних завдань був неочевидним.

Основною цінністю урядової Концепції 2007 року стало офіційне, хоч і здебільшого декларативне, визнання державою пріоритетності сприяння розвитку громадянського суспільства. Це важливо, оскільки виокремлення відповідного напрямку державної політики було складним процесом, з огляду на його новизну для посттоталітарної держави. Водночас недоліком була відсутність чітко визначених стратегічних завдань та слабкий інституційний механізм їх реалізації, зокрема розпорошеність відповідальності серед органів виконавчої влади, відсутність показників моніторингу та оцінки.

Стратегія 2012 року стала спробою удосконалити механізм планування та координації діяльності у відповідній сфері, посилити залучення заінтересованих інститутів громадянського суспільства. Втім передбачений підхід до планування та виконання заходів містив багато слабких місць – він ґрунтувався на політичному впливі Адміністрації Президента на виконавчу гілку влади, відводячи уряду роль пасивного виконавця; планування було непродуманим та пов'язаним з основними стратегічними пріоритетами; значну частину становили другорядні завдання на кшталт підготовки інформаційних матеріалів; були відсутні показники моніторингу та оцінки.

Стратегія 2016 року стала черговою спробою посилити державну підтримку розвитку громадянського суспільства. Попри її затвердження Президентом України, повноваження формування та реалізації державної політики у відповідній сфері частково «повернулися» на рівень уряду (планування заходів, реалізація, звітування). Однак так і не вдалося позбавитися низки недоліків: нечіткість стратегічних завдань та прив'язки до них планів заходів; відсутність «профільного» органу виконавчої влади; слабкість координації як із боку уряду, так і з боку Координаційної ради, що так і не налагодила системну роботу; відсутність показників для моніторингу та оцінки.

Для подальшого поступу у формуванні та реалізації державної політики підтримки розвитку громадянського суспільства чергова Національна стратегія, яка нині готується, має запропонувати нові, більш досконалі підходи до визначення стратегічних завдань та механізмів їх реалізації. Насамперед важливими є максимально чітке формулювання стратегічних пріоритетів, окреслення шляхів їх досягнення та очікуваних результатів, визначення у системі виконавчої гілки влади органу, відповідального за загальну цілісність та координацію реалізації політики у відповідній сфері, зміна підходу до планування заходів (з огляду на постійні затримки із прийняттям

річних планів заходів, можливим є впровадження дворічного планування з чіткими кроками та строками їх реалізації), визначення показників для моніторингу та оцінки. Також важливим є переформатування Координаційної ради в новий орган, що має стати дієвим майданчиком для спільної координації державної політики у відповідній сфері з боку уряду та інститутів громадянського суспільства.

Andriichuk T. State support for civil society development in Ukraine in 2007–2020: strategic tasks and implementation mechanisms

In 2007, Ukraine joined the pool of the countries in which supporting for civil society development is officially recognized as a state priority. Since then, three relevant strategic documents have been implemented – the Concept for facilitating civil society development by executive bodies (2007), that was approved by the government, and the Strategy of state policy for facilitating civil society development (2012) and the National strategy for facilitating civil society development for 2016–2020 (2016), that were approved by the President of Ukraine.

The results of the researching of different approaches to determining the strategic objectives of state support for civil society development and the mechanisms for their implementation, that took place during 2007–2020, are presented in the article. Also the analysis of the above-mentioned state documents and the practice of their implementation is carried out. The strengths and weaknesses of the respective approaches are highlighted based on the results of the analysis.

Each strategic document played a positive role in the formation of state policy for facilitating civil society development. However, none of them had enough quality in terms of planning and implementation mechanism.

The author singled out a number of shortcomings: unclear formulation of strategic objectives and fuzzy connection of action plans with them; changing bodies authorized to set priorities and plan activities in the relevant area; weak coordination mechanisms; lack of indicators for monitoring and evaluation of effectiveness, etc.

Recommendations for improving approaches to defining strategic objectives and mechanisms for their implementation in the new National strategy for facilitating civil society development were also formulated.

Key words: civil society, state, civil society institutions, government, strategy, coordination council.

Література:

1. Шайгородський Ю. Громадянське суспільство в Україні: чинники й особливості формування. *Сучасна українська політика*. 2013. № 28. С. 323–334.
2. Дем'яненко О. Державна політика сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні. *Університетські наукові записки*. 2019. Том 18. № 4 (72). С. 27–37.
3. Зеленько Г. Технології сприяння розвитку громадянського суспільства: практики посткомуністичних країн. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 22: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін*. 2014. Спец. вип. С. 49–61.
4. Калінічева Г. Державна політика підтримки розвитку організацій громадянського суспільства в країнах ЦСЄ. *Віче*. 2013. № 20. С. 7–11.
5. Корнієвський О. Громадянське суспільство сучасної України: проблемні аспекти розвитку. *Наукові праці МАУП. Політичні науки*. 2017. Вип. 1. С. 56–63.
6. Підготовка проекту Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2025 роки. Урядовий портал. URL: <https://www.kmu.gov.ua/gromadskosti/gromadyanske-suspilstvo-i-vlada/spriyannya-rozvitku-gromadyanskogo-suspilstva/pidgotovka-proektu-nacionalnoyi-strategiyi-spriyannya-rozvitku-gromadyanskogo-suspilstva-v-ukrayini-na-2021-2025-roki> (дата звернення: 16.12.2020).
7. Про схвалення Концепції сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 21.11.2007 № 1035. *База даних «Законодавство України»*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/1035-2007-%D1%80> (дата звернення: 16.12.2020).
8. Питання сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні : Указ Президента України від 25.01.2012 р. № 32. *База даних «Законодавство України»*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/32/2012> (дата звернення: 17.12.2020).

9. Про Стратегію державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні та першочергові заходи щодо її реалізації : Указ Президента України від 24.03.2012 р. № 212. *База даних «Законодавство України»*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/212/2012> (дата звернення: 17.12.2020).
10. Про План заходів щодо реалізації у 2013 році Стратегії державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні : Указ Президента України від 25.06.2013 р. № 342. *База даних «Законодавство України»*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/342/2013> (дата звернення: 17.12.2020).
11. Про сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні: Указ Президента України від 26.02.2016 р. № 68. *База даних «Законодавство України»*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/68/2016> (дата звернення: 17.12.2020).
12. Питання Координаційної ради сприяння розвитку громадянського суспільства : Указ Президента України від 04.11.2016 р. № 487. *База даних «Законодавство України»*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/487/2016> (дата звернення: 17.12.2020).
13. Моніторингове дослідження «Імплементация Національної Стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016–2020 роки». Київ, 2019. 124 с. URL: https://parlament.org.ua/wp-content/uploads/2019/12/Brochure_10.12.19_final.pdf (дата звернення: 17.12.2020).
14. Звіти про виконання планів заходів з реалізації Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016–2020 роки. *Урядовий портал*. URL: <https://www.kmu.gov.ua/gromadskosti/gromadyanske-suspilstvo-i-vlada/spriyannya-rozvitku-gromadyanskogo-suspilstva/nacionalna-strategiya-spriyannya-rozvitku-gromadyanskogo-suspilstva-v-ukrayini-na-2016-2020-roki/zviti-pro-vikonannya-planiv-zahodiv-z-realizaciyi-nacionalnoyi-strategiyi-spriyannya-rozvitku-gromadyanskogo-suspilstva-v-ukrayini-na-2016-2020-roki> (дата звернення: 18.12.2020).

ПРИЧИНИ І ПЕРЕДУМОВИ ОКУПАЦІЇ ЛУГАНСЬКОЇ ТА ДОНЕЦЬКОЇ ОБЛАСТЕЙ: ЕМПІРИЧНИЙ АНАЛІЗ ТЕРИТОРІЙ (НА ОСНОВІ ПОКАЗНИКІВ ІНДЕКСУ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ «FREEDOM IN THE WORLD 2020»)

Вегеш М. М.,

*доктор історичних наук, професор,
в. о. завідувача кафедри політології і державного управління
Ужгородського національного університету
ORCID ID: 0000-0002-1848-8839*

Кополовець Р. В.,

*аспірант кафедри політології і державного управління
Ужгородського національного університету
ORCID ID: 0000-0003-2619-1960*

У статті досліджено основні причини та передумови окупації окремих областей на сході України. Проаналізовано вплив та роль Росії в цьому військовому конфлікті, а також вперше здійснено емпіричний (прикладний) аналіз індексу демократизації на тимчасово окупованих територіях. Російська агресивна політика на сході України є складником «гібридної» війни проти України, що розпочалася на початку 2014 року з окупації Автономної республіки Крим. За підтримки Росії на сході України були створені так звані «Донецька та Луганська» народні республіки. По суті, це окупаційні військові адміністрації, що налічують більше 30 тисяч осіб, у тому числі і регулярні війська та інструктори збройних сил Російської Федерації. Це добре озброєні військові формування, чисельність та бойові можливості яких не поступаються арміям окремих європейських країн. На тимчасово окупованих територіях відбувається тотальна політична та ідеологічна «русифікація», метою якої є відчуження та подальша ізоляція цих територій від офіційного Києва. Зазначимо, що військові дії, які тривають шостий рік завдають серйозні економічні, політичні, правові, геополітичні проблеми на шляху України до консолідації демократичного режиму та інтеграцію з європейським співтовариством. Зміна політичного режиму у 2013 році в Україні відкрила перспективи для консолідації національної ідентичності та відновлення курсу на євроатлантичну інтеграцію, що, звичайно, ніяк не сприймала офіційна Москва та особисто президент В. Путін. Варто чітко усвідомлювати, що війна на Донбасі, спровокована Росією, – це результат системної та довгострокової політики Росії щодо України як держави з вигідним геополітичним розташуванням та своєрідного мосту між Європою та Росією.

Окрема увага в статті присвячена теоретико-прикладному аналізу демократичного розвитку на Донбасі. Зазначимо, що з 2020 року організація «Freedom House» розпочинає моніторинг території та, відповідно, подає кількісні дані індексу демократизації з відповідною аналітичною базою та прогнозами.

Ключові слова: Україна, Росія, Донбас, демократичний розвиток, окупація, «ДНР», «ЛНР», індекс демократизації.

Постановка проблеми. Агресивна політика Росії, що передувала війні на Донбасі, стала класичним прикладом «гібридної війни», що характеризується використанням регулярних та нерегулярних військ (найманих збройних угруповань). Серед основних чинників, у результаті яких розпочалася війна на Донбасі, варто виокремити такі [1]:

- 1) Росія активно популяризувала тезу про «державний переворот» в Україні у 2013 році;
- 2) головною складовою частиною російської «Донбаської міфологеми» є фейк-теза про «громадянський конфлікт»;
- 3) російською пропагандою активно просуvalася штучна теза, що Донбас історично не є українським, це так звана територія «Новоросії»;
- 4) Росія активно заперечувала присутність своїх регулярних військ на території.

Загалом дії Росії на сході України співставні з тактикою, яку Росія реалізовувала в Південній Осетії, Абхазії, частково в Криму. Зокрема, йдеться про створення силовим шляхом повністю залежного та підконтрольного Кремлю проросійського анклав у вигляді «невизнаних республік» із маріонетковим «урядом» і штучними атрибутами псевдодержавності [1].

Отже, ця стаття є логічним продовженням досліджень, що стосуються окупації територій на пострадянському просторі, в політичній науці загалом та порівняльній політології зокрема.

Проблематиці, що проаналізована в статті, основну увагу у своїх дослідженнях приділяють В. Горбулін [2], Є. Магда [3], М. Херпен [4], Р. Кополовець [5], І. Руснак [6], Г. Перепелиця [7].

Кількісний аналіз показників демократичного розвитку територій проведений на основі даних програми «Freedom in the World» [8].

Мета статті – вивчити основні причини та передумови окупації окремих районів Донбасу, а також здійснити емпіричний аналіз цього регіону.

Виклад основного матеріалу. Основними передумовами російської агресії проти України стала нечітка та нефахова реакція українських силових структур на тогочасні зовнішні загрози: присутність регулярних військ Росії в Криму, активна мережа розвідувальних органів (зокрема ФСБ) у Криму та інших територіях, фінансова підтримка проросійських радикальних політичних рухів та організацій, компактне проживання російських етнічних груп у Криму, Луганській та Донецькій областях.

Під час подій «Революції гідності» у 2013 році Росія активізує інформаційну кампанію з дискредитації масових протестів в Україні щодо політики В. Януковича. Громадян лякали «фашистським заколотом», а новостворену українську владу почали називати «військовою хунтою» [1].

У російському інформаційному просторі активно створювали «образ ворога». Антиукраїнські заяви супроводжувалися твердженням про «необхідність захисту російськомовного населення на українській території». Не сприйнявши після Євромайдану українську владу як легітимну, значна частина мешканців Донецької та Луганської областей під впливом російської пропаганди хитнулася в бік політичних сил, які обіцяли соціальні блага за умови входження так названих «ДНР» і «ЛНР» до Росії [1].

Ключовим фактором, що сприяв військовій агресії Росії проти України, була слабкість сектора національної безпеки. Відсутність повноцінного фінансування Збройних сил України та органів спеціальних служб за часів президентства В. Януковича призвело до катастрофічно низького рівня всього сектору безпеки та оборони України. Крім цього, варто зазначити, що в низці державних структур (у тому числі і безпекових) активно працювали співробітники розвідувальних органів Російської Федерації. В. Горбулін у цьому контексті зазначає: «На тимчасово окупованій території сходу України й нині активно діють російські спецслужби. Розпочавши із засилання на територію України терористичних груп і найманців, інспірування дій сепаратистських сил, Росія згодом перейшла до застосування в конфлікті власних регулярних військових частин. Збройний конфлікт доповнився його незмінним супутнім явищем – активізацією криміналітету» [2, с. 93].

На керівні посади в органи спеціальних служб та військові структури призначали людей, що безпосередньо пов'язані з Росією родинними стосунками, російським громадянством, власними бізнесовими інтересами й тісними зв'язками з представниками російських спецслужб. Наприклад, призначення на посаду міністра оборони України за часів В. Януковича М. Єжеля, якого неодноразово звинувачували в корупції та розкраданні військового майна, а також підписанні двох угод про перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України [7, с. 476].

Ще однією передумовою війни на Донбасі було помилкове прагнення української політичної еліти зберегти позаблоковий статус. У 2003 році під тиском російських політиків положення про інтеграцію до НАТО були вилучені з політичної доктрини України. Це рішення було прийнято після подій навколо острова Тузла, які прямо вказували на можливість російської військової агресії проти України. Відмова від інтеграції в НАТО лише заохотила подальші зусилля щодо знищення української державності з боку Росії [6, с. 13].

Російська сторона здійснює скоординовані заходи щодо легітимізації окупаційного режиму на Донбасі [6, с. 10]:

1) Москва неухильно наполягає на прямих переговорах керівників «ДНР-ЛНР» і офіційних представників України;

2) запроваджується «часткова» легалізація «республік» – у лютому 2017 року Президент Росії підписав Указ про визнання документів, виданих у «ДНР-ЛНР»;

3) здійснюються спроби залучити чиновників «республік» до дискусій на майданчиках впливових міжнародних організацій;

4) організовуються відкриття «представництв «ДНР-ЛНР» в європейських країнах (Чехія, Франція).

5) інші «невизнані республіки» укладають «міждержавні договори про дружбу і співробітництво» з «ДНР-ЛНР» (зокрема «договори» з Південною Осетією про дружбу і співробітництво) [6, с. 10].

Систематизуючи основні методи впливу Росії в українському сегменті, варто виокремити такі [2, с. 92–93]:

- формування спецслужбами РФ в Україні російської «п'ятої колони» з числа політиків, олігархів, бізнесменів, тощо;
- значна фінансова підтримка проросійських партій та рухів (Русский блок, Славянская партия, Народный фронт «Севастополь – Крым – Россия»);
- можливості Російської православної церкви та її агентури в Українській православній церкві Московського патріархату.

Отже, проаналізувавши основні причини і передумови окупації окремих частин Донецької та Луганської областей, ми перейдемо безпосередньо до емпіричного аналізу цих територій. У політичній науці нині єдиною фаховою організацією, що аналізує прикладні показники індексу демократизації на тимчасово окупованих територіях, є організація «Freedom House», а саме дослідницький проєкт «Freedom in the World» («Свобода у світі»). Методологія дослідження детально описана в статті Р. Кополовця «Індекс демократизації «Freedom in the world» як новий вимір демократичного розвитку країн» [9], тому тут ми лише нагадаємо загальну методику формування індексу.

За програмою «Freedom in the world» («Свобода у світі») виділяються два критерії рівня демократії – політичні права (political rights) та громадянські свободи (civil liberties). Кінцеві показники за кожним критерієм розміщуються на шкалі оцінювання рівня демократизації від 1 до 7. Найбільш демократичними є країни, в яких середній показник становить 1, найменш – показник 7.

Зміни, що суттєво не впливають на загальний статус країн та територій, відбуваються досить часто, проте в 2014 році методологія дослідження була суттєво змінена і доповнена, що, відповідно, прописано в методологічному поясненні [12]. Серед найважливіших змін варто виокремити такі:

1) оглядовий розділ, що містив загальну інформацію та історичну довідку, після змін зосереджується на важливих політичних подіях, що відбулись протягом поточного року;

2) секції політичних прав та громадянських свобод поділили на сім підрозділів, що відповідають сімом методологічним підкатегоріям:

- виборчий процес;
- політичний плюралізм та участь;
- робота уряду;
- свобода слова та віросповідання;
- асоціативні та організаційні права;
- верховенство права;
- особиста автономія та індивідуальні права;

3) у секції політичних прав з'явилось додаткове дискреційне (на власний розсуд експерта) питання. За дискреційним запитом від 1 до 4 можна віднімати, якщо це можливо (чим гірше ситуація, тим більше балів можна відняти);

4) у рейтингу політичних прав країна/територія може отримати 40 балів, у рейтингу громадянських свобод 60 балів максимум (раніше країна/територія класифікувалась лише за семибальною шкалою). Кількісні показники, де максимум 100 балів, переводяться у шкалу від 1 до 7 балів і вираховується загальний індекс та статус країни/території [12], як наведено в таблиці 1.

Таблиця 1

**Методологія визначення рейтингу політичних прав та громадянських свобод
«Freedom in the World» з 2014 року [12]**

Бали рейтингу політичних прав* (MAX = 40)	Бали рейтингу громадянських свобод** (MAX = 60)	Сумарний показник (MAX = 7)
36–40	53–60	1
30–35	44–52	2
24–39	35–43	3
18–23	26–34	4
12–17	17–25	5
6–11	8–16	6
0–5***	0–7	7

*Якщо країна чи територія, на якій проводиться дослідження, отримує показник 0 за кожним із 10 питань, то в загальному рейтингу політичних прав остаточний показник буде дорівнювати 7 балам. Сумарний показник політичних прав країни/території може бути меншим за нуль (від –1 до –4), якщо вона отримує оцінку 0 для кожного з 10 питань у рейтингу політичних прав, і отримує достатньо негативну оцінку за додатковим дискреційним питанням.

**Якщо країна чи територія, на якій проводиться дослідження, отримує показник 0 за кожним із 15 питань, в загальному рейтингу громадянських свобод остаточний показник буде дорівнювати 7 балам.

***Якщо загальна оцінка в рейтингу політичних прав країни чи території становить менше нуля (від –1 до –4) або отримує в основному всі нулі для кожного з 10 питань політичних прав і негативний бал за дискреційне питання. У такому випадку вона все одно отримає остаточний рейтинг політичних прав 7 балів.

Підсумковий індекс демократизації, який обраховується як середнє арифметичне двох критеріїв, визначає місце країни у світовій класифікаційній системі розвитку демократії:

- 1) вільні (free) – 1–2.5;
- 2) частково вільні (partly free) – 3–5.0;
- 3) невольні (not free) – 5.5–7.0.

В аналітичному звіті по територіях Донбасу за 2020 рік зазначається, що перераховані числові рейтинги та статус не відображають умов ні в підконтрольній уряду України території, ні в Криму, які розглядаються в окремих звітах. Звіти «Свобода у світі» оцінюють рівень політичних прав та громадянських свобод у даних географічних регіонах, незалежно від того, чи впливають на них держава, недержавні суб'єкти чи іноземні держави [10]. У цьому випадку в рамках проєкту територія оцінюється як спірна. Спирні території – це області міжнародно визнаних суверенних держав, чий статус у серйозній мірі оскаржується політичними чи насильницькими засобами і чие становище істотно відрізняється від положення відповідної суверенної держави (Абхазія, Південна Осетія, Крим). *Оцінювання території окремо (в цьому випадку Донбасу) від решти країни не означає підтримання будь-якої сторони в суперечці щодо суверенітету. Вирішення таких завдань не належить до мандату організації і у своїй позиції Freedom House керується відповідними документами ООН [11].*

Територія Донбасу складається з частин Донецької та Луганської областей України, з 2014 року окупованих російськими та підтриманими Росією сепаратистськими силами. Місцева влада знаходиться в руках так званих «Народних республік Донецька та Луганська» («ДНР та ЛНР» відповідно), які заявляють, що є незалежними державами, але не визнаються жодною країною, включаючи Росію. Обидві цілком залежать від Москви в плані фінансової та військової підтримки, і їхні керівники відкрито пропонують приєднатися до Російської Федерації. Політика на територіях жорстко контролюється службами безпеки, не залишаючи місця для суттєвої опозиції. Місцеві ЗМІ також зазнають суворих обмежень, а користувачів соціальних мереж заарештовують за критичні публікації. Верховенство права та громадянські свободи загалом не поважаються, – акцентують експерти організації в передмові до аналітичного звіту [10]. Кількісні показники наведені в таблиці 2 [10].

Таблиця 2

Емпіричні показники індексу демократизації на основі досліджень «Freedom in the World» в Донецькій та Луганській областях [10]

Рік дослідження*	Політичні права	Громадянські свободи	Сумарний показник	Статус країни/території
2020	–1 (40)	6 (60)	5 (100)	Невільна

Базовими емпіричними характеристиками індексу є такі:

- з 2020 року «Freedom House» розпочинає щорічний моніторинг територій, наголошуючи на повній залежності та підконтрольності так званих республік Російській Федерації;
- серед основних подій 2019 року на окупованих територіях Донбасу експерти зазначають проведення «виборів», що відбулися з грубими порушеннями та не визнані жодною міжнародною організацією та офіційним Києвом зокрема [10];
- сепаратистські утворення у своєму складі мають фактично дві «політичні партії», що офіційно підтримуються Росією. Будь-які інші політичні організації, навіть якщо вони також проросійсько налаштовані, фактично заборонені [10];
- Росія на окупованих територіях створила складну мережу контролю над «республіками», що впливає на всі аспекти повсякденного життя, включаючи політичні аспекти. У місцевих ЗМІ, школах та університетах, державних установах переважають люди, підконтрольні Москві. Політичний контроль здійснюється Федеральною службою безпеки РФ;
- у грудні 2019 року Д. Пушилін запропонував затвердити російську мову єдиною офіційною мовою в «ДНР». Під час перепису населення в жовтні 2019 року підконтрольні сепаратистам ЗМІ наголошували, що майже всі респонденти заявляли про російську приналежність [10];
- нині на досліджуваних територіях повністю відсутні незалежні ЗМІ. Основними вважаються офіційні мовники «ДНР» та «ЛНР». Повідомлення про військовий конфлікт базуються виключно на заявах сепаратистських угруповань, які звинувачують українську сторону в порушенні режиму припинення вогню [10];
- серйозних утисків зазнають релігійні організації. Фактично заборонені всі, крім вірників Православної церкви Московського патріархату;
- міжнародні організації практично не мають впливу на цих територіях за виключенням Міжнародного комітету Червоного хреста, деяких установ ООН та ОБСЄ [10];

– повідомлення про численні жорстокі катування в сепаратистських тюрмах та місцях утримання заручників є досить регулярними. Самопроголошені міністерства державної безпеки обох суб'єктів регулярно публікують відео, на яких затримані зізнаються у шпигунстві та інших формах підривної діяльності, демонструючи ознаки фізичного насильства або сильного психологічного тиску [10].

– сумарний показник індексу демократизації становить 5 балів і класифікує територію Донбасу як невільну.

Висновки. Таким чином, російську військову агресію проти України, зокрема анексію Криму та війну на Донбасі, треба розглядати в контексті загальної геополітичної стратегії Росії. «Українське питання» має важливе значення для Москви на регіональному рівні – забезпечити контрольовану, зону власних інтересів на пострадянському просторі. Європейська та євроатлантична інтеграція України, а значить, вихід зі сфери впливу Росії означає провал російського інтеграційного впливу та послаблення геополітичних та геоекономічних позицій Росії на міжнародній арені. Ще одним мотивом російської агресії є успішна реалізація та створення сильної політичної та економічної держави на пострадянському просторі, що не є зіставною із сьогодишньою політикою Кремля щодо України. З цього приводу влучно висловився депутат Європарламенту Брок: «Найгірше, що може трапитися з Росією – це якщо Україна стане демократичною та економічно успішною державою, де пануватиме верховенство права. Це буде катастрофою для Кремля» [13]. Отже, окупація Луганської та Донецької областей у стратегії Росії відіграє допоміжну роль та є продовженням гібридного інструментарію російської окупаційної політики, що має на меті перетворити України на залежну та контрольовану країну-сателіта або ж повністю зруйнувати українську ідентичність та державність.

Vehesh M., Kopolovets R. Causes and prerequisites of the occupation of Luhansk and Donetsk regions: empirical analysis of territories (on the basis of indicators of the democratization index “Freedom in the World 2020”)

Summary. The article examines the main reasons and preconditions for the occupation of certain regions in eastern Ukraine. The influence and role of Russia in this military conflict are analyzed, and for the first time an empirical (applied) analysis of the democratization index in the temporarily occupied territories is carried out. Russia's aggressive policy in eastern Ukraine is part of a “hybrid” war against Ukraine that began in early 2014 with the occupation of the Autonomous Republic of Crimea. With the support of Russia, the so-called “Donetsk and Luhansk” people's republics were created in eastern Ukraine. In essence, these are occupation military administrations that number more than 30,000 people, including regular troops and instructors of the armed forces of the Russian Federation. These are well-armed military formations, the number and combat capabilities of which are not inferior to the armies of individual European countries. In the temporarily occupied territories there is a total political and ideological “Russification”, the purpose of which is the alienation and further isolation of these territories from official Kyiv. It should be noted that the hostilities, which have been going on for the sixth year, pose serious economic, political, legal, and geopolitical problems on Ukraine's path to consolidating the democratic regime and integrating with the European community. The change of political regime in 2013 in Ukraine opened up prospects for the consolidation of national identity and the restoration of the course of Euro-Atlantic integration, which was usually not accepted by official Moscow and personally by President Putin. It should be clearly understood that the war in Donbass, provoked by Russia, is the result of a systematic and long-term policy of Russia towards Ukraine as a country with a favorable geopolitical location and a kind of bridge between Europe and Russia. The article pays special attention to the theoretical and applied analysis of democratic development in Donbass. It should be noted that from 2020 “Freedom House” will start monitoring the territory and accordingly provide quantitative data on the democratization index with the appropriate analytical base and forecasts.

Key words: Ukraine, Russia, Donbass, democratic development, occupation, “DPR”, “LPR”, democratization index.

Література:

1. Війна на Донбасі: реалії і перспективи врегулювання. URL: https://razumkov.org.ua/uploads/article/2019_Donbas.pdf. (дата звернення 13.11.2020).
2. Донбас і Крим: ціна повернення / за заг. ред. В. Горбуліна. Київ : НІСД. 2015. 474 с.
3. Магда Є. Гібридна агресія Росії: уроки для Європи. Київ : КАЛАМАР. 2017. 268 с.
4. Херпен М. Війни Путіна. Чечня, Грузія, Україна: незасвоєні уроки минулого. Харків : Віват, 2015. 304 с.

5. Кополовець Р. Причини та передумови анексії Автономної республіки Крим. Емпіричний аналіз і стан демократичного розвитку. *Вісник Львівського університету. Філософсько-політологічні студії*. 2018. № 20. С. 168–174.
6. Біла книга антитерористичної операції на Сході України (2014–2016) / За заг. ред. І. Руснака. Київ : Національний університет оборони України імені Івана Черняховського, 2017. 162 с.
7. Перепелиця Г. Україна – Росія: війна в умовах співіснування. Київ: Видавничий дім «Стилос», 2017. 880 с.
8. Freedom in the World. Research. Methodology. URL: <https://freedomhouse.org/reports/freedom-world/freedom-world-research-methodology>. (дата звернення 03.10.2020)
9. Кополовець Р. Індекс демократизації «Freedom in the world» як новий вимір демократичного розвитку країн. *Політікус. Одеса*. № 5/6. 2018. С. 61–66.
10. Freedom in the World 2020. Eastern Donbas. URL: <https://freedomhouse.org/country/eastern-donbas/freedom-world/2020>. (дата звернення 10.11.2020).
11. Що таке «Свобода у світі» (Freedom in the World)? URL: https://freedomhouse.org/sites/default/files/FH_Freedom_in_the_World_FAQs_2017_Abbreviated_UKR.pdf. (дата звернення: 05.02.2019)
12. Freedom in the World 2015. Methodology. URL: https://freedomhouse.org/sites/default/files/2020_02/Methodology_FIW_2015.pdf (дата звернення 25.05.2019).
13. Е. Брок: Худшее, что может случиться с Кремлем, – демократическая и экономически успешная Украина. URL: <https://interfax.com.ua/news/interview/392660.html>. (дата звернення 15.11.2020).

ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ТА НАЦІОНАЛЬНОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ В МОДЕРНУ ДОБУ ХІХ СТОЛІТТЯ

Климончук В. Й.,

доктор політичних наук,

професор кафедри політології

ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»

ORCID ID: 0000-0003-0142-0827

Арделі О. І.,

аспірант кафедри політології

ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»

ORCID ID: 0000-0001-6123-1089

У статті досліджено динаміку та особливості відродження українських національних традицій, головної мови та їхньої інституціоналізації, які супроводжуються формуванням інтелектуальної національно-патріотичної еліти, представники якої були взірцями моральної поведінки й політичного лідерства в боротьбі за національне визволення. Зазначено, що, сформувавшись порівняно відокремлено в чотирьох основних частинах українських земель (Подніпров'я, Галичина, Буковина і Закарпаття), українська наукова, культурно-освітня й політична еліта почала об'єднувати зусилля в організації спільних українських національних інститутів відродження та активно діяла і в політичному житті.

Стверджується, що український націогенез не репрезентує в політичній історії абсолютно рівномірного руху до прогресу. Можливо, в цьому й полягає суперечливість, що зумовлює або занепад національного життя й обмеження політичних свобод народних мас, або бурхливе піднесення національно-патріотичних почуттів і масове пробудження національної самосвідомості й боротьбу за політичні свободи. Досліджена середина ХІХ ст., яка для народів Європи стала періодом національного відродження. Цьому передували вагомі суспільно-політичні події ХVІІ–ХVІІІ ст., зокрема буржуазно-демократичні революції, котрі реалізували в значному обсязі ідеї свободи, рівності й справедливості. Окреслено, що буржуазно-демократичні революції та національно-визвольна боротьба європейських народів давали перспективи для української нації відродитися і розвинутися. Однак українські землі перебували у складі імперських держав із різним рівнем розвитку політичної культури, права, суспільної моралі, освіти тощо. Так, австрійська монархія «освіченого абсолютизму» і російський монархічний деспотизм неоднаково ставилися до українського народу. Політичні події кінця ХІХ – початку ХХ ст. проаналізовано крізь призму панівного в той час імперського духу та піднесення національної свідомості народів, котрі були колонізовані імперськими державами. Це означає, що український націогенез та його інституційовані політичні свободи осмислено лише в найтіснішому зв'язку з імперським духом європейського геополітичного простору та національно-визвольних рухів

Доведено, що концепція політичної свободи для народів, території котрих загарбали імперські держави, виникла як наукова філософсько-політична думка в першій половині ХVІІІ ст. і вже у працях Дж. Локка, Дж. Віко, Н.Р.Ж. Тюрго, Ж.Н. Кондорсе й І. Канта, Г.В.Ф. Гегеля та багатьох інших мислителів набула загальноцивілізаційного світоглядного значення.

Ключові слова: політичні свободи, політичні цінності, націогенез, ідентичність, культурна ідентичність, конфлікт, соціалізація.

Актуальність теми дослідження зумовлена політичними процесами українського сьогодення, які характеризуються безпрецедентною конфліктогенністю, що постала на ґрунті конфлікту цінностей і, відповідно, ідентичностей громадян України. Тому є необхідність аналізу помилок, осягнення «уроку минулого» заради виявлення деструктивних чинників, які можуть призвести до розпаду державності. Криза культурної ідентичності особистості, що супроводжується низкою негативних явищ і тенденцій, виявляється як на індивідуальному, так і соціальному рівнях: втрата орієнтування в історичному

просторі часу, втрата ідеалів, особистих смислів буття, фрустрація, міжособистісні конфлікти, злам дисциплінарної соціалізації.

XIX століття позначилося постанням цілої низки феноменів. Російська імперія, розглядаючи українські землі як свою окраїну, почала культивувати ідею Малоросії і, відповідно, малоросійську ідентичність у мешканців України. Для поляків Україна залишалася лише «польськими кресами», утім у польському середовищі все ж з'явилися ті, кого ідентифікували «поляками української культури».

Проблема ідентичності висвітлюється в працях представників найрізноманітніших концептуальних напрямів Дж. Локк, Д. Юм, К. Ясперс, Ж. Лакан, Ю. Габермас, П. Рікер.

Дослідження особливостей і закономірностей становлення ідентичності як ціннісної основи світогляду можливе в контексті наукових пошуків у сфері соціокультурного аналізу культури повсякденності (П. Бурдьє, І. Гофман, Е. Гуссерль, Г. Зіммель, Т. Лукман) [1, с. 437].

Специфіка та шляхи ідентифікації та самоідентифікації представлені в сучасному гуманітарному знанні у філософському, історичному, соціокультурному, етнокультурному, політологічному ракурсах (М. Бердяєв, Н. Лоський, Е. Гідденс, Т. Лукман, А. Мікляєва, М. Михальченко, М. Кармазіна, П. Сліпець, О. Рафальський, З. Семчук, Н. Ротар, В. Нападиста, Л. Нагорна та інші).

Мета дослідження полягає у визначенні основних факторів формування суперечностей ідентичностей в українському суспільстві. Досліджуючи історичну ретроспективу, варто здійснити політологічний аналіз щодо питання самовизначення української нації, що формувалася під впливом різних культурних традицій та двох провідних цивілізаційних парадигм: європейської та євразійської.

Повертаючись до історичних передумов формування модерної української нації, зауважимо: мислителі-розробники концепції політичних свобод і теорії нації дотримуються різних поглядів на історичний прогрес. У теорії класичного лібералізму свобода має філософсько-політичний зміст і за обсягом органічно зв'язана з концептом нації. В. Лісовий та О. Проценко, вивчаючи різні концепції націоналізму, дійшли висновку: «Націоналізм – це ідеологія, в якій нація є найважливішим поняттям і центральною цінністю». Національну державу вони вважають основним елементом міжнародного порядку: взаємини між державами є передусім взаєминами між націями, а національні інтереси – їхній вирішальний чинник [2, с. 12]. Вивчаючи політичні свободи в українському модерному націогенезі та розглядаючи політичні інститути, котрі їх забезпечують, звернемо увагу на об'єктивні й суб'єктивні чинники, що зумовили формування і функціонування цих інститутів, кульмінацію їхнього розвитку та занепад. Маємо оцінити ті чи інші форми національної політичної культури, які разом з іншими чинниками детермінують виникнення історичних форм політичних свобод. Під час модернізації здійснюється соціальна диференціація, а отже, суспільний поділ праці, розвивається й раціоналізація, тобто суб'єкти діяльності намагаються досягти максимальної ефективності. Вирішальним чинником модернізації постає заміна традиційних цінностей і цінностей інноваційних [3, с. 177].

Якою б не була історична перспектива для української нації відродитися і розвинутися у другій половині XIX ст., австрійська монархія «освіченого абсолютизму» і російський монархічний деспотизм по-різному ставилися до українського народу. Йдеться про принцип політичного патерналізму Австрійської імперії до українського народу. У середині XIX ст. здійснено важливі реформи суспільно-політичного, культурного та соціально-економічного життя Австрійської імперії. «В економічних термінах це означало дух сучасної промисловості і комерції, стверджує Р. Колінгвуд. Мовою політичної термінології це означало дух освіченого деспотизму» [4, с. 136]. У суспільно-політичному житті дедалі менше значення мало релігійне світорозуміння та світобачення. Саме просвітники акцентували на історії народів і в такий спосіб утвердили дух наукового пізнання людиною природи, своєї сутності.

Мислителі суспільно-політичної думки виробили новий метод користування джерелами метод критичної рефлексії. Він мав дві складники: по-перше, аналіз джерел (літературні, розповідні й літописні джерела); по-друге, внутрішня критика тих моментів, котрі суперечать один одному. Цей метод став надійним логічним здобутком середини XIX ст. для істориків, філософів, літературних критиків та ін. Він дав змогу виокремити історію народів, політичну історію, релігію, мистецтво, етнічну культуру тощо. Фактично цей метод допоміг глибше пізнати націогенез і сутнісні характеристики нації. В українському науковому середовищі яскравими представниками цього руху були Ю. Бачинський, М. Міхновський, І. Франко, М. Грушевський, М. Драгоманов, Д. Донцов, Ю. Вассіян та ін. Скажімо, Ю. Бачинський, розмірковуючи в дусі європейського Просвітництва, розробив теоретичну модель розпаду імперій, у тому числі Австрійської та Російської, в складі котрих перебували українські землі. Він стверджував: «Класичною формою новоючасної продукції є великий капіталістичний промисел, представником якого є буржуазія. Класичною формою держави капіталістичної, буржуазної є держава національна» [5, с. 420]. Учений розробив концептуальну схему формування буржуазно-демократичних держав на національній основі, застосовуючи безсумнівні наслідки суспільно-політичних подій, котрі розгорнулися в Європі й Америці, спричинені двома рухами промислової буржуазії, яка жадала політичної свободи і скасування монархічних імперських держав, та національно-визвольним рухом, що очолювала національно-патріотична інтелігенція.

Хвиля українського національного модерного відродження розгорнулася в Австрії. У цьому контексті звернемо увагу на тезу Ю. Бачинського про вагому геополітичну роль Австрійської імперії у збереженні цілісності території, культури та життя народів, котрі перебували в її складі, від руїнувань Османської імперії. «Австрія завдячує своє постання частим наїздам турецьким, аргументує мислитель, які загрожували в XV–XVIII віках цілій полуденній частині середньої Європи» [6, с. 421]. Для уникнення непорозуміння у визначенні ролі Австрії в збереженні християнської цивілізації зауважимо ще й те, що європейська освіченість глибоко сягнула і в культуру, свідомість народів, які перебували в її складі. Суспільній свідомості народів Австрії притаманні ідеї класичного лібералізму, зокрема ідеї політичної свободи, рівності громадян перед законом, справедливості. З цього погляду національне самопізнання народів Австрійської імперії, в тому числі українського, істотно відрізнялося від народів, котрі перебували в складі Російської імперії з її духом деспотизму.

Новизна ідей Ю. Бачинського про буржуазно-демократичний характер модерного націєтворення полягала в тому, що він віддавав Австрійській державі перевагу в її здатності забезпечити кращі політико-правові умови для національного відродження народів, зокрема українського, порівняно з Росією. На його переконання, Австрія мала політичну підтримку інших держав і народів, котрі воліли бути радше в її складі, ніж у складі Росії. На думку Ю. Бачинського, формування буржуазно-демократичної Росії призведе до розпаду Австрії. Російська монархія «впаде» під впливом розвитку капіталістичної економіки, тоді «народи заявлять про свої вимоги власної політичної свободи, прийде також і правно-державне питання українське. Питання, висунуте на порядок денний силою фактів, не так формально-національної натури, як, приміром, чуття національної самостійності і відрубної мови...» а радше силою фактів натури економічної і адміністративної» [7, с. 140].

Пильніше розглянемо спільну історію українського, польського та російського народів. Польська держава тривалий час утримувала під зверхністю значну частину українських земель, зокрема Галичину. Росія захопила колишню Гетьманщину, вважаючи цю територію своєю. Звідси висновок: Польща має відгородитися в межах тієї території, яка була в Речі Посполитій. Саме цей факт польська національно-визвольна еліта сприймає за власну державницьку історію. Українська національно-патріотична еліта, надмірно реагуючи на посягання Польщі й Росії стосовно української етнічної території, вдається до критики русофілів і тих, хто зберігав нейтралітет до польської національної ідеології та сприймав її. О. Єфименко зауважила: «Польська культура, а разом із нею і польська мова продовжували залишатися для українців єдиним провідником освіченості» [8, с. 392]. Польські політичні провідники пропагували серед козацьких поселень, «щоб схилити їх на підтримку власних домагань одержати політичні свободи. Ця ідея була живою від часів, коли Наполеон почав війну з Росією. Мрія про відновлення Польщі шляхом втручання цього володаря Європи до 1810 року перейшла в повну надію. Коли Наполеон вступив зі своїм військом на територію Росії, назустріч йому летіли з польської України не лише таємні симпатії і побажання успіху: маса шляхетства вийшла за кордон, щоб приєднатися до неприятеля» [9, с. 380].

У скрутні для імперської Росії часи, коли її державному устрою загрожували або Наполеон, або польське повстання, ідеї про відновлення козацьких вольностей мали підтримку і серед політичних та державних діячів Росії. Той факт, що козацька спільнота мріяла про відновлення політичної автономії в Російській імперії, засвідчує вираження духу свободи. Лише дві спроби козацької верстви досягнути політичної автономії не були реалізовані, але вони не відібрали надії на визволення. Так, генерал-губернатор Рєпнін розробив і подав до імперської канцелярії Росії законопроект «Про повернення малоросійських козаків до їх попереднього стану», який не підтримала урядова влада і який ще більше загострив національно-патріотичні почуття козацької спільноти, змушуючи ще раз зазнати невдач у мирній боротьбі за свободу з урядом Російської імперії. Безперечно, імперська влада Росії не була зацікавлена у відновленні козацьких вольностей у Малоросії. Оскільки ж козаки відгукнулися на прохання про допомогу в боротьбі з військом Наполеона та польськими повстанцями, уряд імперської Росії зробив певні поступки в наданні козацькому соціальному стану Малоросії політичних свобод, спромігшись розробити новий «Устав про управління малоросійськими козаками» [10, с. 378]. Першим нововведенням було те, що козаки одержали політичний статус особливого значення. Для їхнього внутрішнього суспільно-політичного життя уряд Російської імперії сформував два інститути: перший стосувався господарської діяльності козаків; другий надавав козакам право створювати загальногромадські управління. Це допомогло частково розгорнути козацькому стану національно-громадську активність.

Проаналізуємо загальну тенденцію українського націєтворення галицьких українців у складі Австрії. Констатуємо: Австрія отримала Галичину після першого розподілу Польщі 1772 р. «Народність краю була в стані повного гноблення <...> народні маси перебували в рабстві і не могли виявляти ніякої духовності, українські міщани були малочисельні, безправні і безсилі <...> крім того, православна віра була зближена з католицизмом, стверджує О. Єфименко. Залишки самостійного духовного життя тіли

лише у львівському Ставропігійському братстві та в православному Манявському скиті» [11, с. 390]. Тому з погляду раціональної та реалістичної політичної теорії відродження національного українського життя в Галичині було майже неможливе. Ця історична ситуація життєдіяльності українського народу Галичини є, безперечно, однією з тих, котрих зазнавав наш народ неодноразово. Йдеться і про закріпачений український народ Російської імперії. Напередодні модерного українського націогенезу галицькі українці перебували в політичній пітьмі, тобто в такому плинні життєдіяльності, коли майже відсутні ознаки національного політичного життя. В Австрійській імперії на той час володарювали Марія Тереза та Йосиф II людина високоосвічена, глибоко моральна; саме він запровадив політичні реформи, що надали галичанам реальні можливості усвідомлювати себе нацією. Тривалий час Галичина перебувала у складі Польщі. Аналізуючи цей період, М. Грушевський так аналізував становище українського народу в Польщі: «Почуття безпорадності обіймало українське громадянство. Здавалося, перед цим натиском польської державності, польської культурності, польської національності виходу немає, і українству прийдеться тільки тихо коритися непереможному процесові» [12, с. 44]. Коли українські землі Галичини ввійшли до складу Польщі, до її суспільно-політичного, економічного і духовного життя, тоді польська правляча верства повсякчас руйнувала національну єдність соціокультурної тканини народу і підпорядковувала польській нації. П. Куліш, аналізуючи польсько-українські міжнаціональні відносини того часу, зауважував: «Причиною боротьби українців проти поляків в цей період були шляхетські погляди на народ: козаків і селян вважали за нижчі істоти, над якими шляхта й пани могли знущатися, скільки хотіли. Отже, боротьба велась через ображене почуття людської гідності. На ґрунті польської державності зустрілися дві цілком протилежні по своєму світогляду народності: одна репрезентувала погляди аристократичні, друга – демократичні. Виявилось, що існувати вкупі вони не можуть» [13, с. 145].

Незважаючи на глибоку й усебічну денационалізацію української спільноти Галичини, її ополячення, в складі Австрії вона виявила здатність вивільнитися від польської політичної та духовної культури, народитися заново, вийти з духу польської аристократичної держави. Однак далеке минуле для галичан – це та засада, з поза якої значна частина русифікованої української спільноти оцінює теперішнє націєтворення із затуманеним зором буржуазного націоналізму. Введена до Австрії Галичина набувала нового політичного й культурного досвіду. З огляду на незаперечний факт, що «українська народність Галичини була закована тісними кайданами залежності економічної, правової, культурної, і, здавалося б, приречена на загибель», вона не загинула [14, с. 390–391]. Зазначимо, що національні почуття українців Галичини та Наддніпрянщини, котрі перебували в складі Росії, покладені в основу побудови тогочасної української національної ідеології. Вплив суспільно-політичних ідей, присвячених розбудові національного життя, на формування української національної ідеї важко переоцінити. У Галичині ідейні засади національного державотворення, розробниками котрих є Дж. Мацціні, Дж.-Ст. Мілл та інші мислителі того часу, мали вагоме значення. Для з'ясування сфер і глибини впливу національних політичних ідей творів названих авторів та їхніх концепцій побудови національно-демократичних держав зроблено вже чимало [15]. Практичним наслідком цих ідей стали національно-визвольні рухи, які закінчилися революцією 1848–1849 рр. Саме завдяки національно-визвольним рухам Цісарський патент від 7 вересня 1848 р. скасував повністю кріпосне право в Австрії для всіх народів і водночас надав політико-правовий статус усім громадянам, рівні політичні права та свободи.

Виходячи з аналізу певного періоду XIX століття, можемо зробити висновок, що формування українського націогенезу, становлення української ідентичності в умовах підпорядкованості та залежності від домінуючих імперій того часу пройшли непростий шлях боротьби, інтелектуального протистояння та самозбереження. Наявна проблема полісуб'єктності процесу ідентифікації: наявність різного роду ідентифікаторів, й особистості, яка прагне самоідентифікації. Суть процесу ідентифікації/ідентифікаторства – через комунікацію зі «своїми» і «чужими», підставою для розрізнення яких ставали мова, етнічність, національність, віра, історичне минуле (пам'ять про нього), співжиття на одній території і обмін культурами тощо [16, с. 9–10]. Українці в «глобальних концепціях» і прогнозах щодо подальшого розвитку людства виступали переважно об'єктом політико-історичного процесу, лише зрідка йшлося про їхні права як однієї з повноцінних націй.

Klymonchuk V., Ardeli O. Formation of Ukrainian identity and national state formation in the modern era of the XIX century

The article examines the dynamics and features of the revival of Ukrainian national traditions, mainly languages and their institutionalization, which are accompanied by the formation of an intellectual national-patriotic elite, whose representatives were examples of moral behavior and political leadership in the struggle for national liberation. It is noted that having formed relatively separately in the four main parts of the Ukrainian lands (Dnieper, Galicia, Bukovina and Transcarpathia), the Ukrainian scientific, cultural,

educational and political elite began to unite efforts in organizing joint Ukrainian national revival institutions and actively participated in political life.

It is argued that Ukrainian nation-genesis does not represent in political history a perfectly uniform movement towards progress. Perhaps this is the contradiction that causes either the decline of national life and the restriction of political freedoms of the masses, or the rapid rise of national and patriotic feelings and the mass awakening of national identity and the struggle for political freedoms. The middle of the XIX century, which became a period of national revival for the peoples of Europe, has been studied. This was preceded by important socio-political events of the seventeenth and eighteenth centuries, in particular the bourgeois-democratic revolutions, which largely implemented the ideas of freedom, equality, and justice. It is outlined that the bourgeois-democratic revolutions and the national liberation struggle of the European peoples gave prospects for the Ukrainian nation to be reborn and developed. However, the Ukrainian lands were part of the imperial states with different levels of development of political culture, law, public morality, education and more. Thus, the Austrian monarchy of "enlightened absolutism" and the Russian monarchical despotism treated the Ukrainian people differently. Political events of the late XIX – early XX centuries. analyzed through the prism of the then dominant imperial spirit and the rise of the national consciousness of the peoples who were colonized by the imperial states. This means that Ukrainian national genesis and its institutionalized political freedoms are understood only in the closest connection with the imperial spirit of the European geopolitical space and national liberation movements.

It is proved that the concept of political freedom for the peoples whose territories were seized by the imperial states, arose as a scientific philosophical and political thought in the first half of the XVIII century, and already in the works of J. Locke, J. Vico, N. R. J. Turgot, J. N. Condorcet and I. Kant, G. W. F. Hegel, and many other thinkers, it acquired a general civilizational worldview significance.

Key words: political freedoms, political values, nation genesis, identity, cultural identity, conflict, socialization.

Література:

1. Рафальський О.О., Семчук З.Ф. Цивілізаційні перехрестя сучасного суспільства. Київ : ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2018. 668 с.
2. Лісовий В. Націоналізм, нація та національна держава / В. Лісовий, О. Проценко. *Націоналізм : антологія* / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. Київ : Смолоскип, 2000. С. 11–36
3. Цимбрикевич Й.С. Людина і суспільство : філософський соціально-гуманітарний словник. Івано-Франківськ : Видав. Віктор Дяків, 2010. 400 с.
4. Колінгвуд Р. Ідея історії / пер. з англ. Київ : Основи, 1996. 615 с.
5. Александер Дж. Парадигма громадянського суспільства. *Соціологія : теорія, методи, маркетинг*. 1999. № 1. С. 30–41.
6. Бачинський Ю. Економічні підстави самостійності націй. *Націоналізм : антологія* / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. 2-ге вид. Київ : Смолоскип, 2006. С. 420–421.
7. Бачинський Ю. Економічні підстави самостійності націй. *Націоналізм : антологія* / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. 2-ге вид. Київ : Смолоскип, 2006. С. 420–421.
8. Ефименко А.Я. Історія українського народу. Київ : Либідь, 1990. 512 с.
9. Ефименко А.Я. Історія українського народу. Київ : Либідь, 1990. 512 с.
10. Ефименко А.Я. Історія українського народу. Київ : Либідь, 1990. 512 с.
11. Ефименко А.Я. Історія українського народу. Київ : Либідь, 1990. 512 с. Грушевський М. Культурно-національний рух на Україні в 16–17 ст. Київ : Дніпросоюз, 1919. 248 с.
12. Дорошенко Д. Нарис історії України : у 2 т. Варшава [б.в.], 1933. Т. 2 : Від половини XVII ст. 366 с. (Праці Укр. наук. ін-ту. Т. 18, кн. 2 ; Сер. підручників).
13. Ефименко А.Я. Історія українського народу. Київ : Либідь, 1990. 512 с.
14. Кафарський В.І. Комунізм і український національно-визвольний рух. Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2002. 832 с.
15. Суперечності ідентичностей в Україні та шляхи їх регулювання в контекстах політики громадянської консолідації української нації/Аналітична доповідь. Київ : ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2015. 160 с.

УДК 347.73

DOI [https://doi.org/10.20535/2308-5053.2020.4\(48\).232693](https://doi.org/10.20535/2308-5053.2020.4(48).232693)

ФІНАНСОВО-ПРАВОВА ОСНОВА ДІЯЛЬНОСТІ ОБ'ЄДНАНИХ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД

Ананьєва Є. А.,

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри правового забезпечення господарської діяльності

факультету № 6

Харківського національного університету внутрішніх справ

ORCID ID: 0000-0003-1459-6629

Проблеми правового регулювання місцевих фінансів розглядаються в працях юристів, економістів, соціологів, фахівців із державного управління, з різних позицій їх формування, розподілу та використання в суспільних відносинах, проте в сучасних умовах розвитку бюджетних відносин (формування бюджетів об'єднаних територіальних громад, впровадження децентралізації в управління регіонами, адміністративної реформи, орієнтації України на європейські стандарти та цінності життя) концепція правового регулювання місцевих фінансів, зокрема бюджетних відносин, потребує оновлення. У наукових публікаціях досліджуються проблеми визначення місцевих фінансів як базової основи діяльності місцевого самоврядування, що забезпечує відтворення бюджетного процесу та розвиток регіонів, їхніх складових елементів та призначення. Однак на сей час наукова дискусія щодо правового значення місцевих фінансів, їхніх складників, джерел формування та використання триває, оскільки в сучасній економіці країни значна частина фінансових ресурсів формується, розподіляється та перерозподіляється через бюджети, до яких належать і бюджети об'єднаних територіальних громад, сутність яких остаточно як правового інституту не визначена.

Розвиток місцевого самоврядування з позиції запропонованої урядом децентралізації владних повноважень передбачає за мету створення високоякісних умов проживання громадян, надання їм необхідних публічних послуг, розвиток матеріальної та соціальної бази регіону. Вказані завдання реалізується за наявності відповідного економічного розвитку території, його фінансового забезпечення, що залежить від джерел наповнення бюджетних та позабюджетних фондів та напрямів їх використання.

Ключові слова: місцеві фінанси, фінансові ресурси, територіальні громади, фінансові відносини, публічні фінансові ресурси.

Постановка проблеми. Фінансова система України – сукупність фінансових інститутів, серед яких місцеві фінанси відокремлюються як інститут, що складається на підставі економічних відносин, державного та адміністративно-територіального устрою і регулюється нормами права. Діяльність органів місцевого самоврядування, які в сучасних умовах перетворюються на нову територіальну організацію влади на місцях, із метою створення гідних умов проживання для всіх мешканців повинна мати достатню кількість фінансових ресурсів. Місцеві фінанси є важливою умовою ефективного функціонування об'єднаної територіальної громади (далі – ОТГ). Формування обсягу фінансових ресурсів, їх розподіл та використання залежать від правового регулювання бюджетів як головної та потужної ланки місцевих фінансів.

Мета статті – на підставі чинного законодавства та думок науковців охарактеризувати правову основу фінансової діяльності об'єднаних територіальних громад, з'ясувати їх сутність та запропонувати визначення фінансово-правової основи об'єднаних територіальних громад.

Виклад основного матеріалу. Проведення адміністративно-територіальної реформи, створення ОТГ сприяли підвищенню зацікавленості органів місцевого самоврядування у збільшенні обсягів фінансових ресурсів та активізації пошуку джерел їх формування. З початку адміністративно-територіальної реформи, тобто з 07.09.2015 року по 1.06.2020 року, в Україні було створено 994 громади, а в Харківській області – 23 громади [1]. Процес цей бурхливо триває. На підставі аналізу процесів

формування ОТГ експерти стверджують, що з початку реформи децентралізації та утворення ОТГ частка доходів загального фонду місцевих бюджетів (без трансфертів із державного бюджету) у ВВП поступово збільшувалася – з 5,11% у 2015 році до 16,9% у 2019 році [2]. Дані свідчать про приріст обсягу фінансових ресурсів у розпорядженні територіальних громад і, як наслідок, про ширші можливості місцевої влади щодо виконання повноважень із формування, використання та контролю місцевих фінансів.

Відповідно до ст. 142 Конституції України матеріальною і фінансовою основою місцевого самоврядування є рухоме і нерухоме майно, доходи місцевих бюджетів, інші кошти, земля, природні ресурси, що є у власності територіальних громад сіл, селищ, міст, районів у містах, а також об'єкти їхньої спільної власності, що перебувають в управлінні районних і обласних рад [3].

Закон України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» № 157-VIII від 05.02.2015 року регулює фінансові відносини що виникають у процесі добровільного об'єднання територіальних громад сіл, селищ, міст, а також до їх добровільного приєднання до ОТГ. Отже, держава наділяє ОТГ майном, фінансовими, земельними, природними ресурсами та підтримує їх розвиток.

Чинне українське законодавство не містить визначення поняття «місцеві фінанси», і, як зазначає фундатор фінансового права Л.К. Воронова, під юридичним значенням «фінанси» розуміють публічні фонди коштів (фінансові ресурси), що утворюються державою, органами місцевого самоврядування, органами, визнаними державою необхідними для суспільства, і використовуються для свого функціонування виключно на підставі законів [4, с. 23]. У фінансово-правовій науці іноді місцеві фінанси та місцеві бюджети ототожнювалися [5]. Проте розвиток фінансових відносин довів відмінності цих інститутів за обсягом грошових фондів та їхнім призначенням. Місцеві фінансові ресурси не обмежуються виключно бюджетними фондами, оскільки охоплюють ширше коло фінансових відносин.

Традиційним у науці фінансового права серед фахівців є підхід до визначення місцевих фінансів як сукупності різних видів фінансів, що є в розпорядженні органів місцевої влади, а саме, як у дослідженні О.О. Сунцової: в Україні місцеві фінанси – це фінанси територіальних громад (комунальні фінанси), фінанси Автономної Республіки Крим, фінанси області (міст Києва та міста Севастополя), фінанси міста, фінанси району (району в місті), фінанси сіла, фінанси селища [6, с. 14]. Проте перелічення окремих ланок фінансової системи за територіальною ознакою поділу країни суті поняття не розкриває.

Бюджети ОТГ входять до системи місцевих бюджетів, відповідно до чинного БК України, бюджет – це план формування та використання фінансових ресурсів для забезпечення завдань і функцій, які здійснюються органами державної влади, органами влади Автономної Республіки Крим, органами місцевого самоврядування відповідно протягом бюджетного періоду. Ч. 1 ст. 2 БК України доповнено поняттям «бюджети об'єднаних територіальних громад». Відповідно до закону до них належать «бюджети об'єднаних територіальних громад, створених згідно із законом та перспективним планом формування територій громад, а також бюджети об'єднаних територіальних громад, визнаних Кабінетом Міністрів України спроможними в порядку, встановленому законом» [7].

Проте надана декларативна норма не несе змістовності, а має тільки вказівку на наявність плану формування територіальних громад та їх спроможність. За наявності плану формування ОТГ, що затверджується Кабінетом Міністрів України, факт вказаної «спроможності» місцевих бюджетів потребує уточнення, а саме: який же обсяг фінансових ресурсів, що є в розпорядженні територіальної громади, можна вважати спроможним для формування відповідного бюджету і використання на фінансування потреб регіону?

В економічних дослідженнях найчастіше місцеві фінансові ресурси досліджуються через систему грошей, що формуються, розподіляються та використовуються на місцевому рівні. Так, А. Мунько пропонує розглядати місцеві фінанси як систему, що об'єднує сукупність грошових коштів, які знаходяться в розпорядженні органів місцевого самоврядування, і соціально-економічні відносини з управління формуванням, розподілом і використанням фінансових ресурсів, шляхом розвитку, інноваційного відтворення і самоокупності сукупного фінансового потенціалу територій [8, с. 87]. Втім сутність фінансів як економічної категорії не обмежується виключно грошовими відносинами.

У наукових роботах вказується на відсутність суттєвих ознак місцевих фінансів, що втілюють їх цілісний зміст. Так, С.О. Гутаріна на основі огляду історичних передумов розбудови місцевих фінансів України робить висновок, що фундамент реальних перетворень у сфері місцевого самоврядування вже закладено, але процес формування місцевих фінансів значно відстає в темпах свого розвитку, оскільки система місцевих фінансових інститутів ще не має завершеного, цілісного характеру [9]. Все-таки, матеріально-фінансова основа діяльності органів місцевого самоврядування встановлена чинним законодавством.

Конституція України встановлює право на власність як територіальних громад, так і держави (ст. 13, 41, 142, 143) і це право надає їм повноваження з розпорядження власними фінансовими ресурсами.

Відповідно до ст. 16 Закону України «Про місцеве самоврядування» матеріальною і фінансовою основою місцевого самоврядування є рухоме і нерухоме майно, доходи місцевих бюджетів, інші кошти, земля, природні ресурси, що є в комунальній власності територіальних громад сіл, селищ, міст, районів у містах, а також об'єкти їхньої спільної власності, що перебувають в управлінні районних і обласних рад [10].

Місцеві фінанси (як систему) економісти розуміють як сукупність взаємопов'язаних структурних елементів [11, с. 12]. В.І. Кравченко розглядає місцеві фінанси як систему формування, розподілу і використання доходів територіальними громадами та місцевими органами влади з метою виконання покладених на них завдань і функцій, також автор аналізує практику економічно розвинених європейських країн щодо розвитку системи місцевих фінансів [12, с. 26]. Чинне законодавство встановлює елементи системи фінансів, що є в розпорядженні органів місцевого самоврядування, тобто визначає фінансову основу місцевого самоврядування, зокрема діяльності територіальних громад.

Поняття «фінансова основа місцевого самоврядування» досліджувалось у працях фахівців фінансового права. Вчені, фахівці фінансово-правової науки вважають: «Як правовий інститут матеріально-фінансова основа місцевого самоврядування – це сукупність правових норм, що регулюють певне коло суспільних відносин, пов'язаних із формуванням і використанням об'єктів комунальної (муніципальної) власності, місцевих бюджетів й інших місцевих фінансів в інтересах населення відповідної адміністративно-територіальної одиниці» [13, с. 67]. Наведене визначення свідчить, що коло елементів системи місцевих фінансів охоплює місцеві бюджети, об'єкти комунальної (муніципальної) власності, а також об'єкти державного майна, що передані в управління місцевим органам влади, та інші.

Правові норми, що регулюють вказані елементи системи місцевих фінансів, становлять правовий інститут місцевих фінансів, але потребує уточнення зміст поняття «місцеві фінанси ОТГ» у нових правових та економічних умовах розвитку країни, їхні складові елементи та ознаки фінансової спроможності, оскільки саме фінанси, що є в розпорядженні органів місцевого самоврядування, становлять фінансово-правову основу діяльності територіальних громад.

Слушною є позиція Н.Я. Якимчук, яка визначила: «Фінансовою основою місцевого самоврядування є закріплене на рівні Конституції України та законів право територіальної громади виступати публічним власником фінансових ресурсів, що мобілізуються до місцевих бюджетів як власні надходження, призначені задовольняти інтереси відповідної територіальної громади, за допомогою яких реалізуються завдання та функції місцевого самоврядування» [14, с. 296–297]. Таким чином, суттєві ознаки місцевих фінансів як економічної категорії пов'язані з економіко-соціальними відносинами, що складаються у процесі створення, розподілу та використання матеріальних ресурсів, що є в розпорядженні власника. Правове значення місцевих фінансів реалізується в повноваженнях відповідних місцевих органів влади з їх формування, розподілу та використання.

На призначенні та завданнях місцевих фінансів зосереджені дослідження Т.Г. Бондарук, яка у своєму посібнику [15] розглядає такі питання, як сутність склад і роль місцевих фінансів у розвитку економічної та соціальної інфраструктури територіальних громад, політику щодо фінансового забезпечення функцій місцевого самоврядування, функції, складники та принципи місцевих бюджетів, сутність, значення та суб'єкти управління місцевими фінансами, а також світовий досвід організації місцевих фінансів.

В.В. Зайчикова, досліджуючи систему фінансового забезпечення місцевого самоврядування в європейських країнах, визначала поняття системи фінансового забезпечення місцевого самоврядування як сукупність правових норм, фінансових інститутів, інструментів та фінансових відносин, зазначала сутність цієї системи як відносин між органами державної влади, суб'єктами місцевого самоврядування та підприємницької діяльності й громадянами в процесі надання суспільних благ та його ресурсного забезпечення [16, с. 5]. У роботі увага звернена саме на економічну сутність цієї категорії та фінансово-економічну порівняльну характеристику фінансового забезпечення місцевого самоврядування низки європейських країн. Поза увагою дослідження залишаються фінансово-правові аспекти фінансового забезпечення територіальних громад як первинного суб'єкта місцевого самоврядування.

З позицій фінансово-правової науки надає визначення місцевих фінансів І.Б. Заверуха: «Місцеві фінанси (фінанси органів місцевого самоврядування) – це сукупність відносин, урегульованих нормами фінансового права, що виникають між органами місцевого самоврядування та територіальними громадами, органами державної влади, підприємствами, установами, організаціями з приводу формування, розподілу та використання коштів фондів органів місцевого самоврядування, з метою задоволення публічного інтересу територіальної громади та виконання органами місцевого самоврядування функцій у процесі реалізації власних і делегованих державою повноважень» [17, с. 5]. Проте, як слушно зазначає Л.К. Воронова, у наданому визначенні є недоліки, оскільки місцеві фінанси призначені для обслуговування не тільки мешканців ОТГ, а й тих громадян, які не є членами ОТГ, але мешкають у цій місцевості тимчасово або постійно, користуються суспільними благами та послугами [18, с. 490]. Місцеві фінанси обслуговують діяльність органів місцевого самоврядування, дають їм змогу виконувати функції щодо соціально-економічного розвитку відповідного регіону.

На думку українського економіста, професора О.Д. Василика, місцеві фінанси складаються з сукупності форм та методів створення та використання фінансових ресурсів для забезпечення органами місцевого самоврядування виконання покладених на них функцій у галузі економічного та соціального розвитку відповідних територій [19, с. 176].

Враховуючи наведені визначення фінансів, місцевих фінансів та законодавче закріплення фінансової основи місцевого самоврядування, варто вважати, що фінанси територіальних громад належать до місцевих фінансів, і разом з іншими видами фінансових ресурсів становлять публічні фінанси, які використовуються на місцевому рівні. Призначення фінансів ОТГ – обслуговування всіх суспільних потреб на відповідній території, створення соціально-економічно сприятливих умов проживання мешканців цієї території, а також утримання та розвиток виробництва.

Слушним є висновок про елементи місцевих фінансів, що містяться в дослідженні О.А. Музики-Стефанчук: «Фінансову основу органів місцевого самоврядування становлять кошти бюджетів, у тому числі кошти цільових бюджетних фондів, спеціальні кошти (фонди) бюджетних установ, фінанси підприємств, що перебувають у комунальній власності відповідної територіальної громади тощо, тобто фінансовою основою місцевого самоврядування є частина публічних фінансів, призначена для місцевих потреб» [14, с. 67].

Економічна складова частина та правова основа місцевих фінансів на будь-якому рівні територіального устрою спирається на фінансово-правову основу. Фінансово-правова основа місцевого самоврядування, як вважає О.А. Музика-Стефанчук, – це «сукупність відносин у галузі бюджету та податків, що врегульовується нормами конституційного та фінансового права з метою створення механізму формування та витрачання фінансових ресурсів, необхідних для забезпечення виконання завдань і функцій органів місцевого самоврядування, а також вирішення питань місцевого значення» [14, с. 67–68]. Отже, фінансово-правову основу діяльності ОТГ становлять норми фінансового права, які регламентують бюджетну діяльність, позабюджетні фонди і інші складники фінансових ресурсів, які є в розпорядженні ОТГ.

У наукових працях простежується зв'язок та взаємозалежність між державними та місцевими фінансами. На основі аналізу доходів та видатків місцевих бюджетів та міжбюджетних трансфертів за 2009–2013 роки І.Є. Чуркіна та Л.І. Бобошко роблять висновки про принципову необхідність фінансової децентралізації, реформування міжбюджетних відносин в Україні має базуватися на безумовній відмові від постійної дотаційної певних місцевих бюджетів за рахунок інших. Для вирішення проблеми наповнення дотаційних бюджетів автори пропонують використовувати такі альтернативні джерела, як іноземні інвестиції, позикові кошти, гранти [20]. Таким чином, до елементів місцевих фінансів, окрім бюджетних та позабюджетних фондів, належать інвестиції, позики, гранти.

Разом із цим дослідники спираються саме на аналіз кількісних економічних показників та не надають пропозицій щодо способів залучення пропонованих ними позабюджетних коштів як альтернативного засобу наповнення місцевих бюджетів, а також підкреслюють залежність місцевих бюджетів від державного, що в умовах децентралізації, можливо, потребує регулювання по-новому, але цілком від дотаційності місцеві бюджети позбавити не може.

У своїй монографії І.О. Луніна досліджує розвиток окремих структурних складників системи місцевих фінансів [21, с. 26]. При цьому основний акцент в цій роботі робиться саме на відносинах державного та місцевого бюджетів. Наукова робота Е.А. Фоміної стосується проблем розвитку бюджетної політики, міжбюджетних відносин, ринку місцевих позик, становлення ефективної моделі бюджетного устрою як федеральних, так і унітарних держав. Місцеві фінанси в цій роботі розглядаються як складник бюджетного устрою держави [22].

Висновки. Таким чином, фінанси ОТГ охоплюють частину публічних фінансових ресурсів, які надаються державою, становлять власність ОТГ і до яких належать бюджетні фонди, позабюджетні фонди, кошти бюджетних установ, що перебувають у комунальній власності, фінанси власних комунальних підприємств та установ.

Підсумовуючи наведені правові, економічні та інші визначення місцевих фінансів, варто визначити фінанси ОТГ як складник публічних фінансів, вид місцевих фінансових ресурсів. Фінанси ОТГ – це суспільні відносини, що складаються у процесі формування, розподілу та використання фондів коштів органів місцевого самоврядування і пов'язані з задоволенням потреб населення відповідної території.

Фінансові ресурси ОТГ складаються з бюджетів, позабюджетних фондів, фінансів об'єктів державної та комунальної власності та інших фінансів, що використовуються для соціально-економічного розвитку регіону.

Фінансово-правова основа ОТГ – сукупність правових норм, які регулюють фінансові відносини, що складаються в процесі формування та витрачання фінансових ресурсів ОТГ із метою виконання завдань та функцій рад та виконавчих органів територіальних громад.

Ananieva Ye. Financial and legal basis of the activities of the united territorial communities

Problems of legal regulation of local finances are considered in the works of lawyers, economists, sociologists, public administration specialists, from different positions of their formation, distribution and use in public relations, but in modern conditions of budgetary relations, namely – formation of budgets of united territorial communities, introduction of decentralization in regional governance, administrative reform, orientation of Ukraine to European standards and values of life, the concept of legal regulation of local finances, in particular, budget relations needs to be updated. Scientific publications investigate the problems of defining local finances as a basic basis for local government, which ensures the reproduction of the budget process and the development of regions, their constituent elements and purpose. However, at present the scientific discussion on the legal significance of local finances, their constituent elements, sources of formation and use continues, because in the modern economy a significant part of financial resources is formed and redistributed through budgets, which include budgets of united territorial communities. which, finally, as a legal institution is not defined.

The development of local self-government from the standpoint of the government's proposed decentralization of power provides for the purpose of creating high-quality living conditions for citizens, providing them with the necessary public services, development of material and social base of the region. These tasks are implemented in the presence of appropriate economic development of the territory, its financial support, which depends on the sources of budget and extrabudgetary funds and areas of their use.

Key words: local finances, financial resources, territorial communities, financial relations, public financial resources.

Література:

1. Харківська область. Об'єднанні громади області. *Сайт ХОДА*. URL: <http://www.oblrada.kharkov.ua/ua/local-government/ob-iednani-terytorialni-hromady>
2. Вензель В., Сибірянська Ю., Герасимчу І., Онищук І. Економічний та соціальний розвиток України. на 2020 рік. Оновлені макроекономічні показники. URL: <https://decentralization.gov.ua/news/12362>
3. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 р. N 254к/96-ВР.
4. Воронова Л.К. Фінансове право України : Підручник. Київ : Прецедент; Моя книга, 2006. 448 с.
5. Котляревский А.С. Бюджеты и местные финансы. Москва : Экономическая жизнь, 1926.
6. Сунцова О.О. Місцеві фінанси : навч. посіб. Київ : Центр навчальної літератури, 2005. 499 с.
7. Бюджетний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України*. 2010. № 50-51, ст. 572.
8. Мунько А. Місцеві фінанси: розвиток теоретичних основ. *Ефективність державного управління*. 2016. Вип. 1/2. Ч. 2. С. 84–91.
9. Гутаріна С.О. Місцеві фінанси: сучасний стан та перспективи розвитку. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/35279/10-Gutarina.pdf?sequence=1>
10. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України № 280-97 ВР від 21.05.1997 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 24. Ст. 170
11. Правові проблеми місцевих фінансів України: теоретико-прикладне дослідження : монографія / за заг. ред. О.А. Музики-Стефанчук. Каменець-Подільський : ТОВ «Друкарня Рута». 2016. 386 с.
12. Кравченко В.І. Місцеві фінанси України. Київ : Т-во «Знання», КОО, 1999. 487 с.
13. Правове регулювання місцевих фінансів в Україні / Солдатенко О.В., Антипов В.І., Музика-Стефанчук О.А. та ін.; за заг. ред. О.В. Солдатенко. Київ : Алерта, 2011. 244 с.
14. Якимчук Н.Я. Фінансова основа місцевого самоврядування: стан конституційно-правового закріплення в Україні та зарубіжних країнах. *Наукові праці НУ ОЮА*. 2013. Том 13. С. 293–303.
15. Бондарук Т.Г. Місцеві фінанси : Навч. посібник. Київ : ДП Інформ.-аналіт. агентство, 2013. 529 с.
16. Зайчикова В.В. Системи фінансового забезпечення місцевого самоврядування в європейських країнах : автореф. дис. ... канд. економ. наук : 08.04.01 «Фінанси, грошовий обіг і кредит». Ірпінь. 2003. 22 с.
17. Заверуха І.Б. Бюджетні повноваження органів місцевого самоврядування в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2001.
18. Словник фінансово-правових термінів / за заг. ред. д. ю.н., проф. Л.К. Воронової. 2-ге вид., переробл. і доповн. Київ : Алерта, 2011. 558 с.
19. Василик О.Д. Теорія фінансів : підручник. Київ : НОС. 2003. 320 с.
20. Чуркіна І.Є., Бобошко Л.І. Роль місцевих бюджетів у зміцненні фінансової незалежності регіонів. URL: [http://zt.knteu.kiev.ua/files/2014/5-6\(76-77\)/uazt_2014_5-6_16.pdf](http://zt.knteu.kiev.ua/files/2014/5-6(76-77)/uazt_2014_5-6_16.pdf)
21. Луніна І.О. Державні фінанси та реформування міжбюджетних відносин : монографія. Київ : Інститут економічного прогнозування НАН України. 2006. 393 с.
22. Фомина Е.А. Территориальные финансы: реализация принципов бюджетного федерализма : учебное пособие. УФА, БАГСУ. 2006. 163 с.

ДО ПИТАННЯ ПРО ПРОТИДІЮ ІНФОРМАЦІЙНОМУ СКЛАДНИКУ АГРЕСІЇ РФ

Васильченко О. П.,

доктор юридичних наук,

професор кафедри конституційного права

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ORCID ID: 0000-0002-4464-3708

Українським законодавством гарантується свобода слова та вираження поглядів. Це відповідає міжнародним та регіональним документам (Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, Міжнародному пакту про громадянські та політичні права, Декларації про права людини), учасницею яких є Україна. Революція Гідності 2014 року та наступна протиправна діяльність зі сторони сусідньої держави (анексія Криму, окупація територій на південному сході України) вплинули на законодавчі та нормативні рамки України щодо свободи слова та свободи вираження поглядів. З метою протидії агресії державою ухвалено низку законів, спрямованих на протидію іноземному втручання в мовлення та забезпечення інформаційного суверенітету України. Виконання цих законів зіткнулося з критикою, оскільки неурядові організації розглядають їх як накладення обмежень на свободу вираження поглядів і слова. Однак цензура та самоцензура створюють ще одне серйозне обмеження свободи слова та преси. Закон про прозорість власності на засоби масової інформації, прийнятий у 2015 році, передбачає оприлюднення інформації про власників кінцевих бенефіціарів (контролерів), а за їх відсутності – про всіх власників та учасників організації радіомовлення чи постачальника послуг. У 2019 році Україна прийняла закон про посилення ролі української мови як державної, який передбачає мовні квоти. Згідно із Законом про мову, лише 10% загальних екранізацій фільмів можуть бути мовою, відмінною від української. Україна прийняла кілька законів у сфері управління інформацією з метою протидії іноземному впливу та пропаганді. Згідно зі звітом Організації з безпеки та співробітництва в Європі, за період з 1 січня 2017 року до 14 лютого 2018 року Державний комітет заборонив 30 книг, виданих у Російській Федерації. Отже, вперше зіткнувшись з необхідністю вести «невидиму» війну на інформаційному фронті, Україна була змушена врегулювати межі здійснення свободи слова та преси.

Ключові слова: цензура, агресія, свобода слова, інформаційна складова частина агресії.

Стаття 34 Конституції України гарантує свободу слова та вираження поглядів, як це передбачається низкою міжнародних та регіональних документів, а саме Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод, Міжнародним пактом про громадянські та політичні права, Декларацією про права людини та іншими. При цьому не можна говорити про абсолютизацію всіх без винятку прав людини, адже конституційне законодавство передбачає можливості встановлення меж здійснення права, зокрема і права на свободу вираження поглядів, що аналізується в цій статті. Революція Гідності 2014 року та наступна протиправна діяльність зі сторони сусідньої держави (анексія Криму, окупація територій на південному сході України) вплинули на законодавчі рамки обмеження свободи слова та свободи вираження поглядів. На розпочатку гібридної війни Україна реагувала через запровадження антитерористичної операції (АТО), яку в 2018 р. виведено на законодавчому рівні до нової категорії – «заходи із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях» [1]. Поза тим, що конфлікт триває на українській території, він фактично має міжнародний характер. Основним заходом політичного владнання збройного конфлікту стали так звані Мінські угоди [1], які загалом сприяли зниженню інтенсивності бойових дій, але не зупинили конфлікт, гібридність якого особливо проявляється в інформаційному протистоянні двох держав. З метою захисту своєї інформаційної безпеки Україна вдалась до низки дій, зокрема 5 лютого 2017 року Президент України затвердив Доктрину інформаційної безпеки, метою якої було уточнення засад формування та реалізації державної інформаційної політики, насамперед щодо протидії руйнівному інформаційному впливу Російської Федерації в умовах розв'язаної нею гібридної війни.

Так, пріоритетами державної політики в інформаційній сфері було визначено, зокрема, боротьбу з дезінформацією та деструктивною пропагандою з боку Російської Федерації; забезпечення повного покриття території України цифровим мовленням, насамперед у прикордонних районах, а також тимчасово окупованих територій; забезпечення функціонування Суспільного телебачення і радіомовлення України, у тому числі його належного фінансування; розвиток правових інструментів захисту прав людини і громадянина на вільний доступ до інформації, її поширення, оброблення, зберігання та захист. Міністерство інформаційної політики (створене у 2014 році) стало відповідальним за розробку та впровадження політики у сфері інформаційного суверенітету [2].

Крім того, було ухвалено низку законів, спрямованих на протидію іноземному втручання в мовлення та забезпечення інформаційного суверенітету України, на які б хотілось звернути увагу.

Зокрема, були ухвалені такі закони:

- Закон України про внесення змін до деяких законів України щодо обмеженого доступу антиукраїнського вмісту на український ринок іноземної друкованої продукції [3];

- Закон України про внесення змін до деяких законів України щодо захисту інформаційного телебачення та радіомовлення України [4];

- Закон України про внесення змін до статті 15-1 Закону України «Про кінематографію» [5].

Виконання цих законів зіткнулося з критикою, оскільки неурядові організації розглядають їх як накладення обмежень на свободу вираження поглядів і слова.

Цікаво в цьому ключі згадати, що Україна посідає 102-е місце у Всесвітньому індексі свободи преси 2019 року, створеному «Репортерами без кордонів» [6]. За даними правозахисних організацій, у 2018 році на неокупованих територіях України було зареєстровано 235 випадків порушення свободи слова. Більшість із цих випадків (175) були фізичними нападами на журналістів, що залишається головним викликом у сфері свободи слова [7].

Цензура та самоцензура створюють ще одне серйозне обмеження на свободу слова та преси. Закон про прозорість власності на засоби масової інформації, прийнятий у 2015 році, передбачає оприлюднення інформації про власників кінцевих бенефіціарів (контролерів), а за їх відсутності – про всіх власників та учасників організації радіомовлення чи постачальника послуг [7]. Як наполягають спостерігачі, виконання цього закону залишається слабким [8]. Згідно зі звітом Державного департаменту США за 2018 рік, приватні засоби масової інформації часто представляють читачам та глядачам упереджені погляди (фактично погляди власників таких медіа), виставляють у вигідному світлі своїх союзників, при цьому критикуючи своїх політичних та ділових конкурентів [9]. Практика створення сприятливого та (або) однобічного висвітлення новин за відповідну грошову винагороду є дуже поширеною в Україні [9].

Конституція України містить гарантії свободи слова та свободи вираження поглядів [10]. Як зазначено у статті 3 Конституції, «права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави...» [10]; стаття 34 Конституції передбачає, що «кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань. Кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір» [10].

Відповідно, стаття 302 Цивільного кодексу передбачає право фізичної особи вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію. Збирання, зберігання, використання і поширення інформації про особисте життя фізичної особи без її згоди не допускаються, крім випадків, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини [11].

Україна є учасницею Європейської конвенції про права людини, стаття 10 якої гарантує свободу вираження поглядів [12]. Крім того, Україна ратифікувала Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, який гарантує свободу слова та вираження поглядів [13].

Конституція встановлює такі випадки, коли право на свободу вираження поглядів і слова може бути обмежене:

- в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності чи громадського порядку;
- з метою запобігання заворушенням чи злочинам;
- для охорони здоров'я населення;
- для захисту репутації чи прав інших осіб;
- для запобігання публікації інформації, отриманої конфіденційно, або
- на підтримку авторитету та неупередженості закону [10].

Цивільний кодекс України містить положення, що передбачають заборону публікувати або транслювати інформацію, яка порушує особисті немайнові права [11].

У 2019 році Україна прийняла закон про посилення ролі української мови як державної, який передбачає мовні квоти [14]. Згідно із Законом про мову, лише 10% загальних екранізацій фільмів

можуть бути мовою, відмінною від української [14]. Крім того, Закон про мову вимагає, щоб принаймні 50% книг, виданих та розповсюджених в Україні, були українською мовою [14]. Згідно з оцінками, система лінгвістичних квот являє значний виклик свободі вираження поглядів та мовлення для населення, яке не розмовляє українською мовою, та для ЗМІ, які публікують або транслюють іншими мовами, крім української [15].

Кілька положень Кримінального кодексу передбачають покарання за розпалювання ненависті на підґрунті мови [16]. Так, у статті 161 Кримінального кодексу зазначено, що «умисні дії, спрямовані на розпалювання національної, расової чи релігійної ворожнечі та ненависті, на приниження національної честі та гідності, або образа почуттів громадян у зв'язку з їхніми релігійними переконаннями, а також пряме чи непряме обмеження прав або встановлення прямих чи непрямих привілеїв громадян за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, інвалідності, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками – караються штрафом від двохсот до п'ятисот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або обмеженням волі на строк до п'яти років, з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років або без такого» [16].

Стаття 300 Кримінального кодексу передбачає покарання за ввезення, виготовлення та розповсюдження в Україні творів (включаючи кіно- та відеопродукти), що пропагують культ насильства і жорстокості, расову, національну чи релігійну нетерпимість та дискримінацію [16].

Україна прийняла кілька законів у сфері управління інформацією з метою протидії іноземному впливу та пропаганді. Зокрема, Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо захисту інформаційного телерадіопростору України» встановлює, що орган виконавчої влади може відмовити у видачі державного посвідчення на розповсюдження та показ матеріалів, якщо матеріали (висловлювання, дії тощо) пропагують «війну, насильство, жорстокість, фашизм і неофашизм, спрямовані на ліквідацію незалежності України, розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, приниження нації, неповагу до національних і релігійних святих, приниження особистості, що пропагують невігластво, неповагу до батьків, а також наркоманію, алкоголізм та інші шкідливі звички; фільми порнографічного характеру, що підтверджується висновком експертної комісії з питань розповсюдження і демонстрування фільмів» [17].

Закон забороняє розповсюдження і демонстрування фільмів, що містять пропаганду «держави-агресора», включаючи позитивні образи працівників держави-агресора, радянських органів державної безпеки, фільми, що виправдовують порушення територіальної цілісності України. Заборона також включає фільми, що виробляються фізичними особами та особами держави-агресора [16]. Заборона поширюється на будь-які фільми з вищеписаним вмістом, зняті після 1 серпня 1991 року, незалежно від країни походження. Заборона на фільми, вироблені фізичними чи юридичними особами держави-агресора за відсутності пропаганди, поширюється на фільми, зняті після 1 січня 2014 року [16].

У 2016 році Верховна Рада прийняла закон, спрямований на обмеження доступу на український ринок іноземної друкованої продукції з певним змістом. Визначення обмеженого змісту, передбачене Законом, було подібним до Закону про захист інформації в телебаченні та радіомовленні України [17]. Відповідно до закону імпорту продукції друкованих ЗМІ на українську територію з території держави-агресора залежить від отримання дозволу, за винятком до 10 примірників видавничої продукції, що ввозяться громадянами в їх особистому багажі (стаття 28) [18]. Закон передбачає експертну оцінку та аналіз друкованої продукції (рецензія), що підлягає забороні на ввезення [18]. Для отримання дозволу суб'єкт господарювання повинен подати вичерпний перелік документів (включаючи лінгвістичну оцінку продукції) до центрального органу виконавчої влади. Виходячи з рекомендацій експерта, центральний орган виконавчої влади може вибрати видачу, відмову чи поновлення дозволу [18]. Центральний орган виконавчої влади також має право анулювати дозвіл. Відмова у дозволі може бути оскаржена в суді [18].

Центральний орган виконавчої влади, відповідальний за реалізацію політики в інформаційній сфері, веде на своєму вебсайті реєстр видавничої та поліграфічної продукції держави-агресора та тимчасово окупованих територій України, яким надано дозвіл на ввезення та розповсюдження на території України [18].

За розповсюдження друкованої продукції та видачу продукції в Україні без дозволу накладається штраф у розмірі від десяти до п'ятдесяти розмірів мінімальної місячної заробітної плати з наслідком вилучення з обігу зазначеної продукції [18].

Згідно зі звітом Організації з безпеки та співробітництва в Європі, за період з 1 січня 2017 року до 14 лютого 2018 року Державний комітет заборонив 30 книг, виданих у Російській Федерації [19].

Крім того, Закон про внесення змін до статті 15-1 Закону України про кінематографію встановив обмеження щодо розповсюдження та показу фільмів, зміст яких стосується просування або

пропаганди держави-агресора, незалежно від країни походження, що були створені після 1 серпня 1999 року; і які були вироблені фізичними та юридичними особами держави-агресора, які не містять просування чи пропаганди держави-агресора та її юридичних осіб та були створені або вийшли в прокат після 1 січня 2014 року [5]. Так, за інформацією ОБСЄ за період з 2015 по 2018 рік було заборонено близько п'ятисот фільмів.

Відповідальним за реалізацію державної політики на напрямі протидії агресії Російської Федерації визначено Міністерство інформаційної політики [20]. Так, йому доручено виконати реформи засобів масової інформації щодо поширення суспільно важливої інформації, а також забезпечення виконання законодавства у сфері управління інформацією.

У 2017 році Президент України підписав указ про накладення санкцій на юридичних та фізичних осіб, який передбачав блокування доступу до російських ЗМІ та соціальних мереж, а також пошукових систем та сервісів та доменів електронної пошти [21]. Цей самий указ також заблокував окремих журналістів чи телерадіомовників (іноземних та внутрішніх), які вважалися загрозою національній безпеці [21]. Серед заборонених соціальних мереж були ВКонтакте та Одноклассники, інтернет-пошукова система Яндекс та постачальник послуг електронної пошти Mail.ru [21]. За оцінками, заборонені соціальні медіамережі (Одноклассники та ВКонтакте) мали двадцять п'ять мільйонів абонентів в Україні [19]. Недержавні організації розглядають ці санкції як обмежуючі свободу преси та слова [19].

Висновки. Отже, вперше зіткнувшись з необхідністю вести «невидиму» війну на інформаційному фронті, Україна була змушена серйозно підійти до регулювання питання медіасфери. Із запровадженням низки обмежень на продукт, який може похитнути суверенітет та підвищити авторитет агресора в очах громадян, актуальним залишається питання ефективності цих обмежень, питання співрозмірності запроваджених обмежень та захисту національних інтересів. Слід також наголосити, що такі обмеження повинні бути встановлені виключно законом, а не іншими нормативними актами глави держави чи уряду. Водночас необхідно більш рішуче діяти в напрямі заповнення інформаційного простору якісним інформаційним продуктом, адже російська сторона не шкодує фінансів на виробництво проросійської медіапродукції.

Vasylchenko O. On the question about opposition to the information component aggression of the Russian Federation

Ukrainian law guarantees freedom of speech and expression. This is in line with international and regional instruments (Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, International Covenant on Civil and Political Rights, Declaration of Human Rights) to which Ukraine is a party. Unfortunately, Ukraine is no exception, due to the conflict with the Russian Federation. The Revolution of Dignity of 2014 and the subsequent illegal activities of the neighbouring state (annexation of Crimea, occupation of the territories in the South-East of Ukraine) affected the legislative and regulatory framework of Ukraine regarding freedom of speech and freedom of expression. In order to counter aggression, the state has adopted a number of laws aimed at counteracting foreign interference in broadcasting and ensuring Ukraine's information sovereignty. The implementation of these laws has been criticized for being seen by NGOs as imposing restrictions on freedom of expression and expression. However, censorship and self-censorship create another serious restriction on freedom of speech and the press. The Law on Transparency of Mass Media Ownership, adopted in 2015, provides for the disclosure of information on the owners of final beneficiaries (controllers), and in their absence – on all owners and members of a broadcasting organization or service provider. In 2019, Ukraine adopted a law on strengthening the role of the Ukrainian language as the state language, which provides for language quotas for the media. According to the Law on Language, only 10% of total film adaptations can be in a language other than Ukrainian. Ukraine has adopted several laws in the field of information management to counter foreign influence and propaganda. According to the report of the Organization for Security and Cooperation in Europe, for the period from January 1, 2017 to February 14, 2018, the State Committee banned 30 books published in the Russian Federation. Thus, for the first time faced with the need to wage an “invisible” war on the information front, Ukraine was forced to take seriously the regulation of the media and the market. By imposing a number of restrictions on a product that can shake sovereignty and increase the authority of the aggressor in the eyes of citizens, the legislator, guided by the needs of society, also contributes to the promotion of Ukrainian (for example, by introducing quotas).

Key words: censorship, aggression, freedom of speech, information component of aggression.

Література:

1. Kofman M., Rojanski M. A Closer Look at Russia's "Hybrid War". Kennan Cable, Wilson Center. URL: <https://www.files.ethz.ch/isn/190090/5-KENNAN%20CABLE-ROJANSKY%20KOFMAN.pdf>.
2. Питання діяльності Міністерства інформаційної політики України, Кабінет Міністрів України, від 30.01.2015. 2015 р., № 6, стор. 36, стаття 124, код акта 75443/2015.
3. Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо обмеження доступу на український ринок іноземної друкованої продукції антиукраїнського змісту». *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2017, № 4, ст. 41.
4. Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо захисту інформаційного телерадіопростору України». *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2015, № 18, ст. 131.
5. Закон України «Про внесення зміни до статті 15-1 Закону України «Про кінематографію». *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2016, № 19, ст. 213.
6. 2019 World Press Freedom Index. Reporters Without Borders. URL: <https://rsf.org/en/ranking>.
7. 235 Violations of Freedom of Press Were Registered in Ukraine in 2018. IMI Research, Institute of Mass Information. URL: <https://imi.org.ua/en/monitorings/235-violations-of-freedom-of-press-were-registered-in-ukraine-in-2018-imi-research/>.
8. Media Ownership Monitor, Ukraine. Reporters Without Borders. URL: <https://www.mom-rsf.org/en/countries/ukraine/>.
9. 2018 Country Report on Human Rights Practices: Ukraine 21. US Department of State. URL: <https://www.state.gov/wp-content/uploads/2019/03/UKRAINE-2018-HUMAN-RIGHTS-REPORT.pdf>.
10. Конституція України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1996, № 30, ст. 141.
11. Цивільний Кодекс України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2003, №№ 40–44, ст. 356.
12. European Convention on Human Rights. Council of Europe. URL: https://www.echr.coe.int/Documents/Convention_ENG.pdf.
13. International Covenant on Civil and Political Rights 1966. United Nations. URL: <https://perma.cc/9F9V-MGVK>.
14. Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної». *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2019, № 21, ст. 81.
15. Cohen J. Ukraine's Language Bill Misses the Point. Atlantic Council. URL: <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/ukrainealert/ukraine-s-language-law-misses-the-point>.
16. Кримінальний Кодекс України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2001, № 25–26, ст. 131.
17. Про внесення змін до деяких законів України щодо захисту інформаційного телерадіопростору України : Закон України від 05.02.2015 № 159-VIII.
18. Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо обмеження доступу на український ринок іноземної друкованої продукції антиукраїнського змісту». *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2017, № 4, ст. 41.
19. Uspishna Varta (Ukrainian Human Rights Platform), The Right to Freedom of Speech and Opinion in Ukraine: Threats and Opportunities (Sept. 11, 2018). Organization for Security and Cooperation in Europe. URL: <https://www.osce.org/odihr/393431?download=true>.
20. Постанова Верховної Ради України «Про формування складу Кабінету Міністрів України». *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2014, № 52, ст. 2062.
21. Указ Президента України № 133/2017 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 28 квітня 2017 року «Про застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)».

МЕДІАЦІЯ В ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ ПІД ЧАС ПАНДЕМІЇ COVID-19

Зух Ю. О.,

студентка III курсу

Національного технічного університету України

«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

ORCID ID: 0000-0003-2691-8517

Шведа К. О.,

студентка III курсу

Національного технічного університету України

«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

ORCID ID: 0000-0002-4482-6811

У статті досліджуються проблеми впровадження процедури медіації в цивільному судочинстві та технічні можливості здійснення медіації дистанційно, перспективи впровадження, а також юридичні та суспільні наслідки застосування такого способу вирішення спорів у період пандемії COVID-19. Автори наголошують на важливості та необхідності застосування саме дистанційного формату медіації, особливо в період пандемії COVID-19, адже це дає змогу вирішувати цивільні справи без ризику для здоров'я. Акцентовано увагу на тому, які саме труднощі можуть виникати в разі вибору саме цього варіанту вирішення спору та які можливі способи їх подолання. Зазначено, що багато проблем виникає, насамперед, через те, що медіація до сих пір не знайшла своє місце в окремому законі. У статті аналізується, яким чином медіатор може забезпечити конфіденційність процедури та які його дії в разі неможливості провести її дистанційно. На противагу медіації, яка завдяки гнучкості процедури може відбуватися дистанційно, проводиться паралель із традиційним вирішенням спорів – судами. Проаналізовано причини неефективності дистанційного формату в разі вибору медіації як способу вирішення спорів і наведено переваги її застосування. Досліджено питання проведення медіації в інших країнах та представлено висновки, в яких узагальнено варіанти подолання проблем, їх ефективність та досвід для українських медіаторів, який можна запозичити в зарубіжних професіоналів. Наведено приклади вирішення труднощів, які виникають у зв'язку з пандемією, у Франції, Великій Британії, деяких штатах Сполучених Штатів Америки. У статті звертається увага на те, що саме цивільні справи найкраще вирішувати за процедурою медіації, а за умов карантину – в дистанційному режимі. Наголошується, що цивільні справи найчастіше відповідають усім критеріям медіабельності, на відміну від кримінальних, господарських, адміністративних та справ про адміністративні правопорушення.

Ключові слова: цивільне судочинство, медіація, дистанційна медіація, медіатор, альтернативні способи вирішення спорів.

Постановка проблеми. Із запровадженням Кабінетом Міністрів України на території України карантину та введення суспільства в стан підвищеної готовності почали змінюватися способи та засоби доступу громадян до правосуддя, а також виявилися найболючіші технічні проблеми в забезпеченні громадян належними умовами задля розгляду їх спору уповноваженими особами. Завданням сучасного українського суспільства є винайдення та юридичне закріплення нових шляхів забезпечення участі в процесі здійснення судового розгляду чи медіації, що особливо актуально під час пандемії COVID-19, а також можливість максимального їх спрощення для дійсної реалізації усіма особами власних прав, наданих Конституцією України та законами України.

Дослідження теми медіації пов'язані з працями В.Ю. Мамницького, Л.О. Андрієвської, які досліджували процедуру медіації в процесі вирішення цивільних справ, порівняно з традиційним вирішенням спорів, а також перспективи розвитку інституту медіації в Україні. Однак потребує подальшого дослідження питання вирішення цивільних спорів шляхом медіації під час пандемії COVID-19. Н. Єнд дослідила питання проведення процедури посередництва дистанційно [8]. Варто розглянути ефективність медіації в такому форматі в Україні.

Мета статті – дослідити проблематику очного судового розгляду під час пандемії COVID-19 та проблем судового розгляду загалом, порівняно з альтернативними способами вирішення спорів, та надати рекомендацій задля впровадження альтернативних способів вирішення спорів, враховуючи їхні технологічні переваги, а також можливість запровадження заходів, обґрунтованих на висновках із досвіду інших країн, у процедуру дистанційної медіації.

Виклад основного матеріалу. Станом на сьогодні актуальність захисту своїх прав, свобод та інтересів в українському правовому середовищі, у зв'язку з їх чисельними порушеннями тільки зростає.

Як проголошує ст. 55 Конституції України, кожен має право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань [1]. Проте виникає питання: як захистити свої права сьогодні? Сьогодні – це коли виникає надзвичайна епідеміологічна ситуація у світі, коли суди нескінченно завантажені справами, які не можуть призначити до розгляду роками, а відсутність належного технічного забезпечення не дає змогу захистити свої права, не виходячи з дому.

Відповідно до положень Цивільного процесуального кодексу України забезпечується диспозитивність у відстоюванні та захисті своїх інтересів [2]. Одним із таких способів є наявність інституту медіації. Зокрема, медіація являє собою позасудове врегулювання спору, що, в першу чергу, може бути здійснено в дистанційній формі, а також дати змогу зекономити час, фінансові витрати, а також дійти згоди з опонентом до взаємоприйнятого рішення. На нашу думку, конфлікти і так займають надзвичайно велике місце в нашому житті, а тому постає питання: чи не доцільно вирішити спір шляхом досудового врегулювання? Зокрема, наявність медіації дає можливість вирішити спір по суті, при цьому витрачаючи меншу кількість ресурсів.

У зв'язку з сьогоденною епідеміологічною ситуацією, що має місце в нашому житті, ми б хотіли проаналізувати процедуру медіації з погляду дистанційності, а також взяти за основу саме цивільні справи, які, на нашу думку, займають найбільшу частину серед виникаючих конфліктів, що потребують врегулювання.

Перше, що ми б хотіли зазначити, – це те, що ця процедура вирішення спорів до сих пір не знайшла своє місце в українському законодавстві. Таким чином, ми будемо виходити з так званих правил та установок, що склалися не тільки в Україні, а й по всьому світу. Зокрема, *медіатором* є особа, що задає напрям задля визначення істинних потреб та позицій осіб, організовує між конфліктуючими сторонами діалог, таким чином, щоб це не виглядало як суперництво чи ворожнеча, а також допомагає знайти спільну мову [7]. І саме через такі особливості цього способу врегулювання спорів більшість людей і звертається за допомогою саме до медіації.

Важливою ознакою медіації, що підвищує її становище щодо судового розгляду спору, є можливість проведення медіації на будь-якій стадії вирішення конфлікту, можливість розгляду конфлікту спочатку, якщо, на думку сторін, певні моменти чи стадії були недостатньо розглянуті, можливість перегляду результатів медіації в будь-який момент тощо. Тобто через гнучкість медіації у сторін (які є основною рушійною силою процедури медіації, адже саме вони приймають левову частину рішень за результатами медіації) виникає змога підібрати для себе такий варіант вирішення цивільно-правового спору, який буде зручний для них з аспекту, перш за все, часу та перебігу процесу врегулювання спору загалом. Це означає, що медіація може бути навіть не залежна від місця її проведення, оскільки за допомогою сучасних технологій комунікації важливим є лише наявність фізичної можливості передавати інформацію один одному для зрозумілого спілкування [4].

Для прикладу, питання матеріально-технічного забезпечення не є критичним у процесі вирішення справи по суті, але з появою пандемії COVID-19 потреба у звичайному швидкісному підключенні до всесвітньої мережі Інтернет стала дійсно актуальною через неможливість іншим чином бути присутніми в засіданнях, нарадах або здійсненні процедури медіації зокрема.

Як влучно зазначає Н. Єнд, засновниця громадської організації «Кінцева стратегія», у США є важливим проведення реєстрації всіх присутніх під час проведення відеоконференції, перевіряти зв'язок на початку процедури по суті, перевіряти ознайомленість із програмним забезпеченням, яке використовується для уникнення надмірної витрати часу, а також потрібно розуміти обмеження тривалості часу деяких програм, що забезпечують проведення відеоконференції (зазвичай це 40 хвилин) [8].

Таким має бути процес і судового розгляду, який у своїй основі також забезпечується принципами диспозитивності та пропорційності, але, на жаль, із практичного боку судова система не в змозі управляти строками розгляду справи, які імперативно обмежені, через завантаження забезпечити дійсно ефективне вирішення спору (зокрема, виникає така проблема як вирішення судових справ «шаблонно», тобто у зв'язку з усталеною практикою, незалежно від дійсних обставин справи). Характеризуючи матеріально-технічне забезпечення судів для можливостей здійснення відеоконференцій,

можемо зробити висновок, що з приходом пандемії вірусу COVID-19 українська судова система була фізично не готова до можливості такого переобладнання та забезпечення належного розгляду справ. Звісно, відповідно до ст. 212 ЦПК України гарантується сторонам та суду можливість організації відеоконференції для розгляду справи [2]. Але практична реалізація саме цього способу доступу до правосуддя виглядає неможливою, адже у зв'язку з завантаженістю судів справами майже щохвилино, знайти місце для проведення відеоконференції стає неможливим у відведені процесуальні строки.

Зокрема, іншою важливою проблемою є відсутність у самих судів засобів для проведення відеоконференції та стан наявних у судах засобів їх проведення. На нашу думку, про забезпечення саме такого доступу до правосуддя не може йти мова до початку нормального функціонування хоча б поштової кореспонденції (або електронної кореспонденції), оскільки, з огляду на численні повідомлення Державної судової адміністрації України та судів, найкритичнішою проблемою нині є брак коштів на конверти та марки.

Вважаємо за доцільне розглянути, як впорались медіатори з урегулюванням цивільних справ під час пандемії на прикладі різних країн, зокрема Великої Британії, Франції і кількох штатів США. Можемо бачити, які є альтернативні заходи вирішення саме цивільних справ на прикладі Верховного суду штату Массачусетс, де процедура медіації заохочується судами, особливо під час пандемії. Верховний суд може навіть забезпечити сторонам медіаторів безплатно, якщо у них немає змоги оплатити їхні послуги. Процес подання клопотання про медіацію розпочинається з електронного подання сторонами форми «Запиту про направлення до медіації» судді, який перебуває на розгляді справи. Заява про направлення запиту доступна на вебсайті Верховного суду. Якщо суддя задовольнить клопотання про направлення на медіацію, помічник адміністрації Верховного Суду координуватиме графік медіації із суддею. Цікаво, що з помічником адміністрації Верховного Суду можна також зв'язатись електронною поштою, яка зазначена на офіційному сайті [3].

Британські суди вже були порівняно добре підготовлені до використання технологій під час засідань і змогли швидко реагувати на додаткові вимоги, що виникли внаслідок пандемії. Проте медіація традиційно має більшу гнучкість у вирішенні справ і популярність цієї процедури в наш час виросла. Як результат, медіатор та сторони конфлікту можуть домовитись про дистанційне врегулювання та самі вирішити, яка платформа для дистанційної співпраці для них найкраща [5]. Інколи сторони бояться дистанційного формату і намагаються відтягнути медіацію, доки їй не вдасться знову провести віч-на-віч. Однак досвід тих, хто намагався нині здійснити віртуальне посередництво, є, як правило, позитивним і багато медіаторів згодні з тим, що навіть із такої непростой ситуації можна виокремити позитивні моменти: насамперед, досвід проведення медіації дистанційно. Деякі навіть вважають, що такий формат застосовуватимуть і після закінчення пандемії [5].

Британська організація медіаторів «Mediation1st» видала протокол, де прописала свої правила для проведення медіації під час пандемії. Протокол застосовується у випадках, коли потрібна медіація саме у форматі офлайн. Зокрема, в документі зазначені такі пункти: по-перше, там, де це можливо, за замовчуванням, варто передбачати, що справа буде врегулюватись через онлайн-платформи. Більшість випадків цивільних справ придатні для медіації в режимі онлайн. Там, де у виняткових випадках медіація має проходити віч-на-віч, будь-яка особа, яка виявляє симптоми COVID-19 (постійний кашель, біль у горлі, лихоманка, висока температура, втрата відчуття смаку або запаху), у будь-який час (навіть на ранок дня посередництва) має негайно повідомити про це медіатора. Якщо участь цієї особи є надзвичайно важливою для медіації, то ця особа може приєднатися до медіації за допомогою відеоконференції або телефону. Якщо медіація, про яку йдеться, не може бути вдало проведена з цією особою дистанційно, процедура може бути відкладена, а організація не стягуватиме плату за її скасування. Оскільки COVID-19 може вижити на папері до п'яти днів, щоб уникнути передачі документів через кілька рук, до або під час посередництва, усі документи будуть передаватися медіатору та (за необхідності) іншим сторонам у форматі PDF або іншій електронній формі. Поїздка до місця посередництва на громадському транспорті представляє підвищений ризик зараження. Сторони враховуватимуть це в процесі вибору місця проведення медіації, може робити вказівки, наприклад, щодо місця проведення або часу початку тим учасникам медіації, що дістаються до місця медіації на приватному автомобілі, а не громадському транспорті, аби дозволити тим, хто дістається громадським транспортом, не їхати на процедуру в годину-пік. Передбачаються засоби регулярного чищення та дезінфекції, особливо дверних ручок. Якщо дозволяють погодні умови, місце на відкритому повітрі передбачає значно менший ризик і потребуватиме меншої соціальної дистанції. Рукостискання заборонені під час процедури, є обов'язковими маски та соціальна дистанція [9].

У Франції знаходиться штаб-квартира Міжнародної торгової палати (ICC). ICC також надає послуги, зокрема, через Міжнародний арбітражний суд ICC – провідну арбітражну установу світу, яка вимагала, щоб усі комунікації в цей час здійснювались переважно електронною поштою, однак низка медіаційних процедур відбуваються цифровим способом і ICC розробляє із цією метою рішення

для дистанційної медіації. Комп'ютерні інструменти дозволяють сторонам зв'язуватися з медіатором у захищеному приватному дискусійному онлайн-просторі, де забезпечується захист персональних даних. Наприклад, Паризька адвокатура створила інструмент медіації для відеоконференцій на власній платформі, що дає змогу здійснювати посередництво в сімейних спорах. Судові пристави також запустили службу вирішення спорів через свою платформу посередництва в Інтернеті, що дозволяє фізичним особам та професіоналам знаходити рішення конфліктів, пов'язаних із неоплаченою орендною платою чи рахунками [5]. Варто урахувати вимоги щодо кібербезпеки, узгодити сторонами правила та зробити запис про це в угоді. Процедура та цифрова платформа для передачі та зберігання документації для дистанційного провадження також мають бути узгоджені сторонами до їх початку, з заохоченням використання електронних паперів. Медіатори використовують різні інструменти для спрощення віртуального посередництва, включаючи "Skype" та "Loop Up". Там, де конфлікт є надзвичайно суперечливим, і сторони не хочуть бачитися один з одним, посередник може створити окремі «кімнати» на вибраній платформі, щоб сторонам не потрібно було бачити один одного. Це буде модернізація так званої човникової медіації. Ці окремі «кімнати» також забезпечують конфіденційність, завдяки якій особа може поговорити зі своїм медіатором приватно [5].

Для подальшого запобігання поширенню COVID-19 Верховний суд округу Марікопа (Штат Арізона) видав наказ, яким у розгляді присяжними певних судових справ надається перевага медіації та арбітражним судам [6]. «Справи будуть проходити сортування. Для випадків, що піддаються врегулюванню, заохочуватиметься медіація. Ніхто не буде змушений відмовитись від суду присяжних, якщо він надасть йому перевагу і має на це право», – говорить Г. Сміт, юрист компанії "Guidant Law Firm". На думку юридичних експертів, є одна велика перевага перенесення цивільного спору на медіацію чи арбітраж, а не на суд присяжних. «Одним словом, швидкість», – говорить В. Соренсен, акціонер «Burch & Cracchiolo». «Вибір медіації або арбітражу замість суду присяжних, швидше за все, завершить Вашу справу набагато швидше, ніж очікування судового розгляду».

Експерти стверджують, що COVID-19 серйозно вплинув на судову систему, в основному через необхідність соціальної дистанції. «Хоча деякі суди випробовували варіанти платформ для дистанційного врегулювання спорів, типу «Zoom», результати були неоднозначними, і сторони, які беруть участь у судових процесах, вагаються, щоб обрати цей варіант», – говорить Соренсен. «Після того, як ми зможемо хоч частково відновити особисту присутність на розгляді, кримінальні справи матимуть пріоритет через конституційне право на судовий розгляд, тому страждатимуть цивільні справи. Тому ми вважаємо, що до відновлення судових процесів пройде щонайменше рік». Коли врегулювання стосується цивільної справи, Сміт говорить, що медіація – це можливість сторін вибрати власні варіанти вирішення справи [6]. Таким чином, цивільні справи найкраще розглядати за допомогою медіації, якщо є така можливість. Як стверджують експерти, саме вони через сортування потраплять до тих, які бажано вирішувати за допомогою медіатора, будучи витісненими тими ж кримінальними справами. Для цивільних справ медіація має значні переваги: це швидко, економить ресурси, а також розвантажує судову систему, що особливо актуально в період пандемії. Проте медіація не є панацеєю для всіх цивільних справ. «Це врегулювання за сприяння посередника», – говорить Сміт. «Медіатор не приймає рішень, і він існує суто для того, щоб допомогти сторонам спілкуватися та допомагати у врегулюванні». За словами Сміта, медіація має місце, коли сторони знають, що їм потрібно, що вони хочуть, готові закінчити суперечку, готові піти на компроміс, тобто коли логіка переборює емоції [6]. На нашу думку, мова йде саме про медіабельність справи. Саме цивільні справи найчастіше відповідають критеріям медіабельності, на відміну від кримінальних, адміністративних, справ про адміністративні правопорушення чи господарських справ, а тому саме до цивільних справ найдоцільніше застосовувати медіацію, а в наш час – у дистанційному форматі.

Висновки. Проведення судового розгляду в очному форматі під час карантину, встановленого Кабінетом Міністрів України, є проблематичним. Проблема виражається в небезпеці передачі вірусу від однієї особи до іншої. Дистанційний судовий розгляд цивільних справ під час карантину порівняно з альтернативними способами вирішення спорів має низку недоліків, викликаних тим, що з приходом пандемії вірусу українська судова система була фізично не готова до можливості такого переобладнання та забезпечення належного розгляду справ, адже у зв'язку з завантаженістю судами справ майже щохвилинно знайти місце для проведення відеоконференції стає неможливим у відведені процесуальні строки.

Враховуючи викладене вище, можемо зробити висновок, що медіація, особливо під час карантинних обмежень, має більше можливостей для дистанційного проведення. Особливо це стосується саме цивільних справ, адже вони зазвичай найбільше підходять за усіма критеріями медіабельності справи. Також багато експертів заявляють, що в пріоритеті очного судового розгляду будуть кримінальні справи, коли ситуація з пандемією трохи покращиться. Цивільні справи доцільно розглядати за допомогою процедури медіації – дистанційно.

Проте нині існують дискусійні питання: по-перше, ця процедура вирішення спорів до сих пір не знайшла своє місце в українському законодавстві, хоча ми сподіваємось, що ближчим часом закон про медіацію все ж таки буде прийнятий; по-друге, як забезпечити конфіденційність процедури та що робити, якщо дистанційно медіацію провести не вдається.

Для вирішення наведених питань ми дослідили, як долають такі проблеми за кордоном. Наприклад, для забезпечення конфіденційності у США важливим є проведення реєстрації усіх осіб, присутніх під час відеоконференції, перевірка зв'язку на початку процедури розгляду справи по суті, перевірка ознайомленості учасників процесу з програмним забезпеченням, яке використовується, для уникнення надмірної витрати часу. Також потрібно враховувати обмеження тривалості часу деяких програм, що забезпечують проведення відеоконференції. У Франції різні установи створювали свої платформи для комунікацій. У Великій Британії розробили правила, яким варто слідувати в разі проведення медіації офлайн. На нашу думку, усі ці заходи можуть бути запозичені українськими медіаторами під час вирішення цивільних справ.

Оскільки стаття є лише окремим дослідженням і не може претендувати на всеосяжний виклад питання, можемо виділити перспективи подальших досліджень. Зокрема, можна дослідити, як вирішують поставлені в статті проблеми ще в інших країнах. Також ситуація з пандемією постійно змінюється, змінюються й умови для проведення медіації, а тому потреба проведення процедури дистанційно прогнозовано буде збільшуватися. Також видається можливим приділити більше уваги саме справам цивільного судочинства та конкретним прикладам їх вирішення за допомогою дистанційної медіації.

Zukh Yu., Shveda K. Mediation in civil proceedings during the COVID-19 pandemic

The article deals with the problems of implementation of the mediation procedure in civil proceedings and the technical possibilities of distance mediation, prospects for implementation, as well as the legal and social consequences of using this method of dispute resolution during the COVID-19 pandemic. The authors emphasize the importance and necessity of using distance mediation, especially during the COVID-19 pandemic, as it allows resolving civil cases without a health risk. Emphasis is placed on what difficulties may arise in choosing this particular way for resolving the dispute and possible ways to overcome them. It is noted that many problems arise, primarily due to the fact that mediation has not yet found its place in a separate law. The article gives a detailed analysis of how a mediator can ensure the confidentiality of the procedure and which his actions are possible if it is impossible to conduct it remotely. In contrast to mediation, which due to the flexibility of the procedure can take place remotely, a parallel is drawn with the traditional dispute resolution, in courts, as well as the reasons for the ineffectiveness of distance format in choosing this method and the advantages of mediation in this case. It is spoken in detail about the issue of conducting mediation in other countries and shown the conclusions, which summarize the solutions for overcoming problems, their effectiveness and experience for Ukrainian mediators, which can be borrowed from foreign professionals. Examples of solving the problems, caused by the pandemic, in distance mediation considered by the examples of France, the United Kingdom, and some states of the United States. The article draws attention to the fact that civil cases are best resolved through the mediation procedure, and under quarantine - remotely. It is emphasized that civil cases often meet all the criteria of the eligibility for mediation in contrast to criminal, economic, administrative cases and cases of administrative torts.

Key words: civil litigation, mediation, distance mediation, mediator, alternative dispute resolutions.

Література:

1. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
2. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18 березня 2004 р. № 1618-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 40-41, 42. Ст. 492.
3. Альтернативні варіанти вирішення цивільних справ у Верховному суді штату Массачусетс під час пандемії COVID-19. *Офіційний сайт Співдружності штату Массачусетс Commonwealth of Massachusetts*. 2020. URL: <https://www.mass.gov/info-details/alternative-options-for-solving-civil-cases-in-the-superior-court-during-the-covid-19> (дата звернення: 06.12.2020).
4. Андрієвська Л.О., Зелєніна М.В. До питання співвідношення врегулювання спору за участю судді та медіації відповідно до цивільного законодавства України. *Актуальні проблеми вітчизняної*

- юриспруденції. 2019. № 3. С. 54–56. URL: http://www.lsej.org.ua/3_2019/14.pdf (дата звернення: 06.12.2020).
5. Херрінг Е., Вулман М., Pinsent Masons. Заходи європейських судів для вирішення справ під час пандемії. 2020. URL: <https://www.pinsentmasons.com/out-law/guides/european-courts-technology-pandemic-response> (дата звернення: 06.12.2020).
 6. Госсі М. Чому пандемія збільшує кількість випадків розв'язання справ за допомогою медіації та арбітражу. *AZBIGMEDIA*. 2020. URL: <https://azbigmedia.com/business/heres-why-pandemic-is-increasing-mediation-and-arbitration-cases/> (дата звернення: 06.12.2020).
 7. Мамницький В.Ю., Белей О.В., Дулепа В.П. Медіація в цивільному процесі: перспективи запровадження в Україні. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2019. № 3. С. 59–63. URL: http://apnl.dnu.in.ua/3_2019/16.pdf (дата звернення: 06.12.2020).
 8. Єенд Н. Дистанційна медіація. *Plaintiff*. 2020. URL: https://www.plaintiffmagazine.com/images/issues/2020/05-may/reprints/Yeend_Distance-mediation_Plaintiff-magazine.pdf (дата звернення: 06.12.2020).
 9. Протокол проведення медіації під час пандемії коронавірусу. *Mediation1st*. 2020. URL: <https://www.mediation1st.co.uk/?p=coronavirus.mediation.protocol> (дата звернення: 06.12.2020).

ДЕЯКІ МІРКУВАННЯ ЩОДО ВДОСКОНАЛЕННЯ ПОЛОЖЕНЬ КОДЕКСУ УКРАЇНИ ПРО АДМІНІСТРАТИВНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ В ЧАСТИНІ ПОСИЛЕННЯ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ПОРУШЕННЯ ЗАКОНОДАВСТВА У СФЕРІ ЗАХИСТУ ПРИРОДНИХ ЕКОСИСТЕМ ВІД ПОЖЕЖ

Казанчук І. Д.,

кандидат юридичних наук, доцент,

професор кафедри адміністративного права та процесу

Харківського національного університету внутрішніх справ

ORCID ID: 0000-0003-4269-2749

У статті представлено аналіз сучасного стану діючого адміністративного законодавства України, яким врегульовано відносини у сфері охорони навколишнього природного середовища та раціонального природокористування в державі. Автором проаналізовані положення проекту Закону України «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення щодо посилення відповідальності за порушення законодавства у сфері захисту природних екосистем від пожеж» та низки інших законопроектів. Їх розробка та прийняття є важливим кроком у напрямі узгодження чинного національного законодавства з європейськими стандартами і нормами, подальшого розвитку соціально-економічних перетворень в Україні в природоохоронній сфері.

У статті автором зазначена доцільність внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення та інших законодавчих актів у частині посилення адміністративної відповідальності за порушення правил пожежної безпеки, захисту довкілля, запобігання пожежам у природних екосистемах у країні. Щодо підвищення ефективності управління та контролю у сфері захисту природних екосистем від пожеж автор вказує на необхідність надання додаткових повноважень органам Державної служби України з надзвичайних ситуацій щодо здійснення державного контролю і нагляду за станом пожежної безпеки на об'єктах лісового господарства, випалювання рослинності. У цьому аспекті своєчасним є розробка та прийняття окремого законодавчого акта щодо закріплення прав та обов'язків відповідних посадових осіб на здійснення такого державного контролю та визначення порядку його організації. У вирішенні питання захисту природних екосистем від пожеж пропонується звернути увагу на необхідність: забезпечення суворого дотримання принципу невідворотності адміністративної відповідальності за порушення законодавства про охорону навколишнього природного середовища; усунення дисбалансу між фактичним розміром заподіяної навколишньому природному середовищу шкоди та розміром санкцій; збільшення розміру штрафів за влаштування пожеж у природних екосистемах, зокрема за самовільне спалювання стерни на землях сільськогосподарського призначення (полях) їхніми власниками.

Ключові слова: адміністративна відповідальність, зміни до Кодексу України про адміністративні правопорушення, природоохоронна сфера, захист природних екосистем, порушення правил пожежної безпеки.

Постановка проблеми. Останніми роками значно посилилась увага до природоохоронної сфери, що пов'язано із суттєвим збільшенням випадків порушення правил пожежної безпеки та поширенням пожежі у природних екосистемах. Необхідно зазначити, що кліматичні зміни, які спостерігаються останні роки не тільки в Україні, але й в інших країнах, провокують загострення проблеми пожеж на відкритих територіях, що потребує вжиття відповідних адаптивних організаційних заходів і правового врегулювання на регіональному та загальнодержавному рівнях. З початку 2020 року в Україні сталося понад 13 тисяч пожеж на відкритих територіях і у природних екосистемах. Слід лише згадати пожежі в Чорнобильській зоні, на приборкання яких були спрямовані значні людські та фінансові сили [1]. Таке недбале ставлення до природи ставить під загрозу не тільки біорізноманіття, але й життя та здоров'я населення.

З огляду на вказані обставини, питання оновлення чинного адміністративного законодавства України відповідно до європейських стандартів і норм, потреб соціально-економічних перетворень у державі знову посіло вагоме місце в законотворчій роботі Верховної Ради України. Так, на розгляд українського Парламенту було представлено низку проєктів законів із пропозиціями змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП) та інших законодавчих актів, якими регламентовано сферу природокористування і охорони навколишнього природного середовища в державі.

Окремим питанням сутності і практики застосування законодавства про адміністративну відповідальність у сфері охорони навколишнього природного середовища присвятили свої наукові праці Б.М. Гамалюк, С.Г. Грицкевич, С.М. Гусаров, Н.І. Золотарьова, Д.П. Іванюк, І.Д. Казанчук, Н.В. Лебідь, Н.В. Марфіна, В.І. Самкнулов, О.М. Хіміч, Ю.С. Шемшученко, І.В. Шульга, В.В. Янчук та інші. Проте варто визнати, що нормативний масив, який нині регулює відносини адміністративної відповідальності у сфері охорони навколишнього природного середовища загалом та у сфері захисту природних екосистем від пожеж зокрема не відповідає вимогам правової, демократичної, «соціально-європейської» української держави, що, врешті-решт, зумовлює необхідність наукового дослідження вказаних питань.

Мета статті – розглянути нормативно-правові акти, якими врегульовано сферу охорони навколишнього природного середовища, проаналізувати сучасний стан оновлення адміністративного законодавства в частині посилення інституту адміністративної відповідальності за порушення правових норм у сфері захисту природних екосистем від пожеж із метою визначення шляхів його удосконалення.

Виклад основного матеріалу. Домінуючим законодавчим актом інституту адміністративної відповідальності у сфері природоохорони і природокористування є Кодекс України про адміністративні правопорушення, який за роки незалежності України зазнав багато змін та доповнень. Між тим, за цей час з'явилося з боку фахівців багато нарікань на те, що він поступово втрачає своє значення як інструмент забезпечення законності і правопорядку, з точки зору того, що зміни до КУпАП в основному здійснювалися шляхом встановлення додаткових заборон та збільшення кількості органів адміністративної юрисдикції [2, с. 293], у тому числі в природоохоронній сфері. Тому проаналізуємо низку законодавчих нововведень, які здебільшого заслуговують на схвалення і підтримку.

На увагу та широке обговорення, на нашу думку, заслуговує проєкт Закону України «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення щодо посилення відповідальності за порушення законодавства у сфері захисту природних екосистем від пожеж», який відповідно до ст. 93 Конституції України, ст. 11 та ст. 12 Закону України «Про статус народного депутата України» в порядку законодавчої ініціативи зареєстрований 25 червня 2020 року за № 3755 та винесений на розгляд Верховної Ради України [3]. Його автори (О.В. Бондаренко, Ю.Ю. Овчинникова, О.В. Криворучкіна та інші народні депутати України) пропонують внести ряд змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення з метою посилення захисту довкілля, запобігання пожежам у природних екосистемах, підвищення ефективності управління та контролю у цій сфері, посилення адміністративної відповідальності за порушення правил пожежної безпеки. Потреба в кардинальному оновленні КУпАП та необхідність прийняття вказаного законопроєкту зумовлена тим фактом, що нині в Україні збільшенню кількості пожеж у природних екосистемах сприяє відсутність належного державного контролю та дієвих важелів впливу стосовно правопорушників, які фактично створюють умови для виникнення пожеж (тобто випалюють стерню, луки, пасовища, ділянки зі степовою, водно-болотною та іншою природною рослинністю, залишають рослинність або її залишки та опале листя в смугах відводу автомобільних доріг і залізниць, на території зелених насаджень та газонах у населених пунктах тощо), а також порушення правил пожежної безпеки під час експлуатації електричних станцій і мереж, енергетичного обладнання, порушення правил пожежної безпеки на транспорті, передусім автомобільному та залізничному, неналежним утриманням земель. При цьому санкції, передбачені за порушення вимог чинного законодавства, не спонукають суб'єктів господарювання, громадян та посадових осіб дотримуватись його вимог.

Зауважимо, що ініціатива законодавців із розробки вказаного законопроєкту є логічним продовженням законотворчої роботи в напрямі комплексного правового врегулювання проблеми збереження довкілля, яка знайшла відображення в основних напрямках реалізації Закону України «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року» [4], проєкті Закону України «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення щодо посилення адміністративної відповідальності за самовільне випалювання рослинності або її залишків» (зареєстрований за № 3307-1 від 09.04.2020 року), а також у рамках узгодження вітчизняного нормативного поля в цій сфері з нормами європейського законодавства. Варто зазначити, що процеси глобалізації та суспільних трансформацій підвищили пріоритетність збереження довкілля, а отже, потребують від України вжиття термінових заходів.

У зв'язку із цим, детально проаналізувавши положення законопроекту «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення щодо посилення відповідальності за порушення законодавства у сфері захисту природних екосистем від пожеж» № 3755, вважаємо за потрібне зазначити, що в пояснювальній записці автори законопроекту вказують на необхідність удосконалення законодавства у сфері запобігання пожежам у природних екосистемах, передусім, шляхом посилення адміністративної відповідальності за порушення законодавства у сфері захисту природних екосистем від пожеж, усунення дисбалансу між фактичним розміром заподіяної навколишньому природному середовищу шкоди та розміром санкцій, а також підвищення ефективності державного управління та здійснення державного контролю у цій сфері. Стосовно наведеної аргументації маємо звернути увагу на той факт, що законопроектом передбачається внесення змін тільки до чинного КУпАП в питанні посилення санкцій та надання деяким державним органам права розглядати справи про адміністративні правопорушення у сфері пожежної безпеки та складати відповідні протоколи. Проте якщо автори-законодавці мають на меті підвищити ефективність державного контролю та управління в зазначеній сфері, то доцільним буде внесення відповідних змін і до ряду інших нормативно-правових актів України, які, зокрема, регулюють правовий статус органів рибохорони та органів залізничного транспорту в частині закріплення їхніх повноважень щодо складання протоколів про адміністративні правопорушення та розгляду відповідних справ саме за порушення правил пожежної безпеки.

Зазначимо, що проблема пожеж, які утворюються внаслідок випалювання рослинних залишків, виникає кожної весни та осені. І у 2020 році масштаби пожеж у низці регіонів нашої держави внаслідок несанкціонованого і неконтрольованого випалювання рослинності набули особливо великих розмірів. Тому в Україні в літньо-осінній період вводиться особливий протипожежний режим, який передбачає обмеження перебування громадян у лісах, переведення всіх служб, задіяних у виявленні і гасінні лісових пожеж, на цілодобове чергування, встановлення шлагбаумів, інформаційних щитів, облаштування мінералізованих смуг і місць відпочинку для куріння, рекреаційних пунктів, створення мобільних груп із працівників лісової охорони і співробітників Державної служби України з надзвичайних ситуацій (далі – ДСНС України) [1].

Так, відповідно до Наказу Державного підприємства «Український науково-дослідний і навчальний центр проблем стандартизації, сертифікації та якості» від 27 лютого 2019 року № 38 «Про прийняття та скасування національних стандартів, прийняття змін до національних стандартів» протипожежний режим об'єкта визначений як комплекс установлених норм поведінки людей, правил виконання робіт та експлуатування об'єкта, спрямованих на забезпечення його пожежної безпеки [5]. Поняття ж особливого протипожежного режиму на законодавчому рівні нині не визначено. Отже, з метою врегулювання цього питання пропонуємо визначити особливий протипожежний режим як «встановлення відповідно до законодавства додаткових вимог пожежної безпеки на визначених територіях у період підвищеної пожежної небезпеки».

Нагадаємо, що адміністративна відповідальність за порушення чинного законодавства щодо спалювання сухої рослинності та її залишків передбачена ст. 77-1 КУпАП [6]. Проте вказані суспільні відносини врегульовані й іншими законодавчими актами України, тому доцільно переглянути їх положення, а саме:

- ст. 56 Закону України «Про охорону земель», яка передбачає, що юридичні і фізичні особи, винні в порушенні законодавства України про охорону земель, несуть відповідальність згідно із законом. Застосування заходів дисциплінарної, цивільно-правової, адміністративної або кримінальної відповідальності не звільняє винних від відшкодування шкоди, заподіяної земельним ресурсам. Шкода, заподіяна внаслідок порушення законодавства України про охорону земель, підлягає відшкодуванню в повному обсязі;

- ст. 39 Закону України «Про тваринний світ» та ст. 27 Закону України «Про рослинний світ», в яких зазначено, що випалювання сухої рослинності або її залишків здійснюється в порядку, встановленому центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері охорони навколишнього природного середовища;

- ст. 16 Закону України «Про охорону атмосферного повітря», в якій визначено, що діяльність, спрямована на штучні зміни стану атмосфери та атмосферних явищ у господарських цілях, може проводитися підприємствами, установами, організаціями і громадянами – суб'єктами підприємницької діяльності тільки за дозволами, виданими центральним органом виконавчої влади, що забезпечує реалізацію державної політики в природоохоронній сфері, за погодженням із центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері санітарного та епідемічного благополуччя населення, місцевими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування.

Крім того, чинним законодавством України передбачено умови випалу сухої рослинності, а також відповідальність за їх порушення. Про це йдеться у п. «б» ст. 91 (обов'язки власників земельних ділянок), ст. 96 (обов'язки землекористувачів), які зобов'язують користувачів та власників дотримуватись вимог законодавства про охорону довкілля, а ст. 211 Земельного кодексу України передбачає відповідальність за порушення земельного законодавства [7].

Також слушною і своєчасною є пропозиція авторів законопроекту щодо надання додаткових повноважень центральному органу виконавчої влади, що реалізує державну політику з питань нагляду та контролю за додержанням законодавства про пожежну і техногенну безпеку (у першу чергу органів ДСНС України) в частині здійснення державного контролю за дотриманням пожежної безпеки в лісах, а також випалювання рослинності. Разом із цим варто наголосити, що на теперішній час органи ДСНС фактично позбавлені повноважень у частині здійснення повноцінного державного контролю за станом пожежної безпеки в екосистемах. Наприклад, у 2019 році втратив чинність наказ Міністерства внутрішніх справ України від 2 листопада 2015 року № 1337 «Деякі питання проведення перевірок щодо додержання суб'єктом господарювання вимог законодавства у сфері цивільного захисту, техногенної та пожежної безпеки», зареєстрований у Міністерстві юстиції України 25 листопада 2015 року за № 1467/27912. Це має значення, оскільки територія лісу, поля тощо може належати до території, на якій здійснюється господарська діяльність. Крім того, в Положенні про Державну службу України з надзвичайних ситуацій від 16.12.2015 р. № 1052 немає жодної згадки про повноваження посадових осіб підрозділів ДСНС на складання їх протоколів про адміністративні правопорушення та розгляд таких справ, на відміну від Кодексу цивільного захисту України (ст.ст. 65–67) [8].

Отже, на нашу думку, окрім надання повноважень органам ДСНС України щодо здійснення державного контролю за станом пожежної безпеки на об'єктах лісового господарства, потребує розробки та прийняття окремий законодавчий акт щодо закріплення права відповідних осіб на здійснення такого контролю та визначення порядку його організації.

І наостанок зазначимо, що передбачені в чинному законодавстві санкції за порушення встановлених правил пожежної безпеки не спонукають суб'єктів господарювання, громадян та посадових осіб їх дотримуватись. Негативною обставиною є й те, що більшість статей КУпАП, які стосуються охорони довкілля, не змінювались з 1997 року і не відповідають сучасним економічним умовам, вимогам часу та засобам ведення господарської діяльності. Також залишається надзвичайно низьким, порівняно з завданою шкодою, розмір санкцій, який донині розраховується від офіційно встановленого розміру неоподаткованого мінімуму доходів громадян (17 грн) [9, с. 138]. Враховуючи це, вважаємо, що посилення санкцій та встановлення суми штрафів мають бути належним чином обґрунтовані. Зазначимо, що у пояснювальній записці до проекту Закону України про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення щодо посилення відповідальності за порушення законодавства у сфері захисту природних екосистем від пожеж відсутні обґрунтування та пояснення того, як збільшення розміру штрафів і саме на визначену суму вирішить проблему захисту природних екосистем від пожеж. Адже збільшення штрафів не повністю вирішує питання, з якими стикається Україна у цій сфері двічі на рік. Відповідно, питання захисту природних екосистем від пожеж разом із збільшенням розміру штрафів має вирішуватися через комплекс заходів, спрямованих на забезпечення дієвості відповідальності за порушення законодавства про охорону навколишнього природного середовища, та, зокрема, захисту природних екосистем від пожеж. Нині варто зосередити увагу на засобах виявлення та фіксації паліїв, оскільки здебільшого штрафують приватних господарів за пожежі у житловому секторі.

Звернемо увагу і на той факт, що у Кримінальному кодексі України (далі – ККУ) у ст. 270 «Порушення встановлених законодавством вимог пожежної безпеки» вказано, що порушення встановлених законодавством вимог пожежної безпеки, якщо воно спричинило виникнення пожежі, якою заподіяно шкоду здоров'ю людей або майнову шкоду у великому розмірі, карається штрафом від однієї тисячі до чотирьох тисяч двадцяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або виправними роботами на строк до двох років, або обмеженням волі на строк до трьох років, або позбавленням волі на той самий строк. Тому вважаємо, що розміри санкцій у вказаних статтях КУпАП мають бути узгоджені з розмірами відповідних санкцій у ст. 270 ККУ, оскільки розмір штрафу за адміністративні правопорушення не може перевищувати розміру штрафу за кримінальні правопорушення. Отже, логічно було б встановити розміри штрафів за порушення встановлених адміністративним законодавством вимог пожежної безпеки в межах 50% від сум, що закріплені в ККУ. Окрім підвищення штрафних санкцій, законодавцям варто звернути увагу на необхідність суворого дотримання принципу «невідворотності відповідальності за вчинене правопорушення». Так, за статистичними даними лише незначну кількість фізичних осіб протягом 2019 року було притягнуто до адміністративної відповідальності за влаштування пожеж у природних екосистемах, зокрема, за самовільне спалювання стерни на землях сільськогосподарського призначення (полях) їх власниками [9].

Висновки. У сучасних умовах доцільність внесення змін до чинного законодавства, зокрема щодо посилення адміністративної відповідальності за правопорушення у сфері захисту природних екосистем від пожеж, є обґрунтованою законодавчою ініціативою. Враховуючи викладене та усвідомлюючи той факт, що в Україні одним із проблемних аспектів залишається недосконалість державного контролю та правових важелів впливу на порушників правил пожежної безпеки, маємо зазначити, що розробка і прийняття проекту Закону України «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення щодо посилення відповідальності за порушення законодавства у сфері захисту природних екосистем від пожеж» є актуальним, але потребує ґрунтовного доопрацювання.

Kazanchuk I. Some reflections on improving the provisions of the code of Ukraine on administrative offenses in terms of increasing liability for violation of legislation in the field of protecting natural ecosystems from fires

The article presents an analysis of the current state of the current administrative legislation of Ukraine, which regulates relations in the field of environmental protection and rational nature management in the state. The author has analyzed the provisions of the draft Law of Ukraine "On Amendments to the Code of Ukraine on Administrative Offenses in relation to increasing liability for violation of legislation in the field of protecting natural ecosystems from fires" and a number of other bills. Their development and adoption is an important step towards bringing the current national legislation in line with European standards and norms, as well as further development of social and economic transformations in Ukraine in the environmental sphere.

Also in this article the author indicates the feasibility of amending the Code of Administrative Offenses of Ukraine and other legislative acts in terms of strengthening administrative responsibility for violating fire safety rules, protecting the environment, preventing fires in natural ecosystems in the country. With regard to improving the efficiency of management of the sphere of protecting natural ecosystems from fires, the author points out the need to provide additional powers to the bodies of the State Emergency Service of Ukraine for the implementation of state control and supervision over the state of fire safety at forestry facilities. In this aspect, it is timely to develop and adopt a separate legislative act to secure the rights and obligations of the relevant officials to exercise such state control and determine the procedure for its organization. In addressing the issue of protecting natural ecosystems from fires, it is proposed to pay attention to the need to ensure strict adherence to the principle of inevitability of administrative responsibility for violation of legislation on environmental protection, eliminating the imbalance between the actual amount of damage caused to the environment and the amount of sanctions; an increase in the size of fines for setting fires in natural ecosystems, including for unauthorized burning of stubble on agricultural land (fields) by their owners.

Key words: administrative responsibility, amendments to the code of Ukraine on administrative offenses, environmental protection, protection of natural ecosystems, violation of fire safety rules.

Література:

1. З початку року виникло понад 13 тисяч пожеж у природних екосистемах. *Єдиний портал органів системи МВС України*. URL: https://mvs.gov.ua/ua/news/29447_Z_pochatku_roku_viniklo_ponad_13_tisyach_pozhezh_u_prirodnih_ekosistemah.htm (дата звернення 30.10.2020).
2. Когут О.В. Окремі питання удосконалення загальної частини проекту Кодексу України про адміністративні проступки. *Університетські наукові записки*. 2015. № 3. С. 293–298.
3. Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення щодо посилення відповідальності за порушення законодавства у сфері захисту природних екосистем від пожеж : проект Закону України від 25.06.2020 р. № 3755. *Законодавство України. Вебсайт Верховної Ради України*. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511 (дата звернення 04.11.2020).
4. Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року : Закон України від 28.02.2019 р. № 2697-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2019. № 16. Ст. 70. С. 8.
5. Про прийняття та скасування національних стандартів, прийняття змін до національних стандартів : Наказ Українського науково-дослідного і навчального центру проблем стандартизації, сертифікації та якості від 26.09.2019 р. № 296. *Законодавство України. Веб-сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0296774-19#Text> (дата звернення 04.11.2020).
6. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Кодекс України від 07.12.1984 р. № 8073. *Законодавство України. Веб-сайт Верховної Ради України*. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/80731-10>
7. Земельний кодекс України від 25.10.2001 р. № 2768-III. (в ред. від 03.10.2019). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14> (дата звернення 20.10.2020).
8. Публічний звіт за підсумками діяльності Державного агентства лісових ресурсів України у 2019 році. *Укрінформ*. 2020. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-presshall/2641458-zvitue-derzavne-agentstvo-lisovih-resursiv-ukraini.html> (дата звернення: 21.10.2020).
9. Гусаров С.М. актуальні питання адміністративної юрисдикції органів, підрозділів Національної поліції з охорони навколишнього природного середовища в сучасних умовах. *Південноукраїнський правничий часопис*. № 4-2019. Ч. 3. С. 136–140.

ГАРАНТІЇ ПРАВ СПАДКОЄМЦІВ У РАЗІ ПОКЛАДЕННЯ НА НИХ ЗАПОВІТОМ ОБОВ'ЯЗКІВ НЕМАЙНОВОГО ХАРАКТЕРУ

Кірик А. Ю.,

аспірант кафедри цивільного права та процесу

Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова

ORCID ID: 0000-0002-0729-5986

У статті досліджено питання покладення на спадкоємців за заповітом обов'язків немайнового характеру. Спадкові відносини – це здебільшого відносини майнового характеру, здійснювані спадкоємцями шляхом виконання прав і обов'язків із приводу залишених спадкодавцем матеріальних цінностей (квартир, землі, машин і т.д.). Та в цивільному законодавстві України передбачена норма щодо покладення на спадкоємців обов'язків немайнового характеру. Оскільки відповідно до ЦКУ до складу спадщини входять лише майнові обов'язки, тому спадкодавець, будучи позбавленим змоги передати спадкоємцям особисті немайнові права та обов'язки у спадщину, наділений правом зобов'язати спадкоємців вчинити дії немайнового характеру.

З'ясовано, що ще Закони XII таблиць містили положення про те, що в разі своєї смерті заповідач може розпоряджатися немайновими правами. У цьому контексті варто визнати, що думки тих авторів, які вважають, що заповіт являє собою не лише розпорядження майно, але й розпорядження іншими матеріальними або нематеріальними благами у разі смерті, є вдалими.

Встановлено, що покладення обов'язків немайнового характеру та обов'язків до вчинення певних дій, спрямованих на досягнення суспільно корисної мети, є окремими заповідальними розпорядженнями. Обґрунтована класифікація зобов'язань, які спрямовані на досягнення суспільно корисної мети, на майнові та немайнові. Запропоновано визначення поняття «суспільно корисна діяльність».

Визначено, що посмертні розпорядження немайнового характеру мають змішаний, майново-немайновий характер.

Встановлено, що гарантією прав спадкоємців, на яких покладено обов'язки до вчинення певних дій немайнового характеру, є те, що витрати на виконання цих обов'язків не мають перевищувати вартість спадкового майна, а отже, заповіт не буде мати юридичної сили, якщо не має хоча б одного майнового розпорядження.

Ключові слова: обов'язки немайнового характеру, заповідальне покладання, гарантії прав спадкоємців, спадкоємець, заповідач.

Постановка проблеми. Гарантії прав спадкоємців як система засобів, що встановлена державою і закріплена в нормативно-правових актах, покликані захистити права спадкоємців від їх незаконного порушення. Питання гарантування прав спадкоємців у процесі покладення на них заповітом обов'язків немайнового характеру ще не досліджувалась в Україні на належному рівні, а тому потребує ґрунтовного вивчення.

Окремі питання заповідальних покладань були об'єктом дослідження таких авторів, як І.А. Пучкова, В.І. Серебровський, В.М. Ігнатенко, Ю.Б. Гонгало, Ю.О. Заїка та Е.О. Рябоконь.

Мета статті – з'ясувати питання порядку та наслідків встановлення заповідального покладення в межах заповіту та дослідити сутність гарантій прав спадкоємців у процесі покладення на них обов'язків немайнового характеру.

Завдання дослідження – дослідити джерельну базу та визначити і запропонувати шляхи уникнення та вирішення проблем, що можуть виникнути у спадкоємців; надати висновки та рекомендації.

Виклад основного матеріалу. Поширена думка, що заповітом можна здійснювати лише майнові розпорядження, є помилковою, оскільки ще Закони XII таблиць, перше писане джерело Стародавнього Риму 451–450 до н. е., вже містили положення про те, що в разі своєї смерті заповідач може розпоряджатися не лише майновими правами, але й немайновими правами: «як хто розпорядиться на випадок своєї смерті щодо свого домашнього майна або стосовно опіки (над підвладними йому особами), так нехай те і буде непорушним (V. 3)» [1].

Цивільне законодавство України підтримує позицію, що заповіт представляє собою не лише розпорядження майном, але й розпорядження іншими матеріальними або нематеріальними благами.

Так, ст. 1240 Цивільного кодексу України передбачає, що заповідач може зобов'язати спадкоємця до вчинення певних дій немайнового характеру, зокрема щодо розпорядження особистими паперами, визначення місця і форми здійснення ритуалу поховання. Також ч. 2 ст. 1240 передбачає, що заповідач може зобов'язати спадкоємця до вчинення певних дій, спрямованих на досягнення суспільно корисної мети [2].

Теоретики цивільного права часом поєднують покладення обов'язків щодо вчинення певних дій немайнового характеру та обов'язки до вчинення певних дій, спрямованих на досягнення суспільно корисної мети. Така помилка простежується і в «Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України», затвердженої наказом Міністерства юстиції України від 22.02.2012 р. № 296/5 [3], а також у п. 16 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про спадкування» від 30.05.2008 р. № 7 [4], в яких передбачено, що заповідач має право зобов'язати спадкоємців здійснити певні дії нематеріального характеру, зокрема розпорядження особистими паперами, визначення місця та форми ритуалу поховання, дій, спрямованих на досягнення суспільно корисної мети.

Ст. 1240 ЦКУ чітко розділяє два окремих заповідальних розпорядження: зобов'язання спадкоємця щодо вчинення певних дій немайнового характеру (ч. 1); зобов'язання спадкоємця щодо вчинення певних дій, спрямованих на досягнення суспільно корисної мети (ч. 2) [2].

Такий розподіл підтверджується тим, що розпорядження особистими паперами, визначення місця та форми ритуалу поховання не є діями, які спрямовані на досягнення суспільно корисної мети.

Крім того, якщо в ч. 1 ст. 1240 ЦК України міститься положення про немайновий характер дій, то ч. 2 вказаної норми такого застереження не має.

Таким чином, можна говорити про два окремих заповідальних розпорядження. Так ч. 2 ст. 1240 ЦК України має самостійний характер щодо ч. 1 ст. 1240 ЦК України і регулює заповідальне покладення як норма спеціальна.

Варто наголосити, що за ЦК УРСР 1963 року, а саме ст. 549 передбачалась можливість покладення на спадкоємця обов'язку виконати певні дії, які спрямовані виключно для суспільно корисної мети [5], вже за Цивільного кодексу України був розширений перелік, тепер на спадкоємця може покладатися обов'язок вчинення певних дій немайнового характеру, не спрямованих на досягнення суспільно корисної мети.

Відповідно до п. 2.7. «Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України» до заповіту може бути включено розпорядження немайнового характеру (наприклад, визначення місця і форми здійснення ритуалу поховання заповідача, бажання призначити опіку над неповнолітнім, виконання дій, спрямованих на здійснення певної суспільно корисної мети тощо) [3], але ця норма не відповідає змісту ч. 2 ст. 1240 ЦКУ, оскільки такі заповідальні покладення, як, наприклад, надання премії найуспішнішому науковцю в певній сфері є вже зобов'язанням майнового характеру. Тому можна говорити про те, що дії, які спрямовані на досягнення суспільно корисної мети, класифікуються на:

- майнові (обов'язок видати написану книгу, організувати виставку і т.д.);
- немайнові (надавати бажаним доступ до бібліотеки, архівів, колекцій і т.д.).

Крім того, законодавець не дає визначення поняттю «суспільно корисна діяльність», тому пропонується визначити її як корисну для певного соціального кола осіб, держави або всього суспільства дія.

Цивільне законодавство зарубіжних країн до заповідального покладення немайнового характеру зараховує догляд за твариною заповідача. Тут немайновий компонент (догляд за твариною) доповнюється майновим обов'язком, оскільки тварина потребує відповідного догляду, лікування і харчування. У країнах Європи догляд за твариною померлого забезпечується за допомогою трасту. Тобто, якщо за заповітом особа залишає комусь певну суму і зобов'язує доглядати за твариною, це є просто моральним обов'язком, тому якби зазначена особа захотіла, вона могла би віддати тварину в притулок і використати гроші. Коли ж є траст, то особа вже має юридичне зобов'язання використовувати гроші для домашнього улюбленця заповідача.

В українському законодавстві не передбачено таких норм. Потрібно зазначити, що питання про догляд за тваринами після смерті власника є актуальним питанням у наш час. Можна визначити, що догляд за твариною заповідача має задовільнити суспільну потребу в гуманному ставленні до тварин, а отже, належить до зобов'язань, спрямованих на досягнення суспільно корисної мети.

Якщо заповідальне покладення спрямоване на досягнення суспільно корисної мети, воно має відповідати певним ознакам:

- результат цього покладення має загальнокорисний характер;
- члени суспільства можуть користуватись ним чи сприймати його;
- має вважатись виконаним із точки зору того соціального кола чи суспільства, на яке спрямоване виконання;
- відсутній конкретний одержувач виконання.

За спрямованістю виконання суспільно корисної мети поділяють:

- спрямоване на визначене коло осіб (наприклад, надання права усім працівникам та студентам університету користуватись архівом заповідача);
- спрямоване на невизначене коло осіб (на усе суспільство, наприклад, надання права усім бажаючим ознайомлюватись з колекцією заповідача).

В юридичній літературі немає єдиної позиції щодо визначення характеру правовідносин, що виникають внаслідок накладення зобов'язання про здійснення певних заходів, спрямованих на досягнення суспільно корисної мети. Прихильники однієї точки зору вважають, що покладення не є цивільним зобов'язанням, а лише зобов'язує спадкоємця вчиняти певні дії [6, с. 787; 7, с. 151]. Д. Ватман вважав, що, на відміну від легата, покладення не створює обов'язкових правовідносин між спадкоємцем та конкретною особою, а «лише зобов'язує спадкоємця використовувати майно, яке він отримав для досягнення спільно корисної мети» [8, с. 24]. На думку В.І. Серебровського, між спадкоємцем та іншою особою в процесі передачі немає зобов'язальних відносин, тому немає кредитора, який міг би вимагати виконання зобов'язання на його користь [9, с. 143].

Прихильники іншої точки зору зазначають, що правовідносини, що випливають із заповідального покладення, створюють обов'язки. В.М. Ігнатенко стверджує, що заповідальне покладення та заповідальний відказ носять зобов'язальний характер, а тому спадкоємець, який виступає боржником, зобов'язаний виконати їх належним чином. Таким чином, за заповідальним відказом вказуються і кредитор, і боржник, а за заповідальним покладенням вказується лише боржник, хоча в цьому випадку кредитор теж існує, проте це не чітко визначена особа, а будь-який суб'єкт, який зацікавлений у діях, спрямованих на досягнення суспільно корисної мети [10, с. 18].

Аналогічну точку зору робить Ю.О. Заїка та Е.О. Рябоконь, які заявляють, заповідальний відказ і покладення – це вказівка спадкодавця, що встановлює обов'язок спадкоємця вжити заходів для досягнення спільної мети. Між спадкоємцем за заповітом, на якого покладено відповідне зобов'язання, та між особами, які мають право вимагати виконання на їх користь відповідного змісту, існують зобов'язальні відносини, в яких перший як боржник, а останні виступають кредиторами [11].

Варто наголосити, що вітчизняне цивільне законодавство не дає переліку осіб, які можуть вимагати виконання дій, які спрямовані на досягнення суспільно корисної мети, проте логічно припустити, що до них належать суб'єкти, які зацікавлені у виконанні такого розпорядження. Це може бути орган місцевого самоврядування, громадська організація або ініціативна група громадян.

Цивільний кодекс України не передбачає механізму, покликаного гарантувати виконання немайнових розпоряджень, що, по суті, може привести до їх ігнорування.

Щодо виконання нематеріальних зобов'язань, то такі розпорядження зазвичай стосуються питань, пов'язаних із похоронною процедурою спадкодавця, ритуалом поховання, виконанням необхідного догляду за місцями поховань спадкодавця, проведення поминок, роковин, розпорядження його особистими документами, рукописами, архівами тощо. Заповідач може зобов'язати спадкоємців здійснити форму похоронного ритуалу (відповідно до його релігії) чи процедуру погребіння (похорони чи кремація) у встановленому ним порядку, визначити місце його поховання [12].

Відповідно до ст. 6 Закону України «Про поховання і похоронну справу» закріплено право громадян на висловлення волі щодо належного поведіння з тілом після смерті. Таке волевиявлення може бути виражене у згоді чи незгоді на проведення патолого-анатомічного розтину, згоді чи незгоді на вилучення анатомічних матеріалів для трансплантації та/або виготовлення біоімплантатів, побажанні бути похованим у певному місці, за певними звичаями, поруч із раніше померлими родичами чи бути підданим кремації, дорученні виконати своє волевиявлення певній особі, іншому дорученні, що не суперечить законодавству [13].

Виконання розпоряджень про поведіння з останками покійних громадян здійснюється в нашій країні на підставі дозволу держави в особі уповноважених органів або їхніх представників зробити поховання тіла в землю або його кремацію.

Слід зазначити, що посмертні розпорядження, які не стосуються майна померлої особи, мають не просто немайновий характер, а змішаний, майново-немайновий характер.

Причому може бути так, що майнова складова частина подібних розпоряджень переважає, а отже, виводить економічну складову частину реалізації такого розпорядження на передній план порівняно з фактичним заповітом.

У сучасному світі активно створюються приватні кладовища та крематорії, а також стають популярними нетрадиційні методи розпорядження останками померлих громадян, наприклад, шляхом заморожування, або запуск праху померлої особи в космос.

Для прикладу можна навести справу «In re JS (A Child) (Disposal of Body; Prospective Orders) [2016] EWHC 2859 (Fam)», в якій процедура криозамороження тіла коштувала 37 000 фунтів [14].

Чотирнадцятирічна дівчина, якій діагностували рідкісну форму раку, звернулася до Високого суду, тому що її батьки не дійшли згоди про те, що мало статися з її тілом після смерті. Її батьки були розлучені, і вона не мала особистих контактів із батьком протягом восьми років, проте бажала, щоб її тіло піддалось криозамороженню.

Будучи законним представником своєї дитини, мати мала право ставитися до тіла дочки саме так, як вона хотіла, тобто заморожувати тіло. Однак мати не змогла виконати це розпорядження, оскільки ситуацію ускладнило те, що батько мав дати згоду на криозамороження тіла дочки відповідно до чинного законодавства. Але дівчинка не хотіла, щоб батько знав про її смерть і протидівав посмертному розпорядженню дочки.

Суд виніс рішення на користь дитини та встановив прецедент. Треба сказати, що за таких незвичних обставин справа вперше розглядалась англійським судом, що само по собі різко підвищило її теоретичну та практичну цінність. Суд постановив, що дитина, особливо в такій важкій життєвій ситуації, має право на те, щоб її бажання, яке, ймовірно, буде останнє, буде здійснено всіма відповідальними за це.

Сплачений термін перебування тіла дитини в танку з рідким азотом – 200 років. Розмір оплати кріопослуг становив 37 тисяч фунтів, які зі своїх накопичень надали дідусь і бабуса дитини.

Ще одним прикладом нетрадиційного методу розпорядження останками померлого є послуги компанії «Elysium Space» у США, яка пропонує інноваційну послугу: відправку урн із прахом у космос, щоб на найближчі кілька років вони стали б крихітними штучними супутниками землі. Така послуга має назву «Місячний меморіал», яка відправляє останки близьких на поверхню Місяця за ціною в 9 950 доларів [15].

Потрібно зазначити, що немайновий характер дії, що є змістом заповідального покладання, уявити досить складно. Майже будь-яка така дія за необхідністю буде включати в себе якийсь майновий елемент, що потребує, зокрема, витрат власних коштів виконавця покладання або використання ним будь-якого свого або чужого майна, оскільки навіть встановлення надгробного пам'ятника вимагає матеріальних затрат.

Гарантією прав спадкоємців, на яких покладено обов'язки до вчинення певних дій немайнового характеру, є те, що витрати на виконання цих обов'язків не мають перевищувати вартість спадкового майна, а отже, заповіт не буде мати юридичної сили, якщо не має хоча б одного майнового розпорядження.

На відміну від українського законодавства, французьке законодавство надає заповідачу ширше коло можливостей викладення немайнових розпоряджень. Так, зокрема, таких розпоряджень щодо зазначення способу та місця поховання тощо французький заповіт може містити визнання позашлюбної дитини за умови: якщо воно посвідчено нотаріально; один із переживших батьків неповнолітнього може обрати опікуна. У Франції вони абсолютно незалежні від майнових і є самодостатніми для того, щоб скласти зміст заповіту, тоді як в Україні заповіт не набуває юридичної сили, якщо він містить виключно немайнові розпорядження без їх зв'язку хоча б з одним розпорядженням майнового характеру [16].

Висновки. У вітчизняній цивілістиці висловлюються думки про необхідність розширення прав заповідача в цій сфері, що виправдано в деяких ситуаціях. За Цивільним кодексом Франції немайнові розпорядження заповідача цілком самостійні і можуть становити єдиний зміст заповіту. У Цивільному кодексі України це питання не врегульоване, проте варто передбачити, що «зміст заповіту може вичерпуватися заповідальним покладанням немайнового характеру, якщо предмет такого покладання не потребує витрат або стосується призначення опікуна».

Як вже наголошувалось, таке зобов'язання, як будівництво пам'ятника або проведення похоронів, вимагає певних витрат, а тому, гарантуючи права спадкоємців, варто підкреслити, що зобов'язання, яке містить лише немайнові зобов'язання, не пов'язані принаймні з одним майновим, не можуть існувати самостійно, за винятком тих зобов'язань, які не потребують витрат (наприклад, розвіяння праху над річкою) або стосуються призначення опікуна, оскільки таке призначення нерідко поєднується із захистом майнових прав та інтересів дітей.

Kiryk A. Guarantees of the rights of heirs in the imposition of non-material obligations on them by will

The article examines the issue of assigning non-property obligations to testamentary heirs. Inheritance relations, for the most part, are property relations carried out by heirs through the performance of rights and obligations in respect of material assets left by the testator (apartments, land, cars, etc.). However, the civil legislation of Ukraine provides for a rule on the imposition of non-material obligations on

the heirs. Since, according to the Civil Code of Ukraine, the inheritance consists only of property obligations, the testator, being deprived of the opportunity to transfer personal non-property rights and obligations to the heirs, has the right to oblige the heirs to perform non-property actions.

It was found that the Laws of the XII Tables contained provisions that in the event of his death, the testator may dispose of non-property rights. In this context, it should be recognized that the views of those authors who believe that a will is not only a disposition of property, but also a disposition of other tangible or intangible benefits in the event of death, are successful.

It has been established that the imposition of non-material duties to perform certain actions aimed at achieving a socially useful goal are separate testamentary dispositions. The classification of liabilities aimed at achieving a socially useful goal on property and non-property is substantiated. The definition of the concept of "socially useful activity" is offered.

It is determined that posthumous orders of a non-property nature are of a mixed, property-non-property nature.

It is established that the guarantee of the rights of heirs who are obliged to perform certain actions of a non-material nature is that the cost of these obligations should not exceed the value of the inherited property, and therefore the will will not have legal force if it does not have at least one property order.

Key words: duties of a non-material nature, testamentary assignment, guarantees of the rights of heirs, heir, testator.

Література:

1. Leges XII tabularum in: Fontes iuris Romani antiqui / ed. Georg Bruns et Otto Gradenwitz. URL: http://www.hs-augsburg.de/~harsch/Chronologia/Lsante05/LegesXII/leg_ta00.html.
2. Цивільний кодекс України від 01.01.2019 р. № 435-IV. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15>
3. Порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України : Наказ Міністерства юстиції України від 22.02.2012 р. № 296/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0282-12#Text>
4. Про судову практику у справах про спадкування : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 30.05.2008 р. № 7 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0007700-08#Text><https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0282-12#Text>
5. Цивільний кодекс України від 18 червня 1963 р. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1963. № 30. Ст. 463
6. Пучкова И.А. Гражданский кодекс Украины : науч.-практ. коммент. Харьков, 1999. 848 с.
7. Садихова Л. Спадкування за заповітом. *Мала енциклопедія нотаріуса (комплект)*. 2009. № 2. С. 145–166.
8. Васильченко В.В. Коментар Книги шостої Цивільного кодексу України «Спадкове право». *Довідник нотаріуса*. 2006. № 1. С. 4–96.
9. Серебровский В.И. Избранные труды по наследственному праву. Москва : Статут, 1997. 567 с.
10. Ігнатенко В. Заповідальний відказ і заповідальне покладення як види позадоговірних зобов'язань. *Підприємництво, господарство і право*. 2003. № 6. С. 17–22.
11. Заїка Ю.О. Спадкове право : навч. посібник / Ю.О. Заїка, С.О. Рябоконь. Київ : Юрінком Інтер, 2009. 352 с.
12. Васильченко В.В. Коментар Книги шостої Цивільного кодексу України «Спадкове право». *Довідник нотаріуса*. 2006. № 1. С. 4–5.
13. Про поховання та похоронну справу : Закон України від 10 липня 2003 р. № 1102-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1102-15#Text>
14. Re JS (Disposal of Body) [2016] EWHC 2859 (Fam). URL: <https://www.familylawweek.co.uk/site.aspx?i=ed168052>
15. What's That Up in the Sky? Human Remains (and Other Stuff) By Gwynedd Stuart. December 3, 2018. URL: <https://www.lamag.com/citythinkblog/elysium-space-shooting-star/>
16. Гонгало Ю.Б. Завещательное распоряжение в российском и французском праве: сравнительно-правовой анализ содержательных аспектов. *Закон*. 2007. № 4. С. 188–192.

ЦІНІСНО-ПРАВОВИЙ ВИМІР ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОХОРОНИ ПРАВ НА ЗНАКИ ДЛЯ ТОВАРІВ І ПОСЛУГ В УКРАЇНІ

Котенко М. В.,

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри інтелектуальної власності

Інституту права

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ORCID ID: 0000-0001-8046-6641

У роботі розкрито актуальність наукового пізнання ціннісно-правових аспектів розуміння знаків для товарів і послуг як основи правового забезпечення прав на них. Встановлено філософське та наукове підґрунтя наукового дослідження ціннісно-правових аспектів розуміння знаків для товарів і послуг. Узагальнено наукові погляди вчених, які стосуються розуміння ціннісно-правових аспектів знаків для товарів і послуг. Підсумовано, що сучасний стан наукової розробки проблем аксіології розуміння знаків для товарів і послуг свідчить про епізодичність зазначених досліджень, оскільки наукове вивчення вказаних питань здійснювалось опосередковано через науковий аналіз інших суміжних правових явищ і процесів.

Автором узагальнено методологічний потенціал ціннісно-правового підходу до розуміння знаків для товарів і послуг. На підставі аналізу доктринальних підходів сприйняття ціннісно-правових аспектів знаків для товарів і послуг визначено ціннісно-правові аспекти правового забезпечення охорони прав на знаки для товарів і послуг в Україні. Підсумовано, що сутність та зміст правового забезпечення охорони прав на знаки для товарів та послуг визначатиметься функціональним призначенням самих торговельних марок, що своєю чергою характеризуватиме цінність правової охорони торговельних марок загалом. Правова охорона прав на знаки для товарів і послуг виконує гарантуюче значення стосовно змоги індивідуалізувати товари та послуги шляхом їх виокремлення серед однорідних товарів і послуг, які знаходяться на ринку. Доведено, що правова охорона прав на знаки для товарів і послуг надає змогу публічно їх поширювати та рекламувати.

Ключові слова: інтелектуальна власність, знаки для товарів і послуг, правове забезпечення, охорона прав на знаки для товарів і послуг, аксіологічні аспекти розуміння інтелектуальної власності.

Постановка проблеми. Охорона об'єктів інтелектуальної власності – одна з ключових функцій сучасної держави. Це пояснюється постійно зростаючою цінністю результатів інтелектуальної діяльності, належна охорона яких створює умови для забезпечення та гарантування прав суб'єктів інтелектуальної власності. Правове забезпечення будь-якої сфери суспільних відносин визначається своєю об'єктивною необхідністю, що зумовлена специфікою розвитку взаємовідносин у цій сфері. Так само і правове забезпечення охорони прав на знаки для товарів і послуг є результатом зародження та розвитку відносин у сфері інтелектуальної власності, що породжують об'єктивну необхідність їх упорядкування та розвитку.

Сучасний процес утворення права є багатоаспектним, надзвичайно важливим і не менш складним явищем суспільно-правової дійсності. На нього впливають різноманітні фактори життєдіяльності суспільства, об'єктивні закони розвитку суспільства та інші фактори, які визначають формування об'єктивної необхідності утворення права. Незважаючи на те, що під впливом зазначених факторів процес правоутворення здатний набувати нових специфічних рис, його розвиток завжди має залишатися об'єктивно зумовленим. Суттєвим є те, що сучасний стан об'єктивної зумовленості утворення права в Україні став ключовим аспектом характеристики стану розвитку вітчизняного процесу правоутворення, оскільки об'єктивна необхідність безпосередньо визначає рівень доцільності, вжитості правових норм у суспільно-політичному житті. Крім того, врахування об'єктивної необхідності під час утворення права одночасно може забезпечувати упорядкування різноманітних суспільних сфер життя та ефективність застосування права.

Охорона прав інтелектуальної власності, в тому числі і охорона прав на знаки для товарів і послуг, є об'єктом правового забезпечення, в основу формування та розвитку якого закладається певна концепція, заснована, насамперед, на уявленнях про ціннісний вимір об'єктів, відносин,

процесів тощо у сфері охорони вказаних прав. Положення, які визначатимуть ціннісні уявлення про об'єкти інтелектуальної власності, зокрема про знаки для товарів і послуг, матимуть основоположний характер у процесі впровадження (зміни) правового забезпечення охорони прав на них. Окрім того, ці положення відіграватимуть роль критеріїв правового забезпечення охорони прав на знаки для товарів і послуг, націленість такого правового забезпечення, а також слугуватимуть критеріями виміру якісного рівня такого правового забезпечення в процесі проведення його моніторингу.

Ціннісно-правові аспекти правового забезпечення охорони прав на знаки для товарів і послуг займають важливе місце в системі підходів до їх виміру, характеризуючи його як явище, що акумулює в собі певний спектр соціокультурних засад духовного життя суспільства, самостійно набуває ціннісних властивостей, стаючи елементом соціокультурних засад духовного життя суспільства. Тому наукове дослідження ціннісно-правових аспектів правового забезпечення охорони прав на знаки для товарів і послуг як основи моніторингу правового забезпечення їх охорони має важливе значення як із точки зору розвитку юридичної науки, так і з точки зору удосконалення такого правового забезпечення. Це дасть змогу не лише здійснити наукове дослідження вказаного явища крізь призму його ціннісного виміру як єдиної методологічної стратегії наукового пізнання, але і встановити загальну законотворчу ідею, що була закладена в основу його правового забезпечення, стан досягнення законотворчої мети. Вважаємо, що з методологічної точки зору, в процесі аналізу стану правового забезпечення тієї чи іншої сфери суспільних відносин важливо встановити законотворчу ідею, яка була закладена в таке правове забезпечення, а також визначити стан її реалізованості в процесі закріплення та функціонування такого правового забезпечення. Тому аналіз такого взаємозв'язку між законотворчою ідеєю, з одного боку, та станом її закріплення і реалізованості – з іншого, має бути заснований, на нашу думку, на ціннісно-правовому вимірі, що дасть змогу встановити рівень виявлених суспільно корисних аспектів знаків для товарів і послуг як соціокультурного явища, рівень їх акумулювання, правового закріплення та реалізації в процесі поширення правових норм на суспільні відносини. Враховуючи багатоаспектність та багатовимірність проблематики, яку ми вважаємо за доцільне дослідити, емпіричною основою цієї наукової роботи визначимо положення законодавства України у сфері правового забезпечення охорони прав на знаки для товарів і послуг.

У вітчизняній юридичній науці окремі аксіолого-правові аспекти інтелектуальної власності та їхня роль у процесі законодавчого забезпечення вказаної сфери досліджувались у роботах В.С. Бігуна, С.В. Бобровник, С.К. Дудар, А.А. Козловського, М.І. Козюбри, Б.В. Малишева, Ю.М. Оборотова та ін.

Деякі аспекти правового забезпечення знаків для товарів і послуг в Україні як ціннісного явища розкрито в працях таких зарубіжних вчених, як Т.Е. Абова, С.С. Алексєєв, Г. Боденхаузен, М. Барницький, Е.Н. Беляєва, І. Богнар, Дж. Бурст, К.Дж. Веркман, С. Віда, Б. Вілмос, Н.О. Гершанова, Е.Л. Головлєва, В.В. Голофаєв, В.П. Грибанов, Ю.Т. Гульбин, М.Р. Доронин, Ч. Дьєрдь, Б.Е. Кубряков, Е. Мілісітс, М. Немех, І.Я. Петров, А.П. Рабец, Н.А. Радченко, Є.В. Сальникова, А.П. Сергєєв та ін. Також окремі ціннісно-правові аспекти інтелектуальної власності були предметом наукового пошуку представників вітчизняної науки цивільного права (О.Ю. Кашинцева, А.О. Кодинець, О.О. Козлова, П.П. Крайнев, В.В. Кривенко, Р.А. Майданик, М.В. Мельников, О.М. Мельник, О.П. Орлюк, М.В. Паладій) та ін. Однак й досі для окресленої проблематики характерний плюралізм наукових підходів із більшості питань, тоді як окремі з них, навпаки, залишаються малодослідженими і висвітленими в наукових працях.

Мета статті – встановити науково-дослідний потенціал ціннісно-правового підходу до характеристики правового забезпечення охорони прав на знаки для товарів і послуг в Україні, визначити ціннісно-правові аспекти правового забезпечення охорони прав на знаки для товарів і послуг в Україні.

Виклад основного матеріалу. Основу правового забезпечення інтелектуальної власності, в тому числі і правового забезпечення охорони прав на знаки для товарів і послуг, має становити відповідне її розуміння як соціокультурного феномена, який сформувався історично та об'єктивно потребує правового забезпечення. Таке забезпечення полягає не стільки в тотальному правовому регулюванні відносин, що виникають у сфері вказаного правового забезпечення, а у правовому закріпленні, гарантуванні і захисті тих ціннісних важелів зародження, становлення, розвитку, вдосконалення та функціонування знаків для товарів і послуг. Саме на виявлення, регламентацію, збереження та примноження ціннісності зазначених об'єктів інтелектуальної власності як соціокультурного феномена загалом, так і як правового феномена зокрема, націлене запровадження правового регулювання відносин, які виникають, змінюються та припиняються у сфері охорони прав на знаки для товарів і послуг. Певною мірою про користь такого підходу можуть свідчити ідеї В.А. Іваценка [1], однак у будь-якому випадку ніхто з авторів, хто підтримує позиції стосовно комплексності цього правового утворення, в тому числі і його ціннісного прояву, не заперечує проти визначення ключового підходу до його розуміння як основи його наукового розвитку, правового забезпечення та практики функціонування. Відповідно, цілком виправданим є здійснення правового моніторингу положень законодавства

у сфері інтелектуальної власності саме крізь призму аксіолого-правового її розуміння. Це ж стосується й характеристики правових джерел, що слугують основою для впорядкування суспільних відносин, які виникають, змінюються або припиняються стосовно відповідних об'єктів права інтелектуальної власності. При тому, що самі по собі норми цивільного права, виступаючи результатом узагальнення й абстракції розуміння інтелектуальної власності, самостійно можуть бути об'єктом лише узагальненого, абстрактного пізнання ціннісності інтелектуальної власності, тобто мислення, яке відбувається у формі понять, суджень і висновків [2, с. 97].

Варто зазначити, що нині питання правового забезпечення охорони прав на знаки для товарів і послуг в Україні є досить важливим не лише на національному рівні, а й на міжнародному. Вказане доводиться, насамперед, відсутністю однозначного підходу до розуміння знаків для товарів і послуг, що визначає в подальшому непослідовність правового забезпечення охорони прав на зазначені знаки. Відповідно до ст. 1 Закону України «Про охорону прав на знаки для товарів та послуг» (1993 р.) [3] торговельна марка є позначенням, за яким товари й послуги одних осіб різняться від однорідних товарів і послуг інших осіб. Згідно з п. 1.4 Правил складання, подання та розгляду заявки на видачу свідоцтва України на знак для товарів і послуг, затверджених наказом Держпатенту України 28 липня 1995 р. № 116, об'єктами правової охорони можуть бути такі знаки: словесні, у вигляді слів або сполучення літер; зображувальні, у формі графічних композицій на площині; об'ємні, у вигляді фігур або їх тривимірних композицій; комбінації вищезазначених позначень. Такі знаки можна виконувати в будь-якому кольорі чи поєднанні кольорів. У пункті 1.4 також зазначалося, що знак може бути звуковим, світловим, а також кольором або поєднанням кольорів тощо [4]. Таким чином, в основу правового забезпечення охорони прав на знаки для товарів і послуг в Україні закладено ідею форм прояву вказаних знаків, які мають відповідне ціннісне наповнення, дають змогу реалізувати інтереси носіїв прав на них. Це виявляється, по-перше, в їх словесному прояві (тобто набору слів або сполучень літер), по-друге, в зображувальному прояві, (певні графічні композиції на площині), по-третє, в об'ємному прояві, (тобто фігура або їх тривимірні композиції), по-четверте, у вигляді комбінацій перерахованих вище форм прояву знаків для товарів і послуг. І найголовніше – всі ці форми прояву знаків для товарів і послуг за своїм ціннісним наповненням та функціональним призначенням мають доносити до споживачів цих товарів і послуг інформацію, відповідно до якої їх можливо чітко ідентифікувати і відмежувати від інших аналогічних (подібних) товарів і послуг.

В Україні для захисту прав на знаки для товарів і послуг видається свідоцтво. Строк дії свідоцтва становить 10 років від дати подання заявки і продовжується за клопотанням власника свідоцтва щоразу на 10 років. Правова охорона надається виключно тому знаку для товарів і послуг, який не суперечить публічному порядку, принципам гуманності і моралі та на який не поширюються підстави для відмови в наданні правової охорони, встановлені цим Законом. Іноземні особи та особи без громадянства мають рівні з особами України права, передбачені цим Законом, відповідно до міжнародних договорів України чи на основі принципу взаємності. Іноземні та інші особи, що проживають чи мають постійне місцезнаходження поза межами України, реалізують свої права через представників у справах інтелектуальної власності (патентних повірених).

В юридичній літературі вчені також звертають увагу на призначення знаків для товарів і послуг, закладаючи в основу їх ціннісно-правовий вимір. Так, на переконання Т.С. Демченко, головним призначенням знаку для товарів і послуг є його спроможність бути сприйнятим суб'єктами та викликати у них відповідну асоціацію щодо певного об'єкта [5, с. 21], в іншому випадку знак для товарів та послуг втрачає свою корисність, є непотрібним для суб'єкта, що його використовує. Знак для товарів і послуг за своїм призначенням забезпечує комунікативну властивість між виробником товарів або надавачем послуг та їх споживачами, забезпечуючи популяризацію таких товарів або послуг [6, с. 27–31]. Саме від ціннісного наповнення знаку для товарів і послуг і буде походити сутність і зміст правового забезпечення охорони прав на них. Сутність правового забезпечення охорони права на знаки для товарів і послуг буде визначатися їхнім призначенням у процесі функціонування торговельних марок взагалі. Варто зазначити, що ціннісний вимір знаків для товарів і послуг загалом визначає як специфіку їх місця і значення в життєдіяльності суспільства, так і особливості правового забезпечення охорони прав їхніх власників або користувачів. Вченими в юридичній літературі зазначається, що ціннісне наповнення знаку для товарів і послуг має подвійний прояв: з одного боку, знак виступає одним із засобів захисту прав споживачів, основна роль якого полягає в юридичному гарантуванні якості маркованої продукції, а з іншого боку – знак для товарів і послуг є лише гарантією певного походження товару чи послуги. Юридичною гарантією якості позначеної продукції визнається лише певна категорія знаків, яким дана функція притаманна в силу їх особливого призначення (зокрема, сертифікаційні знаки, котрі є не чим іншим, як знаками, що юридично гарантують певну якість). В усіх інших випадках власник знака відповідає за якість маркованої продукції лише в межах, встановлених законодавством про захист прав споживачів, та, виходячи із власного інтересу, представляти на ринок товари під своїм позначенням

такої якості, яка здатна буде задовольнити потреби певної групи населення. Тобто функція гарантії якості є лише похідною від функції гарантії походження товару [5, с. 18].

Також варто зазначити наявність досить широкого кола доктринальних підходів вчених, які хоч і не визначають ціннісно-правові аспекти (особливості) знаків для товарів і послуг, проте крізь призму інших категорій (значення, роль, функціональне призначення, місце в системі правових явищ тощо) визначають по суті положення, які стосуються ціннісно-правового виміру знаків для товарів і послуг. Зокрема, вчені зауважують, що призначення знаків для товарів і послуг – їх індивідуалізація шляхом впровадження таких зовнішніх ознак товару чи послуги, які легко запам'ятовуються споживачами [7, с. 37–38], тобто йдеться про спроможність знаку акумулювати в собі і донести до широкого кола суб'єктів властивості товарів і послуг, які вони позначають. Окрім того, крізь ціннісно-правовий вимір знаки для товарів і послуг визначаються як засіб рекламування товарів або послуг, що забезпечує виникнення фактору психічного впливу на покупців товару або замовників послуг [8, с. 14–15; 9, с. 345]. За аналогією із вищезазначеним розумінням функції знаку для товарів і послуг вчені пропонують розглядати в чотирьох площинах:

- 1) дозволяють індивідуалізувати товар чи послугу;
- 2) вказують на джерело походження товару чи послуги;
- 3) є засобом доведення до покупця інформації про якість продукції чи послуги;
- 4) виконують також рекламну функцію, оскільки саме завдяки ним до споживачів доводиться інформація про появу на ринку нового товару або послуги [10, с. 134].

На переконання О.Ю. Кашинцевої, знаки для товарів і послуг є засобом індивідуалізації результатів діяльності підприємств і організацій, сприяють розрізненню однорідних товарів і послуг, їх реалізації на зовнішньому і внутрішньому ринках, заснуванню більш чіткого взаємозв'язку між промисловістю і торгівлею, виробництвом і споживанням, є одним із засобів підвищення відповідальності підприємств і організацій за якість продукції [11, с. 10], що також свідчить про ціннісне наповнення знаків для товарів і послуг.

Варто зазначити, що деякі вчені окремо виділяють і охоронну функцію, яка має правовий характер. Так, вченими наголошується на тому, що в процесі індивідуалізації товару чи послуги певного суб'єкта шляхом рекламування, знак отримує важливе значення щодо визначення ринкового попиту, тим самим він набуває певної цінності. Це все визначає необхідність його правової охорони, яка націлена і на охорону якісних характеристик товару або послуги, що існують на ринку під відповідним знаком [12, с. 25–26].

Варто зазначити, що альтернативною думкою в літературі є двоаспектна характеристика призначення правової охорони прав на знаки для товарів і послуг, а саме: 1) правова охорона включає в себе охорону прав споживачів, оскільки саме виробники товарів чи надавачі послуг, створюючи та поширюючи торговельну марку, забезпечують якість своїх товарів і послуг, своєю чергою право забезпечує охорону інтересів споживачів у «широкому» колі товарів і послуг; 2) правова охорона включає також охорону виробників товарів та надавачів послуг від недобросовісної конкуренції. Саме правова охорона прав на знаки для товарів і послуг забезпечує рівні конкурентні умови на ринку товарів та послуг [13, с. 329–331].

Висновки. Трансформуючи вказані особливості доктринального розуміння значення, ролі і функціонального призначення знаків для товарів і послуг, а також пізнавальний потенціал ціннісно-правового методологічного підходу на площину дослідження правового забезпечення охорони права на торговельні марки, варто визначити ціннісно-правові аспекти правового забезпечення охорони прав на знаки для товарів і послуг в Україні.

По-перше, сутність та зміст правового забезпечення охорони прав на знаки для товарів та послуг визначатиметься функціональним призначенням самих торговельних марок, що своєю чергою характеризуватиме цінність правової охорони торговельних марок загалом.

По-друге, правова охорона прав на знаки для товарів і послуг виконує гарантуюче значення щодо останніх щодо їх можливості індивідуалізувати товари та послуги шляхом їх виокремлення серед однорідних товарів і послуг, які знаходяться на ринку.

По-третє, правова охорона прав на знаки для товарів і послуг надає змогу забезпечити зазначення джерела походження товару або послуги шляхом фіксації його виробника або надавача. Споживач, отримуючи послугу або купуючи товар, який містить розпізнавальний охоронюваний знак, обирає конкретного виробника серед конкурентів.

По-четверте, правова охорона прав на знаки для товарів і послуг забезпечує інформаційне їх призначення щодо інформування споживача про якість товару або послуги, тим самим споживачі товару або послуги в подальшому віддаватимуть перевагу товарам або послугам, які позначаються певною торговельною маркою.

По-п'яте, правова охорона прав на знаки для товарів і послуг уможливорює публічне їх поширення та рекламування товарів і послуг.

Kotenko M. Value-legal aspects of providing legal protection of rights to trademark in Ukraine

The paper reveals the relevance of scientific knowledge of the value and legal aspects of understanding the signs for goods and services as a basis for legal support of rights to them. The philosophical and scientific basis of scientific research of value-legal aspects of understanding of signs for goods and services is established. The scientific views of scientists concerning understanding of value and legal aspects of signs for the goods and services are generalized. It is concluded that the current state of scientific development of axiology of understanding of signs for goods and services indicates the episodic nature of these studies, as the scientific study of these issues was carried out indirectly through scientific analysis of other related legal phenomena and processes. The author summarizes the methodological potential of the value-legal approach to the understanding of signs for goods and services. Based on the analysis of doctrinal approaches to understanding the value and legal aspects of marks for goods and services, the value and legal aspects of legal protection of rights to marks for goods and services in Ukraine are determined. It is concluded that the essence and content of legal protection of trademark rights for goods and services will be determined by the functional purpose of the brands themselves, which in turn will characterize the value of legal protection of trademarks as a whole. The legal protection of trademark rights for goods and services has a guarantee value in relation to the latter in terms of their ability to individualize goods and services through their separation among homogeneous goods and services on the market. It is proved that the legal protection of trademark rights for goods and services allows their public distribution and advertising of goods and services.

Key words: intellectual property, marks for goods and services, legal support, protection of rights to marks for goods and services, axiological aspects of understanding intellectual property.

Література:

1. Іващенко В.А. Розвиток законодавства у сфері інтелектуальної власності в Україні (XIX – поч. XXI ст.) : монографія. Черкаси : Видавець Чабаненко Ю.А., 2017. 508 с.
2. Антошкіна В.К. Гносеологічна природа тлумачення цивільно-правових норм. *Альманах права. Право і прогрес: складові забезпечення в сучасних умовах*. Київ : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2017. Вип. 8. С. 94–99.
3. Про охорону прав на знаки для товарів і послуг : Закон України від 15 грудня 1993 р. № 3689-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3689-12#Text> (дата звернення: 01.12.2020 р.).
4. Правила складання, подання та розгляду заявки на видачу свідоцтва України на знак для товарів і послуг, затверджені наказом Держпатенту України 28 липня 1995 р. № 116. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0276-95#Text> (дата звернення: 01.12.2020 р.).
5. Демченко Т.С. Проблеми гармонізації законодавства України про товарні знаки з міжнародно-правовими нормами : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2002. 217 с.
6. Павлинская А.П. Товарный знак. Ленинград : ЛГУ, 1974. 68 с.
7. Веркман К.Дж. Товарные знаки: содержание, психология, восприятие / пер. с англ. Боброва В.Б.; общ. ред. и предисл. Карпова Б.Г. Москва : Прогресс, 1986. 518 с.
8. Свядосц Ю.И. Правовая охрана товарных знаков в капиталистических странах. Москва : ЦНИИПИ, 1969. 156 с.
9. Калятин В.О. Интеллектуальная собственность (Исключительные права) : учебник. Москва : Норма, 2000. 458 с.
10. Підпригора О.А., Підпригора О.О. Право інтелектуальної власності України : навч. посібник. Київ : Юрінком Інтер, 1998. 335 с.
11. Кашинцева О.Ю. Правовая охрана знаков для товаров и услуг в Украине : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.04. Київ, 2000. 18 с.
12. Адуев А.И., Белогорская Е.М. Товарный знак и его значение. Москва : Прогресс, 1972. 76 с.
13. Мэггс П.Б., Сергеев А.П. Интеллектуальная собственность. Москва : Юрист, 2000. 400 с.

ПРИСЯГА СУДДІ – ПОСАДОВА ПРИСЯГА ТА СУДОВИЙ СИМВОЛ

Кравчук О. О.,

доктор юридичних наук, доцент,

суддя Вищого антикорупційного суду,

професор Національного технічного університету України

«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

ORCID ID: 0000-0002-7844-2381

Остащук І. Б.,

доктор філософських наук, професор,

професор Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова

ORCID ID: 0000-0002-6115-0884

Розглядається присяга судді як посадова присяга і як елемент судової символіки. Зазначається, що присяга судді належить до категорій посадових присяг, тобто таких, що складаються посадовою особою під час вступу на посаду, і водночас до категорії судових присяг, які використовуються в процесі правосуддя, що є елементом судової символіки.

Присяга судді як посадова присяга символізує наділення судді як посадової особи державною (судовою) владою, момент набуття ним повноважень (тобто є інавгураційною церемонією), а також обов'язок судді як посадової особи виконувати належним чином покладені на нього обов'язки.

Присяга судді як судовий символ репрезентує собою публічне й урочисте зобов'язання забезпечення суддею справедливого суду в усіх проявах цього поняття, зокрема: незалежності і безсторонності суду, змагальності, рівності сторін, верховенства права.

Складання суддею присяги відбувається в урочистій обстановці в присутності вищих посадових осіб (в Україні – в присутності Президента України) і є важливим ритуалом – символом наділення особи судовою владою, а сама присяга – символічна дія свідомого обрання відповідального й неупередженого дотримання законодавства в професійних функціях реалізації верховенства права для блага всього народу.

Пандемія коронавірусу показала, що збирання значної кількості людей в одному приміщенні може бути проблематичним, тому церемонія проводилася навіть на відкритому повітрі. Вказується, що проведення церемонії в одному із судових органів, наприклад, у приміщенні Верховного Суду або (з урахуванням карантинних обмежень) на його території може символізувати незалежність судової влади загалом та кожного із суддів, які складають присягу, від інших гілок влади.

Особливістю присяги судді в Україні є її одноразовість – її складає лише особа, вперше призначена на посаду судді. У разі переведення в подальшому до іншого суду суддя не складає присягу знову. У цьому аспекті присяга судді є подібною до присяги державного службовця, що складається лише особами, прийнятими на державну службу вперше.

Ключові слова: присяга судді, посадова присяга, судова символіка, справедливий суд, інавгурація суддів.

Досить поширеною в світі (як у країнах англо-саксонського, так і континентального права) традицією є складання присяги посадовими особами під час вступу на посаду. Різного роду присяги складають новообрані президенти, члени парламентів, органів місцевого самоврядування, мери, призначені або вибрані губернатори (керівники регіонів), багато інших посадових і службових осіб. Під час вступу на військову службу складається військова присяга, перед початком інших видів служби також може передбачатися складання окремих видів присяг. Усі наведені приклади називають посадовими присягами, адже вони складаються саме у зв'язку зі вступом на посаду.

Окреме місце серед посадових присяг посідають присяги судді, які складають судді під час вступу на посаду. Вони, як й інші посадові присяги, призначені символізувати наділення судді як посадової особи певною владою і повноваженнями. Однак особливістю судді як особи, що складає посадову присягу, є те, що він є представником відокремленої гілки влади (судової) у системі розподілу

влад. Окрім того, у судовому процесі, керування яким є основною роботою судді, майже всі учасники (адвокати, прокурори, свідки, експерти) зв'язані певного роду присягою. Таким чином, присяга судді є посадовою присягою, символізуючи собою належне врядування, і водночас вона – судовий символ (один із видів у структурі судової символіки), покликаний виражати своїм змістом і формою верховенство права і справедливість суду (в усіх її проявах). Поєднання цих двох аспектів є цікавим і науково актуальним, адже репрезентує вид присяги, дотримання якої є онтологічною рисою незалежності судової влади та яка є однією із найдавніших процедур, вписаних у загальну символіку судочинства.

Тому в цій статті маємо на меті проаналізувати присягу судді в двох аспектах: як посадової присяги і як судового символу.

Відповідно до ст. 57 Закону України «Про судоустрій та статус суддів» особа, призначена на посаду судді, набуває повноважень судді після складення присяги судді. Текст присяги судді визначений зазначеним Законом: «Я, (ім'я та прізвище), вступаючи на посаду судді, урочисто присягаю Українському народові об'єктивно, безсторонньо, неупереджено, незалежно, справедливо та кваліфіковано здійснювати правосуддя від імені України, керуючись принципом верховенства права, підкоряючись лише закону, чесно і сумлінно здійснювати повноваження та виконувати обов'язки судді, дотримуватися етичних принципів і правил поведінки судді, не вчиняти дій, що порочать звання судді або підривають авторитет правосуддя» [1].

Цікаво, що складання судді суду загальної юрисдикції присяги передбачено лише законом і не передбачено чинною редакцією Конституції. Водночас складання присяги передбачено Конституцією для новообраних народних депутатів України (ст. 79), новообраного Президента України (ст. 104) та суддів Конституційного Суду України (ст. 148). Із них для народних депутатів та Президента текст присяги визначено Конституцією (ч. 2 ст. 79, ч. 3 ст. 104) [2]. Текст присяги судді Конституційного Суду України визначено в ч. 1 ст. 17 Закону України «Про Конституційний Суд України»: «Я (ім'я та прізвище), вступаючи на посаду судді Конституційного Суду України, урочисто присягаю на вірність Україні, бути незалежним, чесним і сумлінним у виконанні високих обов'язків судді Конституційного Суду України, забезпечувати верховенство Конституції України, захищати конституційний лад держави, утверджуючи права та свободи людини» [3].

Присяга судді в різних країнах має свої специфічні риси, що визначено місцевою традицією.

Нині у Великобританії судді, магістрати та члени трибуналу дають дві обітниці, коли вони складають присягу. Перша – це клятва на вірність правлячому монарху, а друга – посадова присяга; їх спільно називають судовою присягою [4].

Згідно зі статтею VI Конституції США, федеральні посадові особи повинні прийняти присягу на вірність Конституції. Відповідне правило встановлено для посадовців законодавчої, виконавчої і судової влади. Текст присяги Конституція США встановлює лише для Президента в підрозділі 1, статті II [5]. Для інших посадовців США, у т.ч. для суддів, присяга неодноразово змінювалася, однак з 1884 року використовується встановлений законом єдиний текст присяги: «Я, прізвище та ім'я, урочисто присягаю (або підтверджую), що буду підтримувати і захищати Конституцію США від усіх ворогів, іноземних та внутрішніх; що я буду виявляти справжню віру і вірність їй; що я беру на себе це зобов'язання вільно, без будь-яких свідомих застережень чи з метою ухилення; і що я буду добросовісно і сумлінно виконувати обов'язки посади, на яку я збираюся вступити. Тож допоможи мені, Боже» [6; 7].

Водночас для суддів законом США встановлено інший текст присяги під час вступу на посаду (посадової присяги) [8]. Тому судді Верховного Суду США під час вступу на посаду складають присягу, що представлена з поєднання текстів двох присяг [7].

В Індії тексти присяги для суддів Верховного Суду та вищих судів штатів установлені Конституцією 1950 р. у розділі III. Згідно зі ст. 219 Конституції Індії 1950 р., кожна особа, призначена суддею Вищого суду, перед тим, як вступити на посаду, складає і підписує перед губернатором штату або особою, призначеною від цього імені, присягу або підтвердження відповідно до встановленої форми [9].

Загалом, процедура складання присяги має символічне значення – у значенні усталеної традиційної форми, яка виражає зобов'язання дотримання принципу верховенства права та високих професійних стандартів. В Україні суддя суду загальної юрисдикції, згідно зі ст. 57 Закону про судоустрій, складає присягу під час урочистої церемонії у присутності Президента України. До участі в цій церемонії, згідно із Законом, запрошуються Голова Верховного Суду, Голова Ради суддів України, Голова Вищої ради правосуддя та Голова Вищої кваліфікаційної комісії суддів України.

Порядок складання присяги визначається указом Президента України. До 2011 р. діяв Порядок складання присяги суддею, вперше призначеним на посаду, затверджений Указом Президента України від 11 травня 1999 року № 493/99 [10], який був замінений Порядком складання присяги судді особою, вперше призначеною на посаду професійного судді, затвердженим Указом Президента від

6 квітня 2011 року № 380/2011, який містив у собі здебільшого редакційні правки. Цим Порядком передбачено, що особа, вперше призначена на посаду професійного судді, складає присягу судді у присутності Президента України під час урочистої церемонії, що проводиться у приміщенні, де встановлено Державний Герб України і Державний Прапор України. Урочиста церемонія складання присяги судді завершується виконанням Державного Гімну України [11].

Порядок, що діяв до 2011 р., неодноразово зазнавав змін, зокрема у частині, що стосується переліку осіб, присутніх під час складання присяги. З урахуванням змін, унесених у 2003 р., передбачав, що в окремих випадках суддя складає присягу за дорученням Президента України у присутності голови обласної державної адміністрації, членів відповідної ради суддів, голови відповідного апеляційного суду, суддів суду, в який його призначено, та начальника територіального управління Державної судової адміністрації в урочистій обстановці у приміщенні, де встановлено Державний Герб України і Державний Прапор України. Тобто йшлося про можливість складання присяги не в присутності Президента, а інших осіб за його дорученням. Також передбачалося, що суддя може запросити на церемонію близьких родичів [10].

Чинним натеper Порядком передбачено, що присягу судді зачитує особа, вперше призначена на посаду професійного судді, а в разі складання присяги судді кількома особами, вперше призначеними на посаду професійного судді, – найстарша з них за віком особа, після чого вона (вони) підписує текст присяги. Також Порядком передбачено, що після складання присяги судді Президент України або за його дорученням інша особа вручає судді посвідчення [11].

Місце складання присяги законом не визначено, тож воно на практиці визначається Офісом (до цього – Адміністрацією) Президента України. Тривалий час судді складали присягу в приміщенні Адміністрації Президента [12]. Декілька урочистих церемоній складання присяги суддів мало місце в Залі Пленумів у будівлі Верховного Суду [13]. Улітку 2020 р. у розпал епідемії COVID-19 новопризначені судді судів загальної юрисдикції складали присягу на вулиці в парку поруч із Маріїнським Палацом [14]. 15 грудня 2020 р. призначені вперше до різних судів України судді складали присягу в Українському Домі також із дотриманням карантинних обмежень [15].

Щодо місця складання присяги, то воно саме по собі може мати символічне значення. Оскільки Україна – світська держава, тобто відділена від церкви, державні церемонії, як правило, не відбуваються в культових будівлях і спорудах. Місце проведення церемонії складання присяги має враховувати цей фактор, адже суддя здійснює правосуддя іменем України, незалежно від належності чи неналежності до певних релігійних спільнот як самого судді, так і сторін судових справ чи їх представників. Водночас карантинні обмеження показали, що вимоги до місця проведення такої церемонії можуть змінюватися залежно від епідемічної ситуації та кількості учасників. Цікаво, що Верховний Суд також проводив збори суддів (з деяких питань, що мають вирішуватися зборами суддів, рішення мають прийматися шляхом таємного голосування, що, по суті, унеможлиблює дистанційне проведення таких зборів) у теплий період 2020 року на відкритому повітрі, на подвір'ї будівлі Верховного Суду з урахуванням карантинних обмежень [16]. Верховний Суд Флориди в грудні 2020 р. проводив онлайн, у режимі відеоконференції, церемонію присяги нових адвокатів, що зазвичай відбувається в залі суду [17].

Тому видається, що проведення церемонії в одному із судових органів, наприклад, у приміщенні Верховного Суду, зокрема в Залі Пленумів, або (з урахуванням карантинних обмежень) на території Верховного Суду – може підкреслювати незалежність судової влади загалом та кожного із суддів, які складають присягу, від інших гілок влади та від Президента – Глави держави.

Передбачена вищезазначеним Порядком [11] процедура відбувається залежно від кількості присутніх та місця її проведення з урахуванням офіційного протоколу та традицій. Під час урочистої церемонії складання суддями присяги, як правило, Президент України виступає з промовою. Також із промовою можуть виступати запрошені посадові особи (в разі їх присутності). Зачитується Указ або укази чи список призначених суддів (якщо призначення здійснювалося кількома указами). Після цього один із суддів (наприклад, старший за віком) зачитує текст присяги, а всі присутні судді за ним повторюють. Після зачитування суддя підписує текст присяги, оригінал якого передається представнику Вищої кваліфікаційної комісії суддів, у якій він зберігається у суддівському досьє.

Церемонія складання присяги судді, хоча і є інавгураційною церемонією, однак принципово відрізняється від церемоній складання присяги народними депутатами України та Президентом України. Новообраний Президент України та народні депутати України складають присягу навіть у випадках, якщо вони це вже робили раніше.

Досліджуючи інавгурацію Президента як конституційний інститут, О.В. Батанов характеризує її як офіційну й урочисту, як правило, доволі помпезну церемонію вступу на посаду посадової особи, насамперед Глави держави, яка покликана підкреслити важливість і відповідальність вказаної посади; церемонія складання присяги, що містить клятву сумлінно виконувати обов'язки, символізує спадковість влади; це вид конституційної традиції, політико-правовий символ і ритуал; це

конституційний юридичний факт, із настанням якого президент вважається таким, що вступив на свій пост [18]. Аналізуючи інавгураційні виступи президентів, Л.І. Стрій пише, що вони мають виражений ритуальний характер та виконують етикетну і сакральну функції [19].

Згідно з ч. 1 ст. 104 Конституції України, новообраний Президент України вступає на пост із моменту складення присяги народів на урочистому засіданні Верховної Ради України. Водночас, згідно з ч. 1 ст. 108 Конституції, Президент України виконує свої повноваження до вступу на пост новообраного Президента України. Тобто процедура складання присяги є не лише моментом вступу на посаду Президента, але і моментом припинення повноважень попереднього Президента.

Натепер єдиний Президент України, який вибирався на другий строк поспіль, – це Леонід Кучма, який складав присягу 19 липня 1994 року і повторно 30 листопада 1999 року. Тобто хоча це була та сама особа, повноваження якої не припинялися, але складання присяги все ж відбувалося. Можливо, це відбулося тому, що під час першого президентства Леоніда Кучми було прийнято нову Конституцію України та відповідна церемонія і текст присяги були визначені нею.

Більш часто на практиці відбувались і відбуваються складання присяги народними депутатами України, що є посадовими особами колегіального органу – парламенту. Навіть у випадках, коли народний депутат був членом парламенту минулого скликання, він все одно складає присягу.

Повторна присяга в разі переобрання, наприклад, також існує в Сенаті США, де присягу складають як сенатори-новачки, так і переобрані [20]. Процедура присяги вважається доволі символічною і супроводжується низкою символічних ритуалів (наприклад, один із сенаторів супроводжує новообраного сенатора до проходження в залі, де він складатиме присягу на спеціальному засіданні Сенату). Причому з огляду на заборону фотографування в залі Сенату проводилася реконструкція церемонії присяги – спеціально для фотографування [20]. Також процедура присяги може зазнавати певних змін, наприклад, повторюватися в разі відсутності певних депутатів на першому засіданні або для приведення до присяги відсутніх депутатів можуть залучатися судді, може передбачатися колективне або індивідуальне складання присяги та обов'язок підписати текст присяги [21].

Так само і щодо присяги, що складається в Україні депутатами місцевих рад, сільськими, селищними, міськими головами. Віталій Кличко, вибраний на позачергових виборах Київським міським головою – мером Української столиці міста Києва, вперше складав присягу 5 червня 2014 р. [22]. Проте вже восени 2015 р. відбулися чергові місцеві вибори, на яких Віталій Кличко був знову вибраний мером Києва, і вдруге складав присягу 1 грудня 2015 р. на засіданні першої сесії Київської VIII скликання [23]. Складав В. Кличко присягу міського голови і втретє, після переобрання на чергових виборах 2020 р. [24].

Водночас дещо інша ситуація склалася щодо присяги Харківського міського голови, вибраного на чергових виборах восени 2020 р. З причин перебування на лікуванні він не зміг скласти присягу на сесії новообраної міської ради 9 грудня 2020 р. Інформуючи про результати виборів міського голови на сесії новообраної ради, голова міської територіальної виборчої комісії заявила, що новообраний голова не має знову складати присягу, оскільки її складає тільки особа, яку вперше було вибрано на посаду сільського, селищного, міського голови; водночас Г.А. Кернес вибраний міським головою не вперше і вже складав присягу 24 листопада 2010 року, що підтверджується записом у трудовій книжці, а тому відповідна особа набула статусу міського голови [25].

У пресі зазначалося, що низка професійних суддів, призначених до Верховного Суду, розпочали працювати суддями ще до 1991 р., за часів СРСР, коли складання присяги Українському народу не було передбачено законодавством [26].

Загалом, традиції щодо складання присяги лише суддею, призначеним уперше, існували ще до здобуття Україною незалежності. Так, статтею 11 Закону СРСР «Про статус суддів у СРСР» 1989 р. було передбачено, що саме вперше вибрані судді й народні засідателі (аналог нинішніх присяжних) складають присягу [27]. Указом Президії Верховної Ради Української РСР «Про присягу суддів і народних засідателів судів Української РСР» від 15 грудня 1989 року № 8527-XI було затверджено текст присяги суддів і народних засідателів та передбачено, що присяга складається в урочистій обстановці в присутності суддів відповідного суду та певного депутата (залежно від рівня суду), в індивідуальному порядку шляхом виголошення тексту присяги кожним із суддів і народних засідателів [28].

Складання присяги суддею, в аспекті її одноразовості, є подібним до присяги державного службовця, адже після того, як державний службовець призначений на посаду вперше, згідно зі ст. 38 Закону України «Про державну службу», він складає присягу [29]. Потім під час призначення (переведення) на інші посади державний службовець по-новому присягу не складає.

Водночас в інших країнах може передбачатися складання присяги суддею вдруге, наприклад, під час призначення працюючого судді на адміністративну посаду, як це має місце в Індії та в Австралії [30; 31].

Отже, незважаючи на те, що судді всіх судів загальної юрисдикції в Україні складають присягу в присутності Президента України та із запрошенням Голови Верховного Суду, Голови Ради суддів України, Голови Вищої ради правосуддя та Голови Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, тобто ця церемонія здійснюється в присутності вищих посадових осіб держави, за одноразовістю ця процедура є подібною до присяги державного службовця, складання якої здійснюється особами, вперше призначеними на посаду державної служби, але в значно менш офіційній та урочистій обстановці.

Порівнюючи процедуру складання присяги судді зі складанням присяги Президентом України, народними депутатами України, зазначимо також, що для останніх Конституція не передбачає обов'язкового запрошення або присутності інших посадових осіб, крім самих депутатів. На відміну від цієї церемонії, складання присяги судді вимагає присутності Президента України. Згідно зі ст. 14 Регламенту Верховної Ради України, затвердженого законом України, на урочисте засідання парламенту з нагоди складання присяги новообраними народними депутатами Апаратом Верховної Ради запрошуються народні депутати попереднього скликання, Президент України, Прем'єр-міністр України, Голова Центральної виборчої комісії, члени Кабінету Міністрів України, Голова та судді Конституційного Суду України, Голова Верховного Суду, Генеральний прокурор, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, Голова Рахункової палати, інші офіційні особи за рішенням Підготовчої депутатської групи [32].

Щодо самого Президента, то Конституція також містить церемоніальну норму щодо присутності на ній особливій посадовій особі судової влади. Так, згідно з ч. 2 ст. 104 Конституції, приведення Президента України до присяги здійснює Голова Конституційного Суду України [2].

Відповідні правила щодо присутності відповідної посадової особи під час складання присяги закріплюють своєрідні історичні ритуали посвячення. Визначені особи, в присутності яких відбувається складання присяги, в цих випадках символізують народ (громадян), якому приноситься присяга.

Порівнюючи процедуру присяги судді суду загальної юрисдикції із присягою судді Конституційного Суду, зазначимо, що згідно зі ст. 17 Закону України «Про Конституційний Суд України», урочиста церемонія складання суддею Конституційного Суду присяги на спеціальному пленарному засіданні відбувається в Залі засідань Суду [3]. Зазначене засідання скликається головою суду або особою, що виконує його обов'язки. Запрошення або присутність інших посадових осіб, крім суддів Конституційного Суду України, таким чином, на церемонії складання присяги суддею цього суду не передбачається. Водночас відповідне складання присяги також визначено законодавцем як урочиста церемонія.

Урочистість церемонії складання присяги судді суду загальної юрисдикції та присутність Президента України і запрошення вищих посадових осіб Верховного Суду, органів суддівського врядування символізує наділення новопризначеного судді державною владою. З моменту складання присяги суддя набуває повноважень.

Хоча не всі судді здійснюють правосуддя з моменту складання присяги. Для того щоб суддя міг здійснювати правосуддя, необхідно, щоб виконалися три умови: видання Президентом України указу про його призначення на посаду, складання присяги та зарахування його до штату відповідного суду (до якого він призначений указом). Тож на практиці трапляються випадки, коли судді були призначені на посаду до певного суду указом Президента України вперше, однак ще не склали присягу. Вони можуть бути зараховані до штату відповідного суду (після видання Указу) й очікувати церемонії складання присяги, перебуваючи на посаді судді, або продовжувати працювати на іншій роботі й очікувати присяги саме там. У такому разі суддя може бути зарахований на посаду до відповідного суду і вже після церемонії складання присяги. Відповідні ситуації іноді викликають юридичні спори [33]. У разі ж, коли суддя вже раніше складав присягу, з моменту видання указу про призначення на посаду, скажімо: до іншого суду або в цьому ж суді, але безстроково (до 2016 р. судді призначались на посаду вперше на 5 років), є таким, що має повноваження судді. Якщо такий суддя перебуває на посаді судді у відповідному суді, то він одразу може приступити до здійснення правосуддя. На практиці це відбувається тоді, коли суд отримує засвідчену копію указу Президента про призначення на посаду.

Водночас, оскільки йдеться саме про урочисту церемонію складання присяги, що відбувається саме в присутності Глави держави, то через його напружений графік часом від моменту видання указу до присяги може пройти декілька місяців. Адже має зібратися певна кількість призначених суддів, щоби присягу складав не один суддя, а більша їх кількість.

Іноді Президент практикував урочисте підписання указів безпосередньо під час урочистої церемонії складання присяги. Тоді деякий час відповідні особи перебували в статусі переможців конкурсу до відповідного суду, рекомендованих Вищою радою правосуддя до призначення, однак ще не призначених указом Президента. У таких випадках підписання указу про призначення суддів також відбувається публічно й урочисто. Як уже зазначалося, може також зачитуватися текст відповідного указу, щойно підписаного Главою держави.

Так, наприклад, на церемонії складання присяги суддів Вищого антикорупційного суду в 2019 р., окрім суддів, що складали присягу вперше, були присутні й судді, які раніше працювали суддями в інших судах. Присутність їх на церемонії пояснюється тим, що відповідні укази про призначення суддів були урочисто підписані Президентом України під час церемонії складання присяги [13].

Присяга має також не тільки символічне інавгураційне значення (що апелює передусім до сумління, відповідальності людини та усвідомлення відповідальності перед цілим суспільством), у тому сенсі, що порушення суддею присяги до 2016 р. було передбачено Конституцією України як одна із підстав для звільнення судді з посади.

Європейський суд з прав людини в п. 79, 173–174 рішення у справі «Олександр Волков проти України», посилаючись на рішення Венеційської комісії, вказав, що до 15 травня 2010 року матеріальне право не містило будь-якого опису «порушення присяги»; основа для тлумачення меж зазначеного порушення була взята з тексту присяги судді, що надавав широкі можливості тлумачення такого правопорушення, як порушення присяги. Конкретизація поняття «порушення присяги» у новому законодавстві також залишає дисциплінарному органу широку свободу розсуду з цього питання. У п. 181, 185 зазначеного рішення Європейський суд вказав, що необхідні процедурні гарантії, які б могли запобігти свавільному застосуванню відповідного матеріального законодавства, не були запроваджені; національне законодавство не передбачало будь-яких обмежень строків ініціювання та здійснення провадження щодо судді за «порушення присяги»; можна навіть припустити, що будь-яка провина судді, яка мала місце у будь-який момент протягом його професійної кар'єри, за бажанням могла бути розтлумачена дисциплінарним органом як достатня фактична підстава для обвинувачення у вчиненні такого дисциплінарного правопорушення, як порушення присяги, та призвести до звільнення його з посади. Європейським судом зроблено висновок про те, що чинне національне законодавство не відповідало вимогам передбачуваності та належного захисту від свавілля [34].

Зазначене рішення Європейського суду було враховано, і після судової реформи 2016 р. у Конституції України відсутня така підстава для звільнення, як порушення суддею присяги. Натомість передбачені більш конкретні підстави для звільнення, а саме: вчинення істотного дисциплінарного проступку, грубе чи систематичне нехтування обов'язками, що є несумісним зі статусом судді, або його невідповідність займаній посаді.

Незважаючи на такі зміни на конституційному рівні, закон установлює обов'язок судді дотримуватися присяги, а складання присяги залишається важливим ритуалом наділення особи судовою владою. Сама ж присяга є або, принаймні, має бути для кожного судді дороговказом у його професійній суддівській діяльності.

Як уже зазначалося вище, в Україні офіційні традиції передбачають залучення посадової особи судової гілки влади до інавгураційної церемонії лише для Президента України. Така традиція є загальнопоширеною і в світі. Судді верховного суду відповідного штату, як правило, складають присягу під час вступу на посаду губернатора в США [35]. Згідно зі ст. 60 Конституції Індії 1950 р., новий президент або кожна особа, що виконує його функції, складає і підписує присягу в присутності Головного Судді Індії [9], який при цьому вдягає мантию [36]. Згідно зі ст. 159 Конституції Індії, новий губернатор або кожна особа, що виконує функції губернатора штату, складає і підписує присягу в присутності голови або найстарішого судді Вищого Суду штату [9].

Висновки. Присяга судді належить до категорій посадових присяг, тобто таких, що складаються посадовою особою під час вступу на посаду і водночас до категорії судових присяг, які використовуються в процесі правосуддя, що є елементом судової символіки.

Присяга судді як посадова присяга (oath of office) символізує наділення судді як посадової особи державною (судовою) владою, момент набуття ним повноважень (тобто є інавгураційною церемонією), а також обов'язок судді як посадової особи виконувати належним чином покладені на нього обов'язки.

Присяга судді як судовий символ репрезентує собою публічне й урочисте зобов'язання забезпечення суддею справедливого суду в усіх проявах цього поняття, зокрема: незалежності і безсторонності суду, змагальності, рівності сторін, верховенства права.

Складання суддею присяги відбувається в урочистій обстановці в присутності вищих посадових осіб (в Україні – в присутності Президента України) і є важливим ритуалом – символом наділення особи судовою владою, а сама присяга – символічна дія свідомого обрання відповідального й неупередженого дотримання законодавства в професійних функціях реалізації верховенства права для блага всього українського народу. Відповідні правила щодо присутності визначеної посадової особи під час складання присяги закріплюють своєрідні історичні ритуали посвячення, а визначена особа (особи), в присутності якої (яких) відбувається складання присяги, символізують народ (громадян), якому приноситься присяга. Складання присяги судді в Україні відбувається в приміщенні, де встановлені Державний Прапор та Державний Герб. Після завершення церемонії виконується Державний Гімн.

Зважаючи на те, що законом не визначено місце проведення церемонії складання присяги, вони проводяться в різних місцях. Оскільки Україна – світська держава, тобто відділена від релігійних організацій, то державні церемонії, як правило, не відбуваються в культових будівлях і спорудах. Місце проведення церемонії складання присяги має враховувати цей фактор, адже суддя здійснює правосуддя іменем України, на засадах рівності, незалежно від належності чи неналежності до певних релігійних спільнот як самого судді, так і сторін судових справ чи їх представників.

Пандемія коронавірусу показала, що збирання значної кількості людей в одному приміщенні може бути проблематичним, тому церемонія проводилася навіть на відкритому повітрі. Видається, що проведення церемонії в одному із судових органів, наприклад, у приміщенні Верховного Суду або (з урахуванням карантинних обмежень) на його території може символізувати незалежність судової влади загалом та кожного із суддів, які складають присягу, від інших гілок влади.

Особливістю присяги судді в Україні є її одноразовість – її складає лише особа, вперше призначена на посаду судді. У разі переведення в подальшому до іншого суду суддя не складає присягу знову. У цьому аспекті присяга судді є подібною до присяги державного службовця, що складається лише особами, прийнятими на державну службу вперше.

Важливість присяги судді як судової присяги серед елементів судової символіки підкреслює перспективність та актуальність подальших наукових досліджень порушеної проблематики.

Kravchuk O., Ostashchuk I. The oath of a judge – oath of office and judicial symbol

The oath of a judge as an oath of office and as an element of judicial symbolism is considered in the article. The oath of a judge belongs to the categories of oaths of office, taken by an official upon taking office. At the same time, it belongs to the judicial oaths used in the justice process and is an element of judicial symbols.

The oath of a judge as an oath of office symbolizes the endowment of a judge as an official by the state (judicial) power, the moment of his acquisition of powers (it is the inauguration ceremony), and the duty of a judge as an official to perform his duties properly.

The oath of a judge as a judicial symbol represents a public and solemn obligation of the judge to exercise a fair trial in all its manifestations, including: independence and impartiality of the court, adversarial proceedings, equality of arms, and the rule of law.

The judge takes the oath in a solemn atmosphere in the presence of senior officials (in Ukraine – in the presence of the President of Ukraine). It is an important ritual – a symbol of giving a person judicial power. The oath itself is a symbolic action of conscious choice of responsible and impartial observance of the law in the professional functions of realization of the rule of law for the good of all people.

The coronavirus pandemic has shown that gathering a large number of people in one room can be problematic, so the oath ceremony was held even outdoors. It is stated that holding a ceremony in one of the judicial bodies, for example, in the premises of the Supreme Court or (subject to quarantine restrictions) in the territory of the Supreme Court may symbolize the independence of the judiciary and each judge from other branches of power.

The peculiarity of the oath of a judge in Ukraine is its one-time nature. It should be taken only by a person first appointed to the position of a judge. In case of an appointment or transfer to another court, the judge shall not take the oath again. In this aspect, the oath of a judge is similar to the oath of a civil servant, which is taken only by persons recruited for the first time.

Key words: oath of a judge, oath of office, judicial symbols, fair trial, inauguration of judges.

Література:

1. Закон України «Про судоустрій і статус суддів» від 2 червня 2016 р. № 1402-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text>.
2. Конституція України від 28 червня 1996 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>.
3. Закон України «Про Конституційний Суд України» від 13 липня 2017 року № 2136-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-19#Text>.
4. Traditions of the courts, Courts and Tribunal Judiciary. URL: <https://www.judiciary.uk/about-the-judiciary/the-justice-system/court-traditions/>.
5. Constitution of the United States. United States Senate. URL: https://www.senate.gov/civics/constitution_item/constitution.htm.

6. 5 U.S. Code § 3331. Oath of office. Legal Information Institute. Cornell Law School. URL: <https://www.law.cornell.edu/uscode/text/5/3331>.
7. Oath of Office. Supreme Court of the United States. URL: <https://www.supremecourt.gov/about/oath/oathsofoffice.aspx>.
8. 28 U.S.C. § 453 – U.S. Code. Title 28. Judiciary and Judicial Procedure § 453. Oaths of justices and judges. URL: <https://codes.findlaw.com/us/title-28-judiciary-and-judicial-procedure/28-usc-sect-453.html>.
9. The Constitution of India. URL: https://www.india.gov.in/sites/upload_files/npi/files/coi_part_full.pdf.
10. Порядок складення присяги суддею, вперше призначеним на посаду, затверджений Указом Президента України від 11 травня 1999 року № 493/99. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/493/99/ed20110416#Text>.
11. Порядок складення присяги судді особою, вперше призначеною на посаду професійного судді, затверджений Указом Президента від 6 квітня 2011 року № 380/2011. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/380/2011#Text>.
12. Відбулась церемонія складення присяги суддями. Вища кваліфікаційна комісія суддів України, 2015. URL: <https://vkksu.gov.ua/ua/news/widbulas-cieriemoniia-skladiennia-prisiagi-suddiami/>.
13. Перерва на обіт. *Судовий вісник*. № 4, 26 квітня 2019 р. URL: <https://pravo.ua/articles/pererva-na-obit/>.
14. Відбулась урочиста церемонія складання присяги суддями. Територіальне управління Державної судової адміністрації України у Тернопільській області, 29 липня 2020. URL: <https://te.court.gov.ua/tu20/pres-centr/news/975246/>.
15. Президент під час складання присяги суддями: Місія суддів – бути вартовими об'єктивності, неупередженості, чесності. Президент України. Офіційне інтернет-представництво, 15 грудня 2020 року. URL: <https://www.president.gov.ua/news/prezident-pid-chas-skladannya-prisyagi-suddyami-misiya-suddi-65585>.
16. Збори суддів КЦС ВС вибрали представника суду до Великої Палати Верховного Суду. Верховний Суд, 23 жовтня 2020. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1012281/>.
17. Virtual Induction Ceremony for New Attorneys. Florida Supreme Court, 12/3/2020. URL: <https://www.floridasupremecourt.org/News-Media/Court-News/Virtual-Induction-Ceremony-for-New-Attorneys>.
18. Батанов О.В. Інавгурація Президента як інститут конституційного права: аксіологічні та онтологічні засади. *Часопис Київського університету права*. 2011. № 4. С. 114–119. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chkur_2011_4_30.
19. Стрій Л.І. Рамкові елементи привітання й прощання в інавгураційній промові. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філологічна»*. 2014. Випуск 48. С. 242–244.
20. Oath of Office, U.S. Senate, 2021. United States Senate. URL: https://www.senate.gov/artandhistory/history/common/briefing/Oath_Office.htm.
21. Oath of Office, U.S. House of Representatives, 2021. History, Art & Archives. United States House of Representatives. URL: <https://history.house.gov/Institution/Origins-Development/Oath-of-Office/>.
22. Віталій Кличко склав присягу мера Києва і пообіцяв зміни. *BBC News Україна*, 5 червня 2014. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2014/06/140605_klychko_kyiv_hk.
23. Кличко склав присягу мера. *День*, 5 грудня 2015. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/news/011215-klychko-sklav-prysyagu-mera>.
24. Віталій Кличко склав присягу Київського міського голови та запропонував створити «велику коаліцію» всіх політичних сил, представлених у Київській Раді. URL: https://kyivcity.gov.ua/news/vitaliy_klichko_sklav_prisyagu_kivskogo_miskogo_golovi_ta_zaproponuvav_stvoriti_veliku_koalitsiyu_vsikh_politichnikh_sil_predstavlenikh_u_kivradi/.
25. Кернес не має складати нову присягу – голова міськвиборчкому. *Interfax Ukraine*, 09.12.2020. URL: <https://ua.interfax.com.ua/news/political/708660.html>.
26. Низка суддів-фіналістів конкурсу до нового Верховного Суду працюють без присяги – «Схеми». *Радіо «Свобода»*, 19 травня 2017. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news/28497346.html>.
27. Закон СРСР «Про статус суддів у СРСР» від 4 серпня 1989 р. № 328-І. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0328400-89#Text>.
28. Указ Президії Верховної Ради Української РСР «Про присягу суддів і народних засідателів судів Української РСР» від 15 грудня 1989 року № 8527-XI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/8527-11#Text>.
29. Закон України «Про державну службу» від 10 грудня 2015 року № 889-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19#Text>.
30. Governor administers oath of office to Chief Justice Sanjib Banerjee. *The Hindu*, 05 January 2021. URL: <https://www.thehindu.com/news/cities/chennai/governor-administers-oath-of-office-to-chief-justice-sanjib-banerjee/article33497136.ece>.

31. Ceremonial Sitting of the Full Court For the swearing in and welcome of the Honourable Chief Justice Allsop AO. Federal Court of Australia, 4 March 2013. URL: <https://www.fedcourt.gov.au/digital-law-library/judges-speeches/chief-justice-allsop/allsop-cj-20130304>.
32. Регламент Верховної Ради України, затверджений Законом України від 10 лютого 2001 року № 1861-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1861-17#Text>.
33. ВРП з'ясувала, коли суддя набуває повноважень – після присяги чи після зарахування в штат. URL: https://zib.com.ua/ua/139135-vrp_zyasuvala_koli_suddya_nabuvaє_povnovazhen_pislya_prisya.html.
34. Справа «Олександр Волков проти України», Рішення від 9 січня 2013 року, заява № 21722/11. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_947#Text.
35. Constitution of The State of Washington. Revised 01-12-11. Legislative Information Center. URL: <https://leg.wa.gov/lawsandagencyrules/documents/12-2010-wastateconstitution.pdf>.
36. Photos: Ram Nath Kovind takes oath as 14th President of India. *Hindustan Times*, 25 July 2017. URL: <https://www.hindustantimes.com/photos/india-news/photos-ram-nath-kovind-takes-oath-as-14th-president-of-india/photo-dM3rYMW3yAxBKhWwYFZUnK.html>.

СИСТЕМА ПОКАРАНЬ ДЛЯ НЕПОВНОЛІТНІХ: ШЛЯХИ ВДОСКОНАЛЕННЯ

Крикливець Д. Є.,

кандидат юридичних наук,

асистент кафедри кримінального права і кримінології

юридичного факультету

Львівського національного університету імені Івана Франка

ORCID ID: 0000-0002-2618-8895

Дослідження присвячено аналізу чинної системи покарань для неповнолітніх у контексті випадків, коли неповнолітньому неможливо призначити жодне з передбачених санкцією покарань. Зроблено висновок, що окреслена проблема пов'язана із законодавчою регламентацією положень Загальної частини КК України, адже саме в Загальній частині КК України встановлено види, строки та розміри покарань для неповнолітніх, а вийти за межі цих положень під час конструювання санкцій статей Особливої частини КК України законодавець не може. Розглянуто різні варіанти виходу із цієї ситуації. Першим варіантом є розширення застосування у схожих випадках до неповнолітнього покарання у виді позбавлення волі на певний строк, зокрема в поєднанні зі звільненням від відбування покарання з випробуванням на підставі положень ст.ст. 75–78, 104 КК України. Водночас зазначено, що покарання у виді позбавлення волі на певний строк є одним із найсуворіших видів покарань, а тому воно може бути призначене далеко не в кожному кримінальному провадженні, адже тоді покарання не відповідатиме ступеню тяжкості кримінального правопорушення та не буде враховано особу винного. Другим варіантом є законодавче врегулювання можливості заміни призначеного покарання. Фактично йдеться про доповнення санкції іншими альтернативними видами покарань. Водночас цей варіант не вирішує проблеми повністю, адже він не може бути застосований у разі вчинення кримінального проступку. Зроблено висновок, що вирішення окресленої проблеми потребує більш різностороннього підходу, а тому проблему варто вирішувати в контексті удосконалення системи покарань, що можуть застосовуватися до неповнолітніх. За результатами дослідження запропоновано певні удосконалення, зокрема розширення сфери застосування покарання у виді громадських робіт та обмеження волі, а також залучення неповнолітніх засуджених до інших виховних заходів.

Ключові слова: неповнолітній, кримінальне правопорушення, система покарань, застосування покарання.

Постановка проблеми. Кримінальний кодекс України (далі – КК України) у ст. 51 містить вичерпний перелік покарань, що можуть бути призначені за вчинення кримінального правопорушення. У теорії кримінального права цей перелік називають системою покарань [1, с. 195], але водночас наголошується і на існуванні у ст. 98 КК України окремого переліку покарань, що можуть бути застосовані до неповнолітніх, тобто спеціальної підсистеми покарань [2, с. 438]. Саме з аналізом цих видів покарань пов'язане це дослідження. Варто зазначити, що система покарань для неповнолітніх не повністю відповідає вимогам сьогодення, адже у правозастосуванні трапляються випадки, коли неповнолітньому, який вчинив кримінальне правопорушення, має, проте не може бути призначено покарання, і фактично воно і не призначається. А зумовлено це тим, що жоден із видів передбачених санкцією покарань йому не може бути призначений через прямі законодавчі обмеження. Як приклад можна навести вчинення неповнолітнім у віці від 16 років кримінальних проступків, передбачених ч. 1 ст. 213, ч. 1 ст. 216, ч. 1 ст. 249, ч. 1 ст. 357 КК України. Так, до нього не може бути застосовано штраф, якщо він не має самостійного доходу, власних коштів або майна для його сплати (ч. 1 ст. 99 КК України), він не працює, тому не може відбувати покарання у виді виправних робіт (ч. 2 ст. 100 КК України), а обмеження волі згідно з ч. 3 ст. 61 КК України до неповнолітніх не застосовується взагалі. Чинна редакція кримінального закону дає змогу навести й інші аналогічні приклади.

Проблема має як наукове, так і практичне значення, адже насамперед її необхідно проаналізувати з погляду доктрини кримінального права, що дасть підстави сформулювати науково обґрунтовані та виважені шляхи її подолання. Якщо оцінювати практичне значення проблеми, то її

вирішення є передумовою посилення дії принципів справедливості та невідворотності кримінальної відповідальності.

Проблематиці кримінальної відповідальності неповнолітніх, зокрема і покарань, що до них застосовуються, присвятили свої праці такі вчені, як В.М. Бурдін, В.М. Василяш, Т.І. Дмитришина, Д.В. Казначеева, Н.Я. Ковтун, І.І. Митрофанов, Є.С. Назимко, Н.В. Ортинська, Л.М. Палюх, О.Г. Панчак, В.І. Тютюгін, а також інші науковці. Дослідники зосередили увагу на різних проблемах, пов'язаних із кримінальною відповідальністю неповнолітніх, зокрема нерідко предметом дослідження є проблеми призначення покарання неповнолітнім та необхідність удосконалення системи покарань для неповнолітніх.

Незважаючи на велику кількість проведених досліджень, зазначені проблеми через свою масштабність, залишаються актуальними, а тому триває пошук оптимальних шляхів їх вирішення. Це дослідження, власне, і є спробою віднайти такий шлях.

Мета статті – 1) проаналізувати проблему, пов'язану з неможливістю призначення неповнолітньому жодного з передбачених санкцією видів покарань, та її зв'язок із системою покарань для неповнолітніх; 2) запропонувати шляхи вирішення проблеми в контексті удосконалення системи покарань для неповнолітніх.

Виклад основного матеріалу. Окреслену проблему вважають недоліком конструювання окремих санкцій Особливої частини КК України і є усі підстави з цим погодитися, адже, на перший погляд, проблема лежить у площині саме Особливої частини КК України, бо прерогативою саме останньої є закріплення ознак складів кримінальних правопорушень та санкцій за їх вчинення. Водночас є усі підстави погодитися з Д.О. Калмиковим, який за результатами аналізу взаємозв'язку Загальної та Особливої частин КК України дійшов висновку, що вони «за своєю юридичною природою є підсистемами єдиної системи норм кримінального законодавства України, спрямованими на виконання єдиного спільного завдання ...» [3, с. 404]. А тому і порушену проблему варто розглядати більш комплексно: не лише з погляду санкцій, але також і у контексті Загальної частини КК України, що дасть змогу прослідкувати взаємозв'язок Загальної та Особливої частин КК України.

Продовжуючи аналіз, варто звернути увагу на кілька особливостей правового регулювання, а саме:

1) якщо розглядати покарання для неповнолітніх, а тут є усі підстави погодитися із В.І. Тютюгіним, що йдеться про спеціальну підсистему, то варто вести мову про існування двох порівняно відокремлених видів покарань: а) покарань, що можуть бути застосовані до неповнолітніх будь-якого віку, б) покарань, які можуть бути застосовані до неповнолітніх у віці від 16 до 18 років. В основі виокремлення цих видів лежать норми кримінального закону, що врегульовують порядок застосування різних видів покарань до неповнолітніх. Водночас такий поділ є доволі умовним, оскільки чітко не дозволяє розмежувати усі види покарань, бо деякі з них застосовуються до неповнолітніх обох вікових категорій, а тому названі види частково між собою перехрещуються. Окрім цього, тут за основу взято критерій віку неповнолітнього, але законодавець одночасно використовує й деякі інші критерії, про які вже було згадано вище. Так, штраф, позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю та позбавлення волі на певний строк належать до покарань першого виду, оскільки можливість їхнього застосування не залежить від віку неповнолітнього. Водночас варто зауважити, що фактор віку має значення, коли йдеться про заміну штрафу на інші види покарань згідно з ч. 3 ст. 99 КК України, проте правильніше вести мову про особливості застосування покарань у виді громадських та виправних робіт, оскільки саме на них замінюється штраф. До покарань другого виду належать громадські роботи, виправні роботи та арешт. Можна зробити висновок, що нині правове регулювання застосування покарань не дає підстав для виділення ще одного виду – покарань, які можуть застосовуватися до неповнолітнього у віці від 14 до 16 років.

Окремо варто наголосити, що нині єдиним і, так би мовити, «універсальним» видом покарання, що може бути застосоване до неповнолітніх, є позбавлення волі на певний строк, оскільки його застосування не залежить від індивідуальних, зокрема вікових, характеристик неповнолітніх;

2) саме положення Загальної частини КК України щодо видів, строків та розмірів покарань для неповнолітніх, а також інших особливостей їх застосування, є основною передумовою проблеми, яка є предметом цього дослідження. Це пояснюється тим, що предметом правового регулювання Особливої частини КК України, а йдеться саме про санкції статей, не є загальні питання застосування покарань до неповнолітніх, натомість у процесі конструювання санкцій статей законодавець враховує відповідні положення Загальної частини КК України, відступити від яких він не може. У цьому, власне, і полягає зв'язок Загальної та Особливої частин КК України. У теорії кримінального права розроблено певні правила конструювання санкцій, але законодавець обмежений рамками, встановленими Загальною частиною КК України;

3) враховуючи висновок, що проблема лежить у площині положень Загальної частини КК України, потрібно саме у цьому контексті шукати шляхи виходу з окреслених вище ситуацій. Одним із таких варіантів може стати розширення застосування у схожих випадках до неповнолітнього покарання у виді позбавлення волі на певний строк, зокрема у поєднанні зі звільненням від відбування покарання з випробуванням на підставі положень ст.ст. 75–78, 104 КК України. Вище вже йшлося про «універсальність» цього виду покарання. Водночас цей варіант викликає низку застережень, а саме:

- покарання у виді позбавлення волі на певний строк є другим за суворістю видом покарання та водночас найсуворішим із покарань, що можуть бути застосовані до неповнолітніх. Оскільки йдеться саме про неповнолітнього, тобто про особу, яка ще перебуває на шляху свого становлення як особистість, законодавець намагається звузити сферу застосування цього виду покарання до неповнолітніх. Свідченням цього є додаткові гарантії, регламентовані ст. 102 КК України;

- враховуючи те, що з 1 липня 2020 року набрала чинність нова редакція КК України, що пов'язано із запровадженням кримінальних проступків, варто зазначити, що за вчинення кримінального проступку не лише неповнолітнім, але й загалом, не може бути призначене покарання у виді позбавлення волі на певний строк, що чітко впливає з ч. 2 ст. 12 КК України. Оскільки зазначена проблема стосується також і кримінальних проступків, у цих випадках цей варіант не може бути застосований;

- оскільки покарання у виді позбавлення волі на певний строк є, як йшлося вище, найсуворішим видом покарання, що застосовується до неповнолітніх, то навряд чи буде виправданим призначати цей вид покарання у всіх випадках, коли неможливо призначити інший вид покарання, адже тоді покарання не відповідало б ступеню тяжкості кримінального правопорушення загалом та вчиненого кримінального правопорушення зокрема, практично не залишиться можливості для врахування особи винного тощо;

- недоліки, допущені законодавцем, не можуть «компенсуватися» застосуванням покарання у виді позбавлення волі лише через те, що законодавець у такий спосіб регламентував систему покарань для неповнолітніх та особливості застосування цих видів покарань. Таке рішення, незважаючи на «універсальність» позбавлення волі на певний строк, суперечило би законодавчому підходу до застосування цього виду покарання, адже навіть поверхове ознайомлення зі ст. 102 КК України дає вагомі підстави для висновку, що покарання у виді позбавлення волі на певний строк є крайнім заходом, випадки та межі застосування якого законодавець істотно звузив, якщо порівнювати з порядком застосування цього виду покарання до повнолітніх осіб, які вчинили кримінальне правопорушення (ст. 63 КК України).

Не вирішує проблеми також і застосування позбавлення волі на певний строк у поєднанні зі звільненням від відбування покарання з випробуванням на підставі положень ст. 75–78, 104 КК України. Йдеться про те, що цей вид звільнення від відбування покарання за своєю природою є умовним, а тому, якщо неповнолітній під час іспитового строку вчинить нове кримінальне правопорушення, то згідно з ч. 3 ст. 78 КК України це має наслідком призначення йому покарання за правилами про сукупність вироків (ст. 71 КК України). Відповідно, призначене за попереднім вирокі покарання у виді позбавлення волі на певний строк за загальним правилом вважатиметься невідбутою частиною покарання¹, а тому воно і визначатиме вид остаточного покарання, призначеного за сукупністю вироків. А це означає, що у разі вчинення неповнолітнім навіть кримінального проступку, остаточне покарання за сукупністю вироків у будь-якому разі має бути призначено саме у виді позбавлення волі на певний строк. Окрім цього, у практиці судів дотримується підхід, що у таких випадках призначене за сукупністю вироків покарання засудженому належить відбувати реально.

Враховуючи наведене, вибираючи компромісний варіант із призначенням позбавлення волі на певний строк та звільненням від відбування покарання, маючи на меті сприяння неповнолітньому, законодавець фактично погіршив би становище такого неповнолітнього, оскільки гарантував би йому реальне відбування покарання у виді позбавлення волі на певний строк, якщо неповнолітній вчинить нове кримінальне правопорушення.

А має бути навпаки: там, де це можливо, як законодавець на рівні правового регулювання, так і суд під час правозастосування мають використати будь-яку можливість, щоб уникнути призначення неповнолітньому покарання у виді позбавлення волі на певний строк та обмежитися застосуванням до нього більш м'якого покарання, або ж навіть і взагалі не призначати йому покарання.

Ще одним шляхом є законодавче врегулювання можливості заміни призначеного покарання. Нині чинний КК України врегулював два варіанти заміни покарання. Перший варіант закріплено у ч. 1 ст. 58, ч. 1 ст. 62 КК України. Йдеться про призначення спершу одного виду покарання – обмеження волі чи позбавлення волі на певний строк, а після цього відбувається заміна призначеного покарання на інше – службові обмеження для військовослужбовців або тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців. Особливість цього варіанта полягає у тому, що кожен із названих видів покарань може бути

¹ Виняток можуть становити певні обставини, що зумовлюють зарахування відповідних строків у строк призначеного за попереднім вирокі покарання. Йдеться, наприклад, про зарахування строку попереднього ув'язнення (ч. 5 ст. 72 КК України).

призначений винному, а сама можливість заміни покарання передбачена законодавцем із міркувань іншого характеру. Тут законодавець враховує інтереси винного – військовослужбовця, який вчинив кримінальне правопорушення, що не належить до військових, а тому немає можливості призначити йому покарання у виді службових обмежень для військовослужбовців або тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців, оскільки останні призначаються лише за вчинення військових кримінальних правопорушень. Як видається, у такий спосіб законодавець закріпив можливість залишити такого військовослужбовця у звичній для нього сфері соціального буття, тобто він залишається на військовій службі, зберігаються його соціальні зв'язки, а це значно полегшує його ресоціалізацію.

Другий варіант передбачено ч. 3 ст. 99 КК України. Йдеться про заміну для неповнолітніх за відповідних умов штрафу у розмірі понад 3 тис. неоподатковуваних мінімумів доходів громадян на покарання у виді громадських робіт або виправних робіт згідно зі ст.ст. 100, 103 КК України. Цей варіант відрізняється від попереднього тим, що покарання у виді штрафу не може бути призначене неповнолітньому взагалі, адже він не має самостійного доходу, власних коштів або майна, на яке може бути звернене стягнення, а це є згідно з ч. 1 ст. 99 КК України однією з передумов призначення штрафу. Цей варіант є компромісним, оскільки дозволяє вирішити проблему, коли винному не може бути призначене покарання, передбачене санкцією, фактично шляхом доповнення санкції іншими альтернативними видами покарань. Водночас цей варіант не вирішує проблеми повністю, адже він не може бути застосований в разі вчинення кримінального проступку, приклади чого подано вище.

Вирішення окресленої проблеми потребує більш різностороннього підходу. Можна піти шляхом зміни санкцій, у разі застосування яких може виникнути проблема неможливості призначення покарання. Це означає, що такі санкції будуть доповнені щонайменше ще одним альтернативним видом покарання, яке може бути призначене неповнолітньому. Наприклад, якщо взяти за основу наведені вище приклади, то санкції потрібно доповнити покараннями у виді громадських робіт або позбавлення волі на певний строк. Але тут постає нова проблема: можуть виникнути істотні розриви між найменш суворим та найбільш суворим видами покарань, тобто діапазон покарань, передбачених санкцією, стане занадто широким. А це вже суперечитиме розробленим теорією вимогам до санкцій, адже санкція має бути якомога збалансованішою та відповідати ступеню суспільної небезпеки конкретного кримінального правопорушення. Таке рішення є «точковим», адже шляхом зміни конкретних санкцій дозволяє вирішити проблему, проте не зачіпає положень Загальної частини КК України.

Водночас варто орієнтуватися не лише на вирішення зазначеної проблеми, але також і на потребу удосконалення системи покарань, що можуть застосовуватися до неповнолітніх. Основний наголос варто зробити на покараннях, пов'язаних із трудовим впливом на неповнолітнього засудженого, а також на інших заходах соціального характеру.

Необхідність удосконалення зумовлена також і тим, що виокремлення системи покарань для неповнолітніх є доволі умовним та базується на формальних критеріях. Йдеться про відповідні критерії, що були розглянуті на початку дослідження. Аналіз цих положень дає підстави для висновку, що законодавець фактично не регламентував жодного виду покарання, що б застосовувалося виключно до неповнолітніх. Система покарань для неповнолітніх суттєво відтворює загальну систему покарань, закріплену у ст. 51 КК України. Водночас законодавець, виокремивши у Загальній частині КК України окремий розділ про особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх, фактично задекларував необхідність дотримання значно м'якшого, якщо порівнювати з повнолітніми, підходу до правового регулювання кримінальної відповідальності неповнолітніх. А тому дотримання цього підходу означає необхідність зміни системи покарань для неповнолітніх, доповнення її новими видами покарань, спрямованими на оптимізацію виховного впливу на неповнолітнього, надання їй більшої гнучкості, а також закріплення інших заходів некарального впливу, що можуть застосовуватися до неповнолітніх, зокрема і як альтернатива покаранню.

Можна запропонувати такі шляхи удосконалення:

1) розширення сфери застосування покарання у виді громадських робіт шляхом передбачення можливості застосування цього виду покарання до неповнолітніх у віці від 14 років;

2) розширення сфери застосування покарання у виді обмеження волі, передбачивши можливість застосування цього виду покарання до неповнолітніх у віці від 14 років. Неповнолітні можуть відбувати цей вид покарання у кримінально-виконавчих установах відкритого типу з постійним контролем за пересуванням засудженого та із залученням його до праці. У такому аспекті цей вид покарання є суворішим за громадські роботи, адже передбачає додатково певні обмеження свободи пересування;

3) залучення неповнолітніх засуджених до діяльності громадських організацій, які виконують, наприклад, волонтерські функції в галузі охорони здоров'я, або до діяльності органів соціального обслуговування, що надають допомогу громадянам похилого віку, з інвалідністю та іншим категоріям громадян, а також у школах-інтернатах. Неповнолітні залучаються для допомоги працівникам зазначених органів та установ у виконанні їхніх функцій;

4) обов'язковим елементом виховного впливу на неповнолітнього мають стати відвідування установ виконання покарань: виправних або виховних колоній, арештних домів, слідчих ізоляторів та інших установ. У такий спосіб неповнолітні зможуть ознайомитися з побутом засуджених, які утримуються в цих установах, з організацією роботи самих установ, на основі чого у них має виробитися стійке прагнення до законослухняної поведінки та уникнення в майбутньому перебування в таких установах, що є вагомим фактором запобігання вчиненню нових правопорушень.

Запровадження наведених пропозицій потребує внесення відповідних змін у Кодекс законів про працю України (далі – КЗпП України), які б дозволяли як виняток працю неповнолітніх у віці від 14 років у порядку виконання призначеного судом покарання. Така робота не має завдавати шкоди здоров'ю та іншим інтересам неповнолітнього. Варто наголосити, що схожий виняток закріплено у ч. 3 ст. 188 КЗпП України.

Також у ст. 103 КК України потрібно сформулювати виняток із першої загальної засади призначення покарання, згідно з яким у разі неможливості призначення неповнолітньому жодного із передбачених санкцією покарань суд може призначити будь-яке інше покарання, що входить до системи покарань для неповнолітніх та водночас не є суворішим за найбільш суворе покарання, передбачене санкцією. При цьому суд має враховувати ступінь тяжкості кримінального правопорушення, особу неповнолітнього та перспективи впливу відповідного покарання на його поведінку.

Висновки. Дослідження вибраної проблеми дає змогу стверджувати про необхідність удосконалення системи покарань для неповнолітніх, окремі шляхи якого запропоновано в цьому дослідженні, а також про важливість подальших досліджень зазначеної проблеми. Подальші дослідження є перспективними саме в контексті розробки конкретних способів удосконалення системи покарань для неповнолітніх, що охоплює як оптимізацію сфери застосування покарань, що є чинними нині, так і пропозицію нових видів покарань, а також поєднання покарань із некаральними заходами кримінально-правового впливу, покликаними доповнювати покарання.

Kryklyvets D. System of punishments for the minors: the ways of improving

The research deals with the standing system of punishments for minors and its analysis in the context of cases when it is impossible to appoint any of the punishments, foreseen by sanction. The author arrives at the conclusion that the stated problem is related to the legal regulation of the General Part of the CC of Ukraine provisions, as far as it is the General Part of the CC of Ukraine that regulates the kinds, terms and amounts of the punishments for the minors, so that the legislator shall not go beyond these limits while constructing the sanctions of the Special Part of the CC of Ukraine articles. The author deals with the different ways of solving this problem. The first way is to broaden the application of imprisonment for the certain term to the minors in the similar cases, particularly combining it with the exemption from serving the punishment on probation under Articles 75–78, 104 of the CC of Ukraine. At the same time, the author underlines that imprisonment for the certain term is one of the severest punishments, consequently it shall be appointed not in every criminal proceedings, as far as in such case the appointed punishment shall not correspond the severity of criminal lawbreaking, as well as it shall not take into account the person of guilty. The second way is the legal regulation of substituting the appointed punishment. In fact, it goes about supplementing the sanction with the other alternative kinds of punishments. At the same time, this variant does not solve the problem completely, as far as it can't be applied in case of committing the criminal offence. The author substantiates the conclusion that solving this problem requires the more versatile approach, so that the problem should be solved in the context of improving the system of punishments that shall be applied to the minors. As a result, the author suggests certain improvements, in particular it goes about broadening the sphere of applying the punishments of public works and restriction of liberty, as well as about involving the minor convicts in the other educational measures.

Key words: minor, criminal lawbreaking, system of punishments, application of punishment.

Література:

1. Митрофанов І.І. Система покарань у механізмі реалізації кримінальної відповідальності. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2013. № 5. С. 194–198.
2. Тютюгін В.І. Система і види покарань. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2016. № 1 (6). С. 435–438. URL: http://nauka.nlu.edu.ua/wp-content/uploads/2016/07/35_Sistema.pdf (дата звернення: 10.12.2020).
3. Калмиков Д.О. Особлива частина кримінального права України як структурна частина КК України. *Форум права*. 2012. № 1. С. 403–418. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2012_1_61 (дата звернення: 10.12.2020).

САМОРЕГУЛЮВАННЯ РИНКУ ВІРТУАЛЬНИХ АКТИВІВ: ПОНЯТТЯ ТА ФОРМИ

Кулик О. І.,

кандидат юридичних наук,

прокурор

Києво-Святошинської місцевої прокуратури Київської області

ORCID ID: 0000-0003-1195-9869

Дослідження присвячено поняттю та формам саморегулювання ринку віртуальних активів. У статті проаналізовано підходи до визначення поняття «саморегулювання» в юридичній науці. На основі розглянутого запропоновано визначити саморегулювання ринку віртуальних активів як спосіб упорядкування суспільних відносин на ринку віртуальних активів, що здійснюється учасниками цього ринку шляхом встановлення відповідних стандартів чи правил, а також контроль за дотриманням передбачених ними вимог на умовах об'єднання у спеціально створені організації.

Також аргументовано, що саморегулювання ринку віртуальних активів може реалізовуватись у двох формах: нормативній та організаційній. З урахуванням підходів до розуміння нормативності у праві, а також на основі аналізу позитивного досвіду нормативного саморегулювання в інших сферах суспільного виробництва зроблено висновок, що нормативна форма саморегулювання на ринку віртуальних активів полягатиме в розробленні саморегулювних норм, які мають бути закріплені в певних правилах. Організаційна форма, у свою чергу, реалізуватиметься шляхом утворення саморегулювних організацій на ринку віртуальних активів. Крім того, розглянуто підходи до визначення поняття «саморегулювна організація». З урахуванням їх, саморегулювну організацію на ринку віртуальних активів визначено як некомерційне об'єднання суб'єктів господарювання, яке здійснює діяльність на ринку віртуальних активів для самостійного регулювання господарської діяльності на цьому ринку, що полягає в охороні та захисті прав та інтересів учасників ринку, створенні відповідних правил поведінки та контролі за їх виконанням. Виявлено закордонний досвід створення саморегулювних організацій на ринку віртуальних активів. Зроблено висновок, що саме створення нової, інституційно незалежної саморегулювної організації на ринку віртуальних активів сприятиме належному розвитку саморегулювання галузі в Україні.

Ключові слова: віртуальні активи, цифрові активи, фінансові активи, криптовалюта, ринок віртуальних активів, саморегулювання.

Постановка проблеми. Сьогодні все більше держав світу прагнуть до скорочення та пом'якшення заходів, спрямованих на втручання в господарську діяльність. Тому паралельно із процесом перегляду засобів державного регулювання господарської діяльності набирає актуальності питання саморегулювання господарської діяльності. Доречною видається думка В.В. Добровольської, яка зазначає, що державне регулювання і саморегулювання не повинні виключати одне одного, а їх сполучення є одним із проявів поєднання публічних та приватних інтересів у сфері підприємництва, є необхідністю в сучасних умовах [1, с. 305]. Зазначене стосується і ринку віртуальних активів, проте, зважаючи на те, що ринок перебуває на стадії формування, а його правове забезпечення – на стадії розроблення, доцільно було б уже на початковому етапі передбачити оптимальне поєднання державного регулювання та саморегулювання. Закріплення на законодавчому рівні правових засад саморегулювання ринку віртуальних активів свідчитиме про дотримання державою принципу «не нашкодь» під час розроблення нормативно-правового регулювання ринку, а для його учасників зазначене дасть можливість долучитись до процесу регулювання відносин у цій сфері, стати суб'єктами, а не об'єктами регулювання.

З урахуванням цього видається доцільним визначити поняття саморегулювання ринку віртуальних активів, виявити його форми.

Законодавчі основи для саморегулювання господарської діяльності закладені у Господарському кодексі (далі – ГК) України, де передбачено, що правовий господарський порядок в Україні формується на основі оптимального поєднання ринкового саморегулювання економічних відносин суб'єктів господарювання та державного регулювання макроекономічних процесів, виходячи

з конституційної вимоги відповідальності держави перед людиною за свою діяльність та визначення України як суверенної і незалежної, демократичної, соціальної, правової держави (ч. 1 ст. 5) [2]. Проте правова основа регулювання ринку віртуальних активів натеper лише розробляється, а тому не існує і нормативно-правових актів, які б становили правову основу саморегулювання безпосередньо на цьому ринку. Ухвалений 2 грудня 2020 р. у першому читанні законопроект «Про віртуальні активи» від 11 червня 2020 р. № 3637 [3] жодних положень щодо саморегулювання ринку віртуальних активів не містить.

У юридичній науці саморегулюванню господарської діяльності присвятили свої дослідження О.В. Гарагонич [4], О.М. Гончаренко [5], В.В. Добровольська [1], О.В. Кологойда [6], Н.Ю. Філатова [7; 8], В.С. Щербина [9] та інші. Проте питання поняття та форм саморегулювання ринку віртуальних активів дотепер залишались поза увагою науковців.

Наведене вище вказує на актуальність теми цієї статті та доцільність її дослідження.

Метою статті є обґрунтування пропозицій щодо визначення поняття саморегулювання ринку віртуальних активів, а також виявлення форм саморегулювання ринку віртуальних активів.

Виклад основного матеріалу. Оперуючи поняттям «саморегулювання господарської діяльності», ані ГК України, ані інші нормативно-правові акти, безпосередньо не закріплюють таке визначення, а тому варто проаналізувати семантичне значення цього поняття та наукову літературу, де таке визначення розкривається.

Передусім у тлумачному словнику саморегулювання визначається як регулювання, що здійснюється в організмі внутрішніми силами, без стороннього втручання, впливу [10, с. 44].

Незважаючи на те, що наведене тлумачення стосується біологічної науки, деякою мірою його актуальність зберігається і для правничої науки, хоч і розкривається науковцями з характерними для права особливостями.

Так, В.В. Кочин робить висновок, що «<...> саморегулювання є способом упорядкування суспільних відносин між юридично рівними суб'єктами на основі взаємного визначення їхніх прав і обов'язків, що формуються у відповідному правочині, або шляхом створення норм і правил поведінки спеціально створеними організаціями (регуляторами), які визнаються та виконуються їх учасниками (членами)» [11, с. 55].

О.М. Гончаренко зазначає, що «<...> саморегулюванням господарської діяльності є самостійне упорядкування суб'єктами господарювання (їх організаційними об'єднаннями) за допомогою правил, відносин із суспільного виробництва, виготовлення та реалізації продукції, виконання робіт чи надання послуг вартісного характеру, що мають цінову визначеність, з метою економічних та соціальних потреб» [5, с. 66].

Варто також навести думку О.В. Кологойди, яка сутністю саморегулювання назвала можливість для суб'єктів певного виду професійної діяльності, об'єднуючись на добровільній основі, самостійно здійснювати її регулювання (шляхом локальної нормотворчості), а також здійснювати контроль за її здійсненням. Змістом саморегулювання, на думку вченої, є засноване на нормах законодавства регулювання відносин в окремих сферах економічної діяльності, яке здійснюється на принципах самоорганізації, тобто без безпосереднього втручання держави [6, с. 111].

Наведені підходи не є взаємовиключними, доповнюють одне одного. На основі розглянутого можна запропонувати таке визначення для ринку віртуальних активів. Саморегулювання ринку віртуальних активів – це спосіб упорядкування суспільних відносин на ринку віртуальних активів, що здійснюється учасниками цього ринку шляхом установлення відповідних стандартів чи правил, а також контроль за дотриманням передбачених ними вимог на умовах об'єднання у спеціально створені організації.

Із запропонованого визначення саморегулювання ринку віртуальних активів, а також із вищевизначених наукових доробків випливає, що саморегулювання може полягати як у створенні саморегулювних стандартів чи правил, так і у контролі за їх дотриманням із боку спеціально утворених організацій. Саме такий критерій розглядається в науковій літературі як один із можливих для класифікації форм саморегулювання господарської діяльності. Зокрема, О.М. Гончаренко розглядає такі форми закріплення саморегулювання господарської діяльності:

- нормативне, що виявляється у створенні, розробленні, закріпленні саморегулювних норм, етичних кодексів, правил поведінки, корпоративних норм тощо;
- організаційне (інституційне), яке реалізується шляхом створення відповідних саморегулювних організацій, що представляють відповідних учасників господарської діяльності, а також здійснюють контроль за виконанням визначених правил поведінки, забезпечують допомогу та захист суб'єктів саморегулювання [5, с. 75].

Підтримуємо таку позицію і вважаємо, що варто з'ясувати, як зазначені форми саморегулювання можуть проявлятися на ринку віртуальних активів.

Щодо нормативного саморегулювання передусім необхідно розглянути, що саме вважається нормативністю у праві. Так, на думку С.С. Алексєєва, нормативність означає те, що право за допомогою загальних правил реалізує потребу суспільства в затвердженні нормативних основ існування і розвитку всього суспільного організму [12, с. 258]. С.О. Погрібний, у свою чергу, вважає, що нормативність права полягає в тому, що воно містить правила поведінки для суб'єктів суспільних відносин. Отже, джерелом норм цивільного права учений розглядає будь-який акт-документ, який таке правило поведінки закріплює, відображає [13, с. 38].

Як приклад реалізації нормативного саморегулювання у праві можна зазначити сферу, де саморегулювання є досить розвиненим, – рекламу. Загальною світовою основою принципів саморегулювання в рекламі можна назвати Міжнародний кодекс рекламної практики. А.О. Вітренко в результаті проведення аналізу саморегулювання ринку рекламних послуг як дієвого механізму захисту добросовісної конкуренції дійшла висновку, що основним принципом цього Кодексу, або ж зібрання правил, є те, що реклама має бути законною, пристойною, чесною і правдивою, створеною з почуттям відповідальності перед споживачем та суспільством, відповідати критеріям добросовісної конкуренції. Також, на думку науковця, «<...> кодекс застосовують так, щоб було дотримано дух закону, а не тільки його букву: рекламодавець повинен довести свою правоту, а не позивач – справедливість своїх звинувачень» [14, с. 29]. Попри це, нормативне саморегулювання застосовується не тільки в рекламній сфері. Зокрема, В.В. Добровольська у своєму дослідженні підсумовує, що сферами підприємництва із найбільш розвиненим саморегулюванням є ринок цінних паперів, аудит та комерційна реклама [1, с. 305].

З урахуванням вказаного можна зробити висновок, що на ринку віртуальних активів саморегулювання може проявлятися у нормативній формі, яка полягатиме в розробленні саморегулювних норм, які мають бути закріплені в певних стандартах чи правилах.

Варто зазначити, що держава делегує низку своїх функцій саморегулювним організаціям, а отже, такі організації можуть контролювати не тільки дотримання власних правил, а і дотримання норм законодавства. Ілюстрацією цієї тези можуть бути повноваження саморегулювних організацій на фондовому ринку, до яких віднесено, серед іншого, розроблення заходів, спрямованих на запобігання порушенням членами саморегулювних організацій норм законодавства (п. 2 ч. 2 ст. 49 Закону України «Про цінні папери та фондовий ринок») [15]. Проте доцільно також врахувати думку Н.Ю. Філатової, яка зазначає, що «<...> мета утворення саморегулювних організацій полягає не просто у здійсненні «регулювання для регулювання», а в розробленні додаткових правил, норм і підвищених стандартів діяльності для їх членів і здійсненні контролю за їх дотриманням із метою задоволення інтересів широкого кола споживачів, з одного боку, а також забезпечення ділових інтересів членів саморегулювних організацій – із другого» [7, с. 284–285]. Отже, саморегулювними організаціями на ринку віртуальних активів може контролюватись як дотримання норм законодавства, так і дотримання власних правил. Водночас доцільність розроблення деяких правил для ринку віртуальних активів має бути предметом окремого дослідження.

Розглянуте вище дає підстави безпосередньо перейти до аналізу другої форми саморегулювання ринку віртуальних активів – організаційної, яка реалізується у створенні саморегулювних організацій.

Так, В.С. Щербина констатує, що регулювання господарської діяльності в окремих сферах (на ринках) здійснюється саморегулювними організаціями, які не можуть бути віднесені до суб'єктів господарювання. Також учений зробив висновок, що, виходячи з положень ст. 2 ГК України, саморегулювні організації можна віднести до організацій, які здійснюють щодо суб'єктів господарювання організаційно-господарські повноваження. Проте здійснення цих повноважень відбувається не на основі відносин власності, а внаслідок делегування їм зазначених повноважень уповноваженими органами держави відповідно до закону [9, с. 14].

О.М. Гончаренко визначає саморегулювну організацію як інституційну (організаційну) форму саморегулювання суб'єктів господарювання, метою якої є альтернативне або додаткове до державного самостійне упорядкування господарської діяльності в певній сфері, галузі, виді (видів), ринку, які вони представляють [5, с. 204]. Водночас учена зазначає, що саморегулювна організація – самоврядна організація, некомерційне об'єднання суб'єктів господарювання для самостійного регулювання господарської діяльності [5, с. 204].

В.В. Кочин під саморегулювну організацією пропонує розуміти юридичну особу приватного права, що утворена як суспільно корисне непідприємницьке товариство та у визначеному законом порядку набула статусу саморегулювної організації [16, с. 39].

Також Н.Ю. Філатова зазначає, що саморегулювні організації та подібні їм об'єднання суб'єктів підприємницької чи професійної діяльності можуть здійснювати як охорону, так і захист цивільних прав та інтересів їх членів [8, с. 502].

Отже, на ринку віртуальних активів саморегульвні організації покликані об'єднати учасників ринку для впорядкування діяльності на ринку, охорони та захисту своїх прав та інтересів, створення відповідних правил поведінки та контролю за їх виконанням. Також, спираючись на думку О.В. Гарагонича, можна дійти висновку, що саме через саморегульвні організації реалізуватиметься колективна форма господарської компетенції учасників ринку віртуальних активів [4, с. 217].

З урахуванням цього саморегульвну організацію на ринку віртуальних активів можна визначити як некомерційне об'єднання суб'єктів господарювання, яке здійснює діяльність на ринку віртуальних активів для самостійного регулювання господарської діяльності на цьому ринку, що полягає в охороні та захисті прав та інтересів учасників ринку, створенні відповідних правил поведінки та контролі за їх виконанням.

В Україні, безумовно, є приклади ефективного створення та функціонування саморегульвних організацій.

Передусім потрібно навести думку О.О. Бакалінської, що держава, як регулятор ринкових відносин, у багатьох випадках спирається на ресурси саморегульвних організацій, як-от: торгово-промислові палати, спілки та союзи промисловців та підприємців, асоціації товаровиробників тощо [17, с. 64].

С.Ю. Гоцалюк у процесі проведення аналізу саморегулювання в галузі електроенергетики згадує таку договірну організацію, як Оптовий ринок електричної енергії, що складається із представників виробників та постачальників електроенергії. Як зазначає вчений, це і є саморегульвна організація, яка координує дії учасників ринку щодо питань системного становлення та поступового вдосконалення оптового ринку [18, с. 68].

На ринку віртуальних активів в Україні не функціонують саморегульвні організації, оскільки передумови для їх утворення ще не розроблені. Проте у світі вже є країни, які забезпечили створення саморегульвних організацій на цьому ринку, а тому видається доцільним проаналізувати їхній досвід.

Так, у Японії у 2018 р. було створено Японську асоціацію обміну віртуальних валют (Japan Virtual Currency Exchange Association, JVCEA), яка є саморегульвною організацією, що здійснює саморегулювання на ринку криптовалют, установлює певні правила та стандарти, сприяє учасникам ринку в дотриманні нормативних актів та порушує питання про проблеми учасників ринку [19, с. 1]. Схожу саморегульвну організацію – Асоціацію віртуальних товарів (Virtual Commodity Association, VCA) – того ж року утворено у США. Американські дослідники називають її першою та єдиною саморегульвною організацією в цій галузі [20, с. 47].

У Канаді вирішили не створювати окрему саморегульвну організацію, визначили серед пріоритетів Організації регулювання інвестиційної галузі Канади (Investment Industry Regulatory Organization of Canada, IIROC), уже наявної саморегульвної організації в інвестиційній галузі, підготовку пропозицій щодо регулювання ринку віртуальних активів [21].

Видається, що в Україні саме створення нової, інституційно незалежної саморегульвної організації на ринку віртуальних активів сприятиме належному розвитку саморегулювання галузі.

З урахуванням наведеного можна зробити висновок про доцільність організаційного саморегулювання ринку віртуальних активів.

Як приклад визначення правового статусу саморегульвної організації у вітчизняному законодавстві можна навести фондовий ринок. Так, відповідно до ст. ст. 47–49 Закону України «Про цінні папери та фондовий ринок», регулювання фондового ринку здійснюють, серед іншого, саморегульвні організації. Там же визначено умови та підстави їх реєстрації, порядок анулювання такої реєстрації та повноваження щодо регулювання фондового ринку.

З урахуванням того, що нещодавно законопроект «Про віртуальні активи» від 11 червня 2020 р. № 3637 ухвалений у першому читанні, саме він має стати законодавчою основою для саморегулювання ринку віртуальних активів. З урахуванням цього в розд. IV вищезгаданого законопроекту має бути відображено, що регулювання ринку віртуальних активів здійснює держава та саморегульвні організації, а також видається доцільним змінити назву розд. IV з «Державне регулювання обігу віртуальних активів» на «Регулювання ринку віртуальних активів».

Також в окремій статті (статтях) розд. IV вищезгаданого законопроекту варто визначити правовий статус саморегульвних організацій на ринку віртуальних активів, який має бути предметом окремої праці в контексті дослідження правового статусу суб'єктів ринку віртуальних активів.

Висновки. Саморегулювання ринку віртуальних активів – це спосіб упорядкування суспільних відносин на ринку віртуальних активів, що здійснюється учасниками цього ринку шляхом установлення відповідних стандартів чи правил, а також контроль за дотриманням передбачених ними вимог на умовах об'єднання у спеціально створені організації.

Саморегулювання ринку віртуальних активів може реалізовуватись у двох формах: нормативній та організаційній.

Нормативна форма саморегулювання на ринку віртуальних активів полягатиме в розробленні саморегулювних норм, які мають бути закріплені у стандартах чи правилах.

Саморегулювання в організаційній формі на ринку віртуальних активів реалізується шляхом утворення саморегулювних організацій. Саморегулювну організацію на ринку віртуальних активів визначено як некомерційне об'єднання суб'єктів господарювання, яке здійснює діяльність на ринку віртуальних активів для самостійного регулювання господарської діяльності на цьому ринку, що полягає в охороні та захисті прав та інтересів учасників ринку, створенні відповідних правил поведінки та контролі за їх виконанням. Саме створення нової, інституційно незалежної саморегулювальної організації на ринку віртуальних активів сприятиме належному розвитку саморегулювання галузі в Україні.

Перспективним напрямом подальших досліджень може виступати визначення правового статусу суб'єктів ринку віртуальних активів.

Kulyk O. Self-regulation of the virtual asset market: definition and forms

The article is devoted to the definition and forms of the self-regulation of the virtual asset market. The main scientific approaches to the "self-regulation" definition in legal theory are studied. It is proposed to define self-regulation on virtual asset market as the method of the regulation of the public relations in the virtual asset market, provided by the subjects of this market with establishing appropriate standards or rules, as well as monitoring compliance with their requirements on the terms of merging into specially created organizations.

It is also grounded that self-regulation of the virtual asset market can be implemented in two forms: regulatory and organizational. It is substantiated that the regulatory form of self-regulation of the virtual asset market can be realized as the development and consolidation of self-regulatory norms, which should be enshrined in certain standards or rules. Organizational form of self-regulation of the virtual asset market can be realized in the creation of the self-regulatory organizations. It is also analyzed the main scientific approaches to the definition of self-regulatory organizations. Based on the discussed approaches, self-regulatory organization in the virtual asset market is defined as a non-profit association of economic entities operating in the market of virtual assets for self-regulation of economic activity in this market, which is created to protect the rights and interests of subjects of the virtual asset market, create appropriate rules and monitoring their implementation. Foreign experience of creation of self-regulatory organizations in the virtual asset market is studied. It is concluded that the creation of a new, institutionally independent self-regulatory organization in virtual asset market will contribute to the proper development of self-regulation of the virtual asset market in Ukraine.

Key words: virtual asset, digital asset, financial asset, cryptocurrency, virtual asset market, self-regulation.

Література:

1. Добровольська В.В. Державне регулювання та саморегулювання у сфері підприємництва. *Актуальні проблеми держави і права*. 2005. Вип. 25. С. 302–305.
2. Господарський кодекс України : Закон України від 16 січня 2003 р. № 436-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № № 18–22. Ст. 144 (із змінами).
3. Про віртуальні активи : проект закону № 3637 від 11 червня 2020 р. *Офіційний вебсайт Верховної Ради України*. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=69110 (дата звернення: 07.12.2020).
4. Гарагонич О.В. Господарська правосуб'єктність акціонерних товариств : дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.04. Київ, 2020. 466 с.
5. Гончаренко О.М. Саморегулювання господарської діяльності : питання теорії та практики : монографія. Київ : НДІ приватного права і підприємництва імені академіка Ф.Г. Бурчака НАПрН України, 2019. 418 с.
6. Кологойда О.В. Саморегулювання професійної діяльності фондового ринку. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Юридичні науки»*. 2012. Вип. 92. С. 109–112.
7. Філатова Н.Ю. Поняття та ознаки саморегулювних організацій. *Вісник Академії правових наук України*. 2013. № 1. С. 280–290.
8. Філатова Н.Ю. Охорона і захист цивільних прав саморегулювальними організаціями. *Форум права*. 2014. № 1. С. 502–509.

9. Щербина В.С. Поняття та види засобів державного регулювання господарської діяльності. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Економіка*. 2012. № 94. С. 10–15.
10. Словник української мови : в 11-ти т. / за ред. І.К. Білодіда ; Інститут мовознавства АН УРСР. Київ : Наук. думка, 1970–1980. Т. 9. URL: http://ukrlit.org/slovnky/slovnky_ukrainskoi_movy_v_11_tomakh (дата звернення: 07.12.2020).
11. Кочин В.В. Поняття та ознаки саморегулювання у цивільному праві України. *Юридична Україна*. 2014. № 10. С. 52–55.
12. Алексеев С.С. Право: азбука – теория – философия: опыт комплексного исследования. Москва, 1999. 712 с.
13. Погрібний С.О. Механізм та принципи регулювання договірних відносин у цивільному праві України : автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2009. 36 с.
14. Вітренко А.О. Саморегулювання ринку рекламних послуг як дієвий механізм захисту добросовісної конкуренції. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Економіка*. 2011. Вип. № 128. С. 27–30.
15. Про цінні папери та фондовий ринок : Закон України від 23 лютого 2006 р. № 3480-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2006. № 31. Ст. 268 (із змінами).
16. Кочин В.В. Саморегулювальна організація: поняття та ознаки. *Юридична Україна*. 2014. № 9. С. 35–40.
17. Бакалінська О.О. Правові проблеми розвитку саморегулювання в сфері добросовісної конкуренції. *Право і суспільство*. 2014. № 2. С. 63–69.
18. Гоцалюк С.Ю. Правове забезпечення саморегулювання в галузі електроенергетики. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція»*. 2018. Вип. 33. С. 68–70.
19. Arora G. Cryptoasset Regulatory Framework in Japan. 2020. URL: <https://ssrn.com/abstract=3720230> (дата звернення: 07.12.2020).
20. Dell'Erba M. From Inactivity to Full Enforcement. The Implementation of the “Do No Harm” Approach in Initial Coin Offerings. *Michigan Telecommunications and Technology Law Review, Forthcoming*. 2018. URL: <https://ssrn.com/abstract=3194863> (дата звернення: 07.12.2020).
21. Investment Industry Regulatory Organisation of Canada. IIROC Priorities for 2019. 2018. URL: http://www.iiroc.ca/Documents/2018/84e09271-5a9a-4761-b0b6-5876d7dbfcbd_en.pdf (дата звернення: 07.12.2020).

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ЗАСТОСУВАННЯ СТРОКІВ ЗВЕРНЕННЯ ДО СУДУ В РАЗІ РОЗГЛЯДУ ТРУДОВИХ СПОРІВ ІЗ ПИТАНЬ ОПЛАТИ ПРАЦІ

Мамай В. А.

аспірантка кафедри цивільно-правових дисциплін та трудового права

імені професора О. І. Процевського

Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди

ORCID ID: 0000-0002-4698-8267

У статті досліджуються практичні проблеми застосування процесуальних строків під час розгляду трудових спорів, які стосуються питань оплати праці, їх застосування.

У статті наголошується на практичній проблемі вибору строків, передбачених статтею 233 Кодексу законів про працю України. Так, зазначається, що в разі застосування строків, передбачених частиною 2 статті 233 Кодексу законів про працю України, необґрунтовано розширюється розуміння категорій «оплата праці» та «заробітна плата».

З метою вирішення цього питання у статті передусім розглянуто співвідношення понять «оплата праці» та «заробітна плата», які вживаються в частині 2 статті 233 Кодексу законів про працю України, проаналізоване відповідне рішення Конституційного Суду України.

З метою вирішення проблеми правової природи виплат, належних працівникові, щодо стягнення яких може бути застосована частина 2 статті 233 Кодексу законів про працю України, автором проведено дослідження й аналіз останніх напрацювань судової практики, зазначено приклади судових рішень, а саме постанов Верховного Суду та рішень Конституційного Суду України, у яких Суд сформулював чіткі правові позиції з розмежування правової природи виплат, належних працівнику, до стягнення яких може застосовуватися частина 2 статті 233 Кодексу законів про працю України.

Також досліджується питання структури заробітної плати, її основних елементів, шляхом аналізу положень основних нормативно-правових актів, як законів, так і підзаконних актів, які регулюють вказане питання.

У статті зроблено висновки про те, що поняття «оплата праці» та «заробітна плата», які вживаються в частині 2 статті 233 Кодексу законів про працю України, ототожнюються. Водночас поняття «заробітна плата» передбачає досить розгалужену структуру виплат. Критерієм віднесення виплати до структури заробітної плати є безпосередній зв'язок такої виплати з виконанням трудових обов'язків працівника та її функціональна спрямованість (відтворення та стимулювання). Зважаючи на зазначене, автор підтримує думку, що частина 2 статті 233 Кодексу законів про працю України не може застосовуватися до спорів про стягнення тих сум, право на які виникає у працівника внаслідок порушення роботодавцем своїх обов'язків (статті 117, 235, 236, 237–1 Кодексу законів про працю України).

Ключові слова: строк звернення до суду, позовна давність, оплата праці, заробітна плата, структура заробітної плати.

Постановка проблеми. Розгляд трудових спорів передбачає вирішення широкого спектра різноманітних питань щодо конфліктів між роботодавцем та працівником, з етапу прийняття на роботу до звільнення працівника, розрахунку з ним, стягнення різних видів заборгованості тощо.

Конституційний Суд України в рішенні від 24 грудня 2004 р. № 22-рп/2004 зазначив: «Відповідно до ч. 2 ст. 3 Конституції України, головним обов'язком держави є утвердження і забезпечення прав і свобод людини. Забезпечення прав і свобод, крім усього іншого, потребує, зокрема, законодавчого закріплення механізмів (процедур), які створюють реальні можливості для здійснення кожним громадянином прав і свобод» [1].

Одним із таких механізмів (процедура) реалізації права на захист свого порушеного трудового права є встановлення інституту строків у трудовому законодавстві.

Так, законодавець у ст. 233 Кодексу законів про працю України (далі – КЗпП України) встановлює систему різних строків на звернення до суду по захист трудових прав із тих чи інших питань.

Однак варто зазначити, що на практиці особи, які звертаються до суду по захист своїх трудових прав, також стикаються із проблемою вибору строків, передбачених у ст. 233 КЗпП України.

Ідеться про проблеми застосування ч. 1 або ч. 2 ст. 233 КЗпП України до відносин між роботодавцем та працівником щодо «оплати праці». Так, працівники, які мають із роботодавцем конфлікт щодо виплат їм грошових коштів будь-якого характеру, застосовуючи ч. 2 ст. 233 КЗпП України, звертаються до суду без обмеження будь-яким строком. Але така думка є хибною, адже не всі грошові виплати працівникові підпадають під застосування ч. 2 ст. 233 КЗпП України.

Незважаючи на те, що питанню процесуальних строків у трудовому законодавстві приділялася значна увага з боку науковців, дискусія в цій сфері натеper залишається актуальною. Дослідженню процесуальних строків у трудовому законодавстві приділяли увагу такі науковці, як: Г.І. Чанишева, О.Р. Шишка, В.В. Жернаков, С.А. Комков, О.М. Ярошенко, М.І. Іншин та інші.

Мета статті. Дослідження та вирішення проблеми застосування ч. 2 ст. 233 КЗпП України до відносин, що стосуються оплати праці, крізь призму аналізу останніх напрацювань судової практики.

Виклад основного матеріалу. У ст. 233 Кодексу законів про працю України визначено, що «працівник може звернутися із заявою про вирішення трудового спору безпосередньо до районного, районного в місті, міського чи міськрайонного суду у тримісячний строк з дня, коли він дізнався або повинен був дізнатися про порушення свого права, а у справах про звільнення – у місячний строк з дня вручення копії наказу про звільнення або з дня видачі трудової книжки».

У разі порушення законодавства про оплату праці працівник має право звернутися до суду з позовом про стягнення належної йому заробітної плати без обмеження будь-яким строком.

Для звернення власника або уповноваженого ним органу до суду в питаннях стягнення з працівника матеріальної шкоди, заподіяної підприємству, установі, організації, встановлюється строк в один рік з дня виявлення заподіяної працівником шкоди» [2].

Отже, з аналізу вказаної норми вбачається, що з питань оплати праці працівник може звернутися до суду без обмеження будь-яким строком.

Проте проблемним є питання визначення кола виплат, за стягненням яких можна звернутися до суду без обмеження будь-яким строком.

Від розуміння змісту понять «оплата праці» та «заробітна плата» у контексті ч. 2 ст. 233 КЗпП України та визначення кола виплат, які до них включено, залежить не тільки реалізація права працівника на одержання винагороди за працю, але і його можливості зловживання правом на звернення до суду.

Так, зважаючи на особливості розрахунку виплат, які може отримати працівник відповідно до ст. 117 КЗпП України, включення цих виплат до змісту понять «оплата праці» та «заробітна плата» у контексті ч. 2 ст. 233 КЗпП України надає працівнику можливість звернутися до суду, наприклад, і через 10 років. За таких умов «колишній роботодавець повинен буде сплатити середній заробіток за 10 років. Але ж це не відповідає одному з основних принципів права – принципу справедливості» [3, с. 77; 4, с. 172].

Для більш глибокого дослідження питання, до яких саме виплат застосовується ч. 2 ст. 233 КЗпП України, вважаємо за необхідне дослідити структуру самої заробітної плати.

Відповідно до ст. 94 КЗпП України, «заробітна плата – це винагорода, обчислена, як правило, у грошовому виразі, яку власник або уповноважений ним орган виплачує працівникові за виконану ним роботу» [2]. Аналогічне визначення міститься й у ст. 1 Закону України «Про оплату праці».

У ст. 2 Закону України «Про оплату праці» визначено структуру заробітної плати, яка включає її три складові частини:

- «основна заробітна плата» – винагорода за виконану роботу відповідно до встановлених норм праці (норми часу, виробітку, обслуговування, посадові обов'язки). Вона встановлюється у вигляді тарифних ставок (окладів) і відрядних розцінок для робітників та посадових окладів для службовців;

- «додаткова заробітна плата» – винагорода за працю понад установлені норми, за трудові успіхи та винахідливість і за особливі умови праці. Вона включає доплати, надбавки, гарантійні і компенсаційні виплати, передбачені чинним законодавством; премії, пов'язані з виконанням виробничих завдань і функцій;

- «інші заохочувальні та компенсаційні виплати» – до них належать виплати у формі винагород за підсумками роботи за рік, премії за спеціальними системами і положеннями, виплати в рамках грантів, компенсаційні та інші грошові і матеріальні виплати, які не передбачені актами чинного законодавства або які провадяться понад встановлені зазначеними актами норми» [5].

Отже, у Законі України «Про оплату праці» наведено досить чітку структуру заробітної плати. Останню деталізовано в Інструкції зі статистики заробітної плати (далі – Інструкція), яка затверджена наказом Державного комітету статистики України від 13 січня 2004 р. № 5, зареєстрованим у Міністерстві юстиції України 27 січня 2004 р. за № 114/8713.

Так, згідно з п. 1.3 Інструкції, «для оцінки розміру заробітної плати найманих працівників застосовується показник фонду оплати праці. До цього фонду, який складається з фонду основної заробітної плати, фонду додаткової заробітної плати й інших заохочувальних та компенсаційних виплат, включаються нарахування найманим працівникам у грошовій та натуральній формі (оцінені у грошовому вираженні) за відпрацьований та невідпрацьований час, який підлягає оплаті, або за виконану роботу незалежно від джерела фінансування цих виплат» [6].

Отже, в Інструкції повністю розривається структура заробітної плати, характер виплат, які входять до цієї структури (систематичний чи одноразовий), перелік виплат, які не входять до фонду оплати праці тощо.

Порушене нами питання розглядалося і Конституційним Судом України.

По-перше, Конституційний Суд України вирішив питання про належне застосування строків позовної давності: для звернення працівника до суду із заявою про вирішення трудового спору щодо стягнення середнього заробітку за весь час затримки по день фактичного розрахунку в разі звільнення та про відшкодування завданих водночас моральних збитків встановлено тримісячний строк, перебіг якого розпочинається із дня, коли звільнений працівник дізнався або повинен був дізнатися про те, що власник або уповноважений ним орган, з вини якого сталася затримка виплати всіх належних у разі звільнення сум, фактично з ним розрахувався [7].

По-друге, Конституційний Суд України вніс ясність у розуміння правових приписів ч. 2 ст. 233 КЗпП України (щодо співвідношення категорій «оплата праці» та «заробітна плата»): «Поняття «заробітна плата» й «оплата праці», які використані у законах, що регулюють трудові правовідносини, є рівнозначними в аспекті наявності у сторін, які перебувають у трудових відносинах, прав і обов'язків щодо оплати праці, умов їх реалізації та наслідків, що мають настати в разі невиконання цих обов'язків (абз. 3 п. 2.1 мотивувальної частини)». Крім того, Конституційний Суд України в тому ж рішенні дійшов висновку, що «під заробітною платою, що належить працівникові, або, за визначенням, використаним у ч. 2 ст. 233 КЗпП України, належною працівнику заробітною платою необхідно розуміти всі виплати, на отримання яких працівник має право згідно з умовами трудового договору і відповідно до державних гарантій, установлених законодавством для осіб, які перебувають у трудових правовідносинах з роботодавцем, незалежно від того, чи було здійснене нарахування таких виплат (абз. 8 п. 2.1 мотивувальної частини)» [8].

У кінцевому підсумку Конституційний Суд України дійшов висновку, що «у разі порушення роботодавцем законодавства про оплату праці не обмежується будь-яким строком звернення працівника до суду з позовом про стягнення заробітної плати, що йому належить, тобто всіх виплат, на які працівник має право згідно з умовами трудового договору і відповідно до державних гарантій, установлених законодавством, незалежно від того, чи було здійснене роботодавцем нарахування таких виплат» [8].

Отже, Конституційний Суд України певним чином ототожнив поняття «оплата праці» та «заробітна плата», які вживаються в ч. 2 ст. 233 КЗпП України.

На підставі вищезазначених нормативних актів та з урахуванням рішень Конституційного Суду України суди з року в рік розглядають справи, предметом спору яких є віднесення тієї чи іншої виплати до фонду оплати праці та можливість застосування до питання стягнення таких виплат ч. 2 ст. 233 КЗпП України. Для більш широко розкриття теми статті проведемо аналіз напрацьованої судової практики.

У постанові від 18 березня 2020 р. у справі №711/4010/13 Велика Палата Верховного Суду розглядала питання щодо виплати працівникові суми вихідної допомоги та суми за час затримки розрахунку під час звільнення.

Суд описав структуру заробітної плати, елементами якої є основна та додаткова заробітна плата, а також інші заохочувальні та компенсаційні виплати, та розкрив поняття всіх елементів заробітної плати, дійшов висновку, що «суми вихідної допомоги при припиненні трудового договору та суми, нараховані працівникам за час затримки розрахунку при звільненні, не належать до фонду оплати праці. Отже, вихідна допомога та середній заробіток за час затримки розрахунку при звільненні (зокрема, і за час затримки виплати такої допомоги) не належать до структури заробітної плати, тобто не є основною чи додатковою заробітною платою, а також не є іншою заохочувальною чи компенсаційною виплатою, що входить до такої структури (близькі за змістом висновки висловлені в постановах Великої Палати Верховного Суду від 30 січня 2019 р. у справі № 910/4518/16 (п. 34); від 26 червня 2019 р. у справі № 761/9584/15-ц (п. 60)» [9].

Оскільки вихідна допомога та середній заробіток за час затримки розрахунку в разі звільнення (зокрема, і за час затримки виплати такої допомоги) не належать до структури заробітної плати, то щодо їх стягнення не може бути застосовано ч. 2 ст. 233 КЗпП України, а застосовується тримісячний строк, передбачений у ч. 1 ст. 233 КЗпП України.

Цікавими є позиції Верховного Суду, викладені в постанові від 3 березня 2020 р. у справі № 569/7495/18 [10] та постанові від 30 вересня 2020 р. у справі № 569/19623/19 [11], суть яких зводиться

не просто до встановлення того, що до стягнення середнього заробітку за час затримки розрахунку в разі звільнення не застосовується ч. 2 ст. 233 КЗпП України, а розкривається питання початку перебігу строку для звернення особи до суду. Так, Верховний Суд керується та підтримує позицію Конституційного Суду України, викладену в рішенні від 22 лютого 2012 р. у справі № 4-рп/2012 про те, що «невиплата звільненому працівникові всіх сум, що належать йому від власника або уповноваженого ним органу, є триваючим правопорушенням, а отже, працівник може визначити остаточний обсяг своїх вимог лише на момент припинення такого правопорушення, яким є день фактичного розрахунку. Таким чином, для встановлення початку перебігу строку звернення працівника до суду з вимогою про стягнення середнього заробітку за весь час затримки розрахунку при звільненні визначальними є такі юридично значимі обставини, як невиплата належних працівникові сум при звільненні та факт проведення з ним остаточного розрахунку. Невиплата власником або уповноваженим ним органом належних працівникові при звільненні сум і вимога звільненого працівника щодо їх виплати є трудовим спором між цими учасниками трудових правовідносин. Для звернення працівника до суду із заявою про вирішення трудового спору щодо стягнення середнього заробітку за весь час затримки по день фактичного розрахунку встановлено тримісячний строк, перебіг якого розпочинається з дня, коли звільнений працівник дізнався або повинен був дізнатися про те, що власник або уповноважений ним орган, з вини якого сталася затримка виплати всіх належних при звільненні сум, фактично розрахувався з ним».

Крім вищевказаних виплат, під дію ч. 2 ст. 233 КЗпП України не підпадає також стягнення середнього заробітку за час вимушеного прогулу. Такого висновку дійшов Верховний Суд у своїй постанові від 11 червня 2020 р. у справі № 752/25588/17, де зазначив, що «середній заробіток за час вимушеного прогулу не входить до структури заробітної плати, а є спеціальним видом відповідальності роботодавця за порушення трудових прав працівника, отже, строк пред'явлення до суду позовних вимог про стягнення середнього заробітку за час вимушеного прогулу обмежується трьома місяцями з дня, коли працівник дізнався або повинен був дізнатися про порушення свого права» [12].

Компенсація за невикористану відпустку входить до фонду додаткової заробітної плати, а тому до стягнення таких сум застосовується ч. 2 ст. 233 КЗпП України. Такого висновку дійшов Верховний Суд у своїй постанові від 11 вересня 2019 р. у справі № 520/10695/16 [13]. Така позиція Верховного Суду ґрунтується на раніше ухваленому рішенні Конституційного Суду України від 15 жовтня 2013 р. № 9-рп/2013 (справа № 1-18/2013), яким роз'яснено: «У разі порушення законодавства про оплату праці працівник має право звернутися до суду з позовом про стягнення сум індексації заробітної плати та компенсації втрати частини заробітної плати у зв'язку з порушенням строків її виплати як складових належної працівнику заробітної плати без обмеження будь-яким строком незалежно від того, чи були такі суми нараховані роботодавцем» [14].

Висновки. Під час застосування ч. 2 ст. 233 КЗпП України варто зважати на таке:

1. Поняття «оплата праці» та «заробітна плата», які вживаються в ч. 2 ст. 233 КЗпП України, ототожнюються.
2. Поняття «заробітна плата» передбачає досить розгалужену структуру виплат. Критерієм віднесення виплати до структури заробітної плати є безпосередній зв'язок такої виплати з виконанням трудових обов'язків працівника та її функціональна спрямованість (відтворення та стимулювання).
3. Ч. 2 ст. 233 КЗпП України не застосовується до спорів про стягнення тих сум, право на які виникає у працівника внаслідок порушення роботодавцем своїх обов'язків (ст. ст. 117, 235, 236, 237-1 КЗпП України).

Mamai V. Problematic issues of application of terms of appeal to court in the consideration of labor disputes on remuneration

The articles explore the practical problems of the application of procedural deadlines in the consideration of labor disputes relating to remuneration, their application. The article proclaims the practical problem of choosing the terms proposed in Article 233 of the Labor Code of Ukraine. Thus, it is determined that when applying the terms proposed in Part 2 of Article 233 of the Labor Code of Ukraine, does not necessarily expand the understanding of the category of “wages” and “wages”. Pay attention to the solution of this issue in the articles on all developed cooperation, the concept of “wages” and “wages”, which is used in Part 2 of Article 233 of the Labor Code of Ukraine, the relevant decision of the Constitutional Court of Ukraine is analyzed. By solving the problems of the legal nature of the payments involved to employees for recovery, which can be applied to Part 2 of Article 233 of the Labor Code of Ukraine, the author conducted a study and analysis of recent case law and examples of court decisions, namely the rulings of the Supreme Court and decisions of the Constitutional Court of Ukraine, in this court with the formation of clear legal provisions

governing the legal nature of payments. this can be used Part 2 of Article 233 of the Labor Code of Ukraine. Also the question of structure of a salary, its basic elements, the analysis of provisions of the basic regulatory legal acts, both laws, and by-laws regulating the certain questions is investigated. The article concludes that the concepts of “wages” and “wages”, which are used in Part 2 of Article 233 of the Labor Code of Ukraine are identified. To this notion of “wages” it is proposed to create an extensive structure of payments. The criterion for canceling the payment to the structure of wages is the founder of the connection of such payment with the performance of duties of employees and its functional orientation (from the creation and incentives). In view of this, the author supports the view that Part 2 of Article 233 of the Labor Code of Ukraine can not join the dispute over the recovery of these amounts, the right to quality applies to employees as a result of breach of their obligations by employers (Articles 117, 235, 236, 237-1 of the Labor Code of Ukraine).

Key words: term of recourse to court, statute of limitations, remuneration of labor, wages, salary structure.

Література:

1. Рішення Конституційного Суду України від 24 грудня 2004 року № 22-рп/2004 (справа № 1–45/2004). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v022p710-04#Text> (дата звернення 01.12.2020).
2. Кодекс законів про працю України : Закон від 10 грудня 1971 р. № 322–VIII. *База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text> (дата звернення: 01.12.2020).
3. Лук'янчиков О.М. Матеріальна відповідальність роботодавця за затримку виплати заробітної плати та інших виплат, що належать працівнику. Збірник наукових праць *Харківського національного педагогічного університету* імені Г.С. Сковороди. Серія «Право». 2011. Вип. 15. С. 72–80. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&image_file_name=PDF/znpkhnpri_pраво_2011_15_17.pdf.
4. Лук'янчиков О.М. Правове регулювання матеріальної відповідальності роботодавця : монографія. Харків : Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди, 2019. 254 с. URL: <https://www.academia.edu/41464194/>.
5. Про оплату праці : Закон від 24 березня 1995 р. № 108/95-ВР. *База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/108/95-вр#Text> (дата звернення: 01.12.2020).
6. Про затвердження Інструкції зі статистики заробітної плати : наказ Державного комітету статистики України від 13 січня 2004 р. № 5, зареєстрований у Міністерстві юстиції України 27 січня 2004 р. за № 114/8713. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0114-04#Text> (дата звернення: 01.12.2020).
7. Рішення Конституційного Суду України від 22 лютого 2012 р. № 4-рп/2012 (справа № 1-5/2012). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v004p710-12#Text> (дата звернення: 01.12.2020).
8. Рішення Конституційного Суду України від 15 жовтня 2013 р. № 8-рп/2013 (справа № 1-13/2013). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v008p710-13#Text> (дата звернення: 01.12.2020).
9. Постанова Верховного Суду від 18 березня 2020 р. у справі № 711/4010/13. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/89251582> (дата звернення: 01.12.2020).
10. Постанова Верховного Суду від 3 березня 2020 р. у справі № 569/7495/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/88016680> (дата звернення: 01.12.2020).
11. Постанова Верховного Суду від 30 вересня 2020 р. у справі № 569/19623/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/92020996> (дата звернення: 01.12.2020).
12. Постанова Верховного Суду від 11 червня 2020 р. у справі № 752/25588/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/89824662> (дата звернення: 01.12.2020).
13. Постанова Верховного Суду від 11 вересня 2019 р. у справі № 520/10695/16-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/84406242> (дата звернення: 01.12.2020).
14. Рішення Конституційного Суду України від 15 жовтня 2013 р. № 9-рп/2013 (справа № 1-18/2013). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-13#Text> (дата звернення 01.12.2020).

СПІВВІДНОШЕННЯ ПРАВА ДОВІРЧОЇ ВЛАСНОСТІ ЯК СПОСОБУ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВИКОНАННЯ ЗОБОВ'ЯЗАННЯ ТА ЗАСТАВИ

Рябчинська А. О.,

аспірантка кафедри цивільного та трудового права

Юридичного інституту

ДВНЗ «Київський національний економічний університет

імені Вадима Гетьмана»

ORCID ID: 0000-0002-7727-8559

У статті досліджується співвідношення довірчої забезпечувальної власності та застави як речових способів забезпечення виконання зобов'язання. Обґрунтовується доцільність розмежування зазначених речових способів забезпечення виконання зобов'язання як двох різних за своєю сутністю природою прав. Обґрунтовується доцільність кваліфікації застави як речового права на чужу річ. З'ясовано, що на рівні національного цивільного законодавства застава є квазіречовим правом, на відміну від права довірчої забезпечувальної власності, що прямо визначене в законі як різновид права власності на майно. Пропонується співвідносити заставу та право довірчої забезпечувальної власності як спеціальне та модельне право відповідно. Доведено, що відмінність зазначених речових способів забезпечення виконання зобов'язання стосується: функціональної залежності від основного зобов'язання (застава є акцесорним способом забезпечення виконання зобов'язання, яке припиняється внаслідок припинення основного зобов'язання, а довірка забезпечувальна власність характеризується неакцесорним характером і не припиняється автоматично після припинення основного зобов'язання); ступеня автономності забезпечувального майна, зокрема й під час процедури банкрутства (на відокремлений від особистого майна довірчого власника об'єкт довірчої власності не поширюється дія мораторію на задоволення вимог кредиторів, довірче майно не входить до ліквідаційної маси банкрута, водночас предмет застави входить до ліквідації маси та перебуває під дією такого мораторію); процедури звернення стягнення (звернення стягнення на предмет застави за загальним правилом здійснюється в порядку виконавчого провадження на підставі рішення суду, натомість, довірка забезпечувальна власність надає право довірчому власнику забезпечувального майна звернути стягнення на нього в позасудовому порядку шляхом відчуження його будь-якій третій особі, а також дозволяє набути таке майно у свою власність без обмежень на користування та розпорядження).

Ключові слова: довірка власність як спосіб забезпечення виконання зобов'язання, довірка забезпечувальна власність, право власності, застава, речове право на чужу річ.

Постановка проблеми. Як праву довірчої забезпечувальної власності, так і праву застави притаманний речово-правовий характер, який полягає у здатності кредитора задовольнити власні майнові інтереси в межах забезпечувальних правовідносин переданими боржником або іншою особою визначеними майновими активами, зокрема рухомим чи нерухомим майном. Речові способи забезпечення виконання зобов'язання (зокрема, застава, забезпечувальне право власності) є одним з інститутів, що входить до системи речових прав [10, с. 78]. Оскільки зазначені речові права встановлюються з метою забезпечення виконання основного зобов'язання, за своїм функціональним призначенням їх варто віднести до додаткових речових прав.¹ Однак, незважаючи на спільні риси, довірка забезпечувальна власність та право застави є відмінними за своєю природою речовими правами. Основна відмінна риса зазначених прав полягає в тому, що право довірчої забезпечувальної власності передбачає набуття довірчим власником права довірчої власності на забезпечувальне майно, водночас право застави зумовлює виникнення в заставодержателя обмеженого речового права на майно заставодавця. З огляду на недостатнє висвітлення питання співвідношення права довірчої забезпечувальної власності як різновиду права власності та права застави як речового права на чужу річ у монографічній та доктринальній літературі, зазначена проблема потребує більш детального вивчення.

¹ Див.: Майданик Р.А. Речове право : підручник. Київ, 2019. С. 81.

Окремі аспекти проблеми співвідношення право довірчої забезпечувальної власності та застави досліджувалися в наукових працях вітчизняних учених В.Д. Примака та Р.А. Майданика, а також вивчалися закордонними науковцями А.В. Єгоровим, К.Р. Усмановою.

Предметом дослідження є правові інститути довірчої забезпечувальної власності та застави у праві України.

Мета статті – дослідження відмінностей права довірчої забезпечувальної власності та застави як речових способів забезпечення виконання зобов'язання.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до ч. 2 ст. 597-1 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України), право довірчої власності як спосіб забезпечення виконання зобов'язань є різновидом права власності на майно, за яким кредитор, який отримав майно у довірку власність (довірчий власник), не має права самостійно відчужувати таке майно, крім як для звернення стягнення на нього, а також викупу його для суспільних потреб у порядку, встановленому законом. З моменту встановлення довірчої власності право власності особи, яка передала своє майно в довірку власність, припиняється (ч. 3 ст. 597-1 ЦК України). Норма ч. 1 ст. 597-11 ЦК України встановлює обов'язок довірчого власника передати право власності на об'єкт довірчої власності довірчому засновнику (якщо інше не визначено договором про встановлення довірчої власності) протягом п'яти робочих днів із дня припинення основного зобов'язання, зокрема й у зв'язку з його повним виконанням. Отже, право довірчої забезпечувальної власності варто розглядати як право власності кредитора, обмежене метою забезпечення виконання зобов'язання та фідучіарним обов'язком повернути довірче майно, що не передбачає виникнення в нього права користування та самостійного розпорядження ним, окрім як права викупу для суспільних потреб у встановленому законом порядку та права звернення стягнення на нього в разі невиконання чи неналежного виконання зобов'язання. Оскільки право довірчої власності здійснюється з метою забезпечення виконання зобов'язання боржника, а після досягнення цієї мети об'єкт довірчої власності повертається довірчому засновнику, ідеться про належність довірчому власнику титулу власності у фідучіарному інтересі. Як наголошує Р.А. Майданик, титул власності в залежному (фідучіарному) інтересі уповноважує його носія здійснювати право власності на майно з певною метою, з тим, щоб після її досягнення чи з настанням певних обставин майно було повернене відчужувачу або визначеній ним особі [10, с. 72].

У контексті викладеного заслуговує на увагу п. 1 ч. 1 ст. 4 Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» від 1 липня 2004 р. № 1952–IV (далі – Закон України № 1952–IV), який містить вимогу про державну реєстрацію «права власності та права довірчої власності як способу забезпечення виконання зобов'язання на нерухоме майно <...>». У вказаному Законі законодавець не відносить право довірчої власності як спосіб забезпечення виконання зобов'язання до речових прав на нерухоме майно, похідних від права власності (абз. 10 п. 2 ч. 1 ст. 4), а закріплює таке право поряд із правом власності в п. 1 вказаної норми. Наведене засвідчує визнання законодавцем права довірчої забезпечувальної власності як різновиду права власності на майно. Хоча довірчий власник здійснює речово-правовий титул на об'єкт довірчої власності із забезпечувальною метою, забезпечувальне майно належить йому на праві власності. Тобто довірчий власник здійснює титул власності щодо належного йому де-юре майна, однак у забезпечувальному інтересі: «<...> у цьому випадку довірка власність встановлюється в (забезпечувальному) інтересі довірчого власника, вона є довірчою власністю у власному інтересі (так звана забезпечувальна довірка власність)» [10, с. 1009]. Довірча забезпечувальна власність є незаставною формою передачі майна (зазвичай рухомого) у власність кредитора з метою забезпечення, яке залишається у володінні боржника до виконання забезпеченого зобов'язання, а після виконання боржником своїх зобов'язань кредитор зобов'язаний повернути йому право власності на предмет забезпечення [10, с. 1006]. На відміну від заставодержателя, який набуває право фактичного володіння щодо заставленого рухомого майна та за загальним правилом наділяється правом користування ним із можливістю одержувати із предмета закладу дохід в інтересах заставодавця за умови прямої вказівки на це в договорі, довірчий власник об'єкта довірчої власності загалом не має права користуватися ним. У зв'язку із цим на плоди, продукцію, доходи, отримані від користування ним, не поширюється речово-правовий титул довірчого власника.

На відміну від права довірчої забезпечувальної власності, яке є різновидом права власності на майно, застава є речовим правом на чужу річ. Відомості про виникнення, зміну чи припинення застави рухомого майна вносяться до Державного реєстру обтяжень рухомого майна (ч. 2 ст. 42 Закону України «Про забезпечення вимог кредиторів та реєстрацію обтяжень» від 18 листопада 2003 р. № 1255-IV (далі – Закон України № 1255-IV), застава нерухомого майна (іпотека) підлягає державній реєстрації згідно з п. 4 ч. 1 ст. 4 Закону України № 1952–IV.

Речові права на чужі речі закріплюють за їх носіями повноваження, що належать до окремих повноважень власника, проте які не позбавляють останнього його права на річ [10, с. 78].

Згідно із ч. 2 ст. 1 Закону України «Про заставу» від 2 жовтня 1992 р. № 2654-XII (далі – Закон України № 2654-XII), за заставою кредитор (заставодержатель) має право в разі невиконання боржником забезпеченого заставою зобов'язання одержати задоволення з вартості заставленого майна переважно перед іншими кредиторами. Заставадавець зберігає право розпорядження заставленим майном, якщо інше не передбачено законом чи договором. Заставадавець може відчужувати заставлене майно тільки за згодою заставодержателя, якщо інше не встановлено законом (ст. 17 Закону України № 2654-XII). Щодо викладеного У.М. Кубара зазначає, що обтяження в межах застави права власника на річ, щодо якої певним обсягом прав та обов'язків наділений заставодержатель, у частині обмеженої можливості реалізації права власності на неї, становить одну з основних характеристик заставних правовідносин як речово-правових. Учений підкреслює, що розпоряджатися предметом застави може тільки заставадавець як власник заставленого майна. Заставодержатель, який набув право застави на майно, не набуває тим самим права розпорядження ним – специфіка його права полягає в можливості обмежити власника в розпорядженні предметом застави [8, с. 346–347]. Схожої думки дотримується Р.А. Майданик, який стверджує щодо обмеження власника заставленого майна у праві розпорядження ним, адже заставадавець може відчужувати предмет застави, передавати його в оренду, розпоряджатися ним будь-яким іншим чином лише за згодою заставодержателя, якщо інше не передбачено законом або договором і не впливає із сутності застави [11, с. 34]. Науковець звертає увагу на те, що речовий характер права застави зумовлений низкою його особливостей: гарантією здійснення вимоги кредитора розглядається лише спеціально визначене майно боржника чи іншої особи (майнового поручителя); право застави на майно стає його обтяженням – слідує за ним і переходить до будь-якого нового набувача заставленого майна, що дозволяє заставодержателю виявляти заставлену річ у третьої особи, до якої вона перейшла (навіть якщо вона перейшла до такої особи за розпорядженням власника); під час звернення стягнення на майно внаслідок невиконання забезпеченого заставою зобов'язання заставодержатель має перевагу перед усіма кредиторами власника заставленої речі, які не мають заставних прав на неї, встановлених пізніше [10, с. 246].

Серед специфічних ознак застави як обмеженого речового права В.Д. Примак виділяє: абсолютний характер, що передбачає захист від посягання на право заставодержателя і відповідну заставлену річ із боку всіх інших осіб, зокрема й власника; наділення заставодержателя можливостями безпосереднього фактичного чи юридичного впливу на заставлене майно без посередництва власника (наприклад, за умови фізичної передачі речі кредитору предмета застави при закладі чи можливості відчуження майна несправного заставадавця незалежно від його волі); право застави зберігається в разі переходу права власності на заставлене майно, тому зазначене право завжди виступає певним правовим обтяженням, що так чи інакше обмежує права власника; заставне право як обмежене речове право поширюється виключно на індивідуально визначені речі, а тому таке право не може належати заставодержателю, коли предмет застави становлять майнові права чи речі в обороті (переробці) [12].

Під обмеженим речовим правом розуміється право на чужу річ, що вже присвоєна іншою особою – власником, та яке здійснюється незалежно від волі власника в певних межах за допомогою специфічних законодавчих заборон, обов'язків або дозволів, є похідним порівняно із правом власника, обтяжує його право власності та захищається нормами об'єктивного права від третіх осіб, зокрема й від власника [9, с. 216]. Обмежене речове право – це обтяження права власності, яке належить невластнику визначеної речі, а також характеризується властивістю слідування за річчю, можливістю речово-правового захисту та дозволяє останньому отримувати з речі її корисні властивості, присвоювати її плоди [13].

Застава не позбавляє заставадавця права власності на предмет застави, проте дещо обмежує його: насамперед це стосується можливості відчуження заставленого майна третій особі, що вимагає згоди заставодержателя (ч. 2 ст. 17 Закону України № 2654-XII, ч. 2 ст. 586 ЦК України), можливості володіти та користуватися рухомим майном у разі закладу (ч. 1 ст. 44, ч. 1 ст. 46 Закону України № 1255-IV), а також можливості відчужувати предмет іпотеки та вчиняти щодо нього дії, визначені ч. 3 ст. 9 Закону України № 898-IV. Аналіз чинного законодавства свідчить щодо належності заставадавцю окремих правомочностей володіння, користування, розпорядження заставленим майном: згідно із ч. 1 ст. 44 Закону України № 2654-XII, право володіння заставодержатель набуває в разі застави рухомого майна – закладу. Зі змісту ч. ч. 1, 3 ст. 587 ЦК України випливає, що заставодержатель, який володіє предметом застави, зобов'язаний відшкодувати заставадавцю збитки, завдані внаслідок втрати, псування, пошкодження чи знищення заставленого майна з його вини, а також вживати необхідних для збереження предмета застави заходів і утримувати предмет застави належним чином (якщо інше не встановлено договором); відповідно до ч. 4 ст. 586 ЦК України, заставодержатель має право користуватися переданим йому предметом застави лише у випадках, встановлених договором. Набуті ним доходи спрямовуються на покриття

витрат на утримання предмета закладу, а також зараховуються в погашення процентів за боргом, забезпеченим закладом зобов'язань чи самого боргу (ч. 1 ст. 46 Закону України № 2654-XII). За договором на заставодержателя може бути покладений обов'язок здобувати із предмета застави плоди та доходи. За загальним правилом заставодержатель зобов'язаний у випадках, коли це передбачено договором, одержувати із предмета закладу дохід в інтересах заставодавця (абз. 3 ч. 1 ст. 45 Закону України № 2654-XII); право продажу заставодержателя предмета застави шляхом укладення договору купівлі-продажу з іншою особою – покупцем чи на публічних торгах передбачене п. 2 ч. 1 ст. 26 Закону України № 1255-IV як позасудовий спосіб звернення стягнення на заставлене майно. Зі змісту ч. 5 ст. 30 зазначеного Закону випливає, що договір купівлі-продажу предмета застави укладається заставодержателем від імені боржника і є правовою підставою для набуття покупцем цього предмета права власності на відповідне рухоме майно. Право іпотекодержателя від свого імені продати предмет іпотеки будь-якій особі на підставі договору купівлі-продажу в порядку позасудового врегулювання звернення стягнення визначено в абз. 3 ч. 3 ст. 36 Закону України № 898-IV. Окрім викладеного, заставодержатель (іпотекодержатель) має право в будь-який час протягом строку дії іпотечного договору перевіряти документально і в натурі наявність, стан, умови збереження та користування предметом іпотеки (ч. 3 ст. 10 Закону України № 898-IV). Отже, у межах застави нерухомого майна заставодержатель може наділитися притаманним власнику юридичним повноваженням контролю щодо предмета іпотеки. Вочевидь, заставодержатель, який на підставі договору застави набуває окремі правомочності власника заставленого майна, здатний впливати на його долю безпосередньо, здійснювати свої повноваження незалежно від волі заставодавця / власника. Викладене дозволяє кваліфікувати заставу як право на чужу річ, яке приводить до виникнення в його носія – заставодержателя окремих правомочностей володіння, користування, розпорядження предметом застави, не зумовлює припинення права власності на такий предмет у заставодавця. Заставодержатель, який володіє та користується предметом закладу на власний розсуд, є титульним володільцем забезпечувального майна, який реалізує надані йому правомочності на законній підставі – укладеного із заставодавцем (власником) договору про заставу рухомого майна. За таких умов заставодержатель здійснює титул законного володіння заставленим майном у власному інтересі.

Речові права на чуже майно виникають відповідно до визначених законом підстав, полягають у безпосередньому пануванні над річчю. Поновлення порушених прав та законних інтересів суб'єктів обмежених речових прав забезпечується речово-правовими засобами захисту. Такому захисту притаманний абсолютний характер, який полягає в захисті щодо «будь-кого і кожного», оскільки поширюється на необмежене коло осіб, зокрема й на власника [10, с. 704]. Аналіз змісту ч. 1 ст. 396 ЦК України, що передбачає захист речового права на чуже майно відповідно до положень про захист права власності, дозволяє погодитися із твердженням Р.А. Майданика щодо права заставодержателя захищати своє право речово-правовими способами захисту від будь-яких третіх осіб, зокрема й від власника обтяженої заставою речі [11, с. 34]. Право заставодержателя, у володінні, чи у володінні та користуванні якого перебуває предмет застави, на виндикаційний або негаторний позов до всіх осіб, зокрема й до власника, які посягають на речове право заставного кредитора, акцентує В.Д. Примак [12]. Очевидно, на відміну від довірчого власника, який має право на пред'явлення виндикаційного чи негаторного позову через те, що він є юридичним власником об'єкта довірчої власності, заставодержатель має право застосувати речово-правові способи захисту лише коли він володіє, користується заставленим майном на законній підставі – тобто виключно за умови набуття ним статусу титульного володільця.

З огляду на відсутність визначеності в національному законодавстві права застави серед видів речових прав на чуже майно, його варто кваліфікувати як квазіречове. Під квазіречовими правами, на думку Р.А. Майданика, варто розуміти «приховані» речові права, що кваліфікуються як особливий вид суб'єктивних прав на майно, на які поширюється правовий режим речових прав за винятками, що впливають із закону чи сутності такого права [10, с. 792]. Учений пропонує класифікувати речові права за ступенем їхньої нормативної визначеності на: поіменовані речові права, які законом прямо названі як речові, та непоіменовані речові права, що мають необхідні речово-правові ознаки, хоча і прямо не віднесені законом до переліку речових прав [10, с. 792]. Учений наголошує на доцільності застосування в національному праві презумпції речового характеру застави і використання щодо неї норм, розрахованих на речові права, та застосування норм про зобов'язальне право до застави лише у прямо передбачених законом випадках [10, с. 954]. Наведене дозволяє віднести право довірчої забезпечувальної власності до першої групи як поіменованого речового права (ч. 2 ст. 316, ч. 2 ст. 597-1 ЦК України), а право застави – до другої, як непоіменованого речового права, яке, незважаючи на наявність речово-правових ознак (право слідування, абсолютний захист, право переваги, публічність), не кваліфікується таким у законі.

Зважаючи на закріплений у ЦК України принцип обмеженого кола речових прав і визначеності їх виключно законом (*numerus clausus*) [10, с. 714], підтримуємо позицію вітчизняних науковців щодо необхідності включення застави до переліку видів речових прав на рівні закону, з огляду на притаманні їй ознаки речового права [8, с. 346; 12].

З урахуванням класифікації речових прав за критерієм обсягу повноважень, запропонованої Р.А. Майдаником [10, с. 78], вважаємо за доцільне віднести право довірчої забезпечувальної власності до групи права власності, а заставу – до групи речових прав на чужі речі. Право довірчої власності як спосіб забезпечення виконання зобов'язання зумовлює виникнення в довірчого власника права власності, яке обмежується метою договору про встановлення довірчої власності, та фідучіарним обов'язком повернення об'єкта довірчої власності довірчому засновнику після досягнення мети договору. Зокрема, ідеться про обмеження правомочності довірчого власника як єдиного носія титулу власності розпоряджатися майном до визначеного в договорі моменту. Водночас про панування довірчого власника як юридичного власника над довірчим забезпечувальним майном свідчить відсутність впливу вчиненого ним правочину відчуження, у порушення такого обмеження, на його дійсність. Як слушно зазначає Р.А. Майданик, «недотримання отримувачем забезпечення обмеження (заборони) щодо розпорядження предметом забезпечення породжує право на відшкодування збитків, але не впливає на дійсність такого розпорядження майном» [10, с. 1010].

У разі застави заставодержатель як суб'єкт речового права на чужу річ уповноважений володіти заставленим рухомим майном (ч. 1 ст. 44 Закону України № 2654-XII), користуватися предметом застави у встановлених договором випадках (ч. 4 ст. 586 ЦК України), розпоряджатися ним шляхом укладення договору купівлі-продажу із третьою особою (п. 2 ч. 1 ст. 26 Закону України № 1255-IV, абз. 3 ч. 3 ст. 36 Закону України № 898-IV) чи на публічних торгах (п. 2 ч. 1 ст. 26 Закону України № 1255-IV) у межах, чітко визначених законом. Реалізація заставодержателем зазначених речових прав щодо заставленого майна обмежує належне боржнику (заставодавцю) право власності на нього. Варто звернути увагу на те, що в контексті обмеження прав заставодавця на рухоме майно законодавець уживає термін «обтяження» (ч. 1 ст. 3 № 1255-IV). У Законі України № 1952-IV іпотеку визначено як обтяження речового права на нерухоме майно (п. 4 ч. 1 ст. 4 цього Закону).

Р.А. Майданик погоджується із твердженням Є.О. Суханова щодо доктринального визначення речових прав на чуже майно як таких, що обтяжують право власності, реалізуються незалежно від волі власника, підлягають захисту в абсолютному порядку, а також встановлюються виключно законом, підкреслює, що речові права на чуже майно, подібно до права власності, надають уповноваженим особам безпосереднє, хоча й суворо обмежене, панування над чужим майном [10, с. 700]. Щодо викладеного також цікава думка У.М. Кубари, який наголошує на доцільності застосування терміна «обтяження», коли йдеться про встановлення відмінних від права власності речових прав, що становлять собою певну визначену форму обтяження права власності, яка передбачає обмежений доступ носіїв цих речових прав до якогось з елементів тріади права власності [9, с. 212]. Відмінною ознакою обмеження права власності від категорії обтяження права власності А.О. Рибалов називає те, що під час установлення обмежень, які позбавляють або звужують власника в реалізації певних можливостей, не виникає похідних суб'єктивних прав третіх осіб на належну власнику річ [14, с. 50].

Під час установлення довірчої власності як способу забезпечення виконання зобов'язання має місце обмеження права власності довірчого власника, зокрема обмеження його правомочності розпорядження об'єктом довірчої власності до визначеного в договорі моменту. Правомочності володіння та користування здійснюються користувачем такого об'єкта з волі довірчого власника як єдиного юридичного власника забезпечувального майна. Згідно із ч. 4 ст. 597-4 ЦК України, він має юридичне повноваження контролю за наявністю, станом, умовами збереження та використання об'єкта довірчої власності. Зі змісту ч. 3 ст. 597-4 ЦК України випливає, що таким користувачем може бути сам довірчий власник. Установлення ж права застави зумовлює виникнення в заставодавця (боржника) тимчасових труднощів щодо здійснення ним титулу власності на предмет застави, тобто призводить до обтяження його права власності речовим правом заставодержателя, який незалежно від волі боржника (власника такого майна) може реалізовувати надані йому законом повноваження, зокрема володіти та користуватися заставленим рухомим майном, у передбачених законодавством випадках відчужувати його третім особам на підставі купівлі-продажу чи через аукціони, відчужувати предмет іпотеки, а також використовувати речово-правові способи захисту.

З урахуванням викладеного, видається нелогічною позиція законодавця, який відносить право довірчої власності на рухоме майно до забезпечувальних обтяжень поряд із правом застави рухомого майна (п. 3-1 ч. 1 ст. 21 Закону України № 1255-IV), адже поняття «обтяження», визначене в ч. 1 ст. 3 згаданого Закону, передбачає виникнення в обтяжувача права на рухоме майно боржника, тобто предмет забезпечувального обтяження залишається у власності боржника, обтяжувачу лише надається можливість реалізації окремих прав на майно, які належать власнику. Зазначене поняття

«обтяження» охоплює заставу, проте не право довірчої забезпечувальної власності, з моменту встановлення якого право власності боржника на майно припиняється.

Оскільки речові права на чуже майно співвідносяться із правом власності як спеціальне та загальне (модельне) речове право [10, с. 702], право застави варто співвідносити з довірчою забезпечувальною власністю як спеціальне та загальне речове право відповідно: застава як речове право на чуже майно є спеціальним «обмеженням», «парціарним»² щодо права власності як модельного речового права. Специфіка обмежених речових прав, на думку Р.А. Майданика, полягає в тому, що вони не конкурують із правом власності, хоча і можуть обмежувати повноваження власника. Крім того, вони допускають наявність самостійного права на ту чи іншу річ, яке не є правом власності (саме тому такі права і називаються правами на чуже майно). Учений наголошує на недоцільності вважати їх похідними від права власності, бо внаслідок їх запровадження власник не делегує відповідні правомочності іншій особі, а лише зазнає тимчасових перешкод у їх реалізації, наскільки це необхідно для задоволення майнових потреб суб'єкта, на користь якого встановлено обмеження [10, с. 702].

Аналіз чинного законодавства, що не забороняє боржнику відчужувати належне йому на праві власності заставлене майно за згодою заставодержателя та водночас передбачає збереження чинності такого забезпечення в разі відчуження предмета застави заставодавцем, який не мав на це права (за умови реєстрації в Державному реєстрі обтяжень рухомого майна), свідчить про відсутність делегування повноважень заставодержателю заставодавцем, адже останній не передає та не позбавляється своїх правомочностей власника, а лише зазнає певних перешкод у його здійсненні внаслідок виникнення в заставодержателя речового права на належне йому майно. Заставодержатель реалізує надані йому повноваження в межах, необхідних для задоволення його майнових інтересів за борговим зобов'язанням: викладене підтверджується, наприклад, ч. 1 ст. 46 Закону України № 2654–XII, що передбачає зарахування заставодержателем отриманих від користування предметом закладу доходів у рахунок погашення процентів із забезпеченого боргу; абз. 3 ч. 1 ст. 45 цього Закону, що встановлює обов'язок заставодержателя одержувати із предмета закладу дохід в інтересах заставодавця.

Наступні відмінності між заставою та правом довірчої власності як способом забезпечення виконання зобов'язання розглядатимуться в контексті функціональної залежності зазначених способів забезпечення виконання зобов'язання від основного зобов'язання, ступеня відокремленості забезпечувального майна, особливостей звернення стягнення на нього.

Застава має похідний характер від забезпеченого нею зобов'язання – це означає припинення права застави внаслідок припинення основного боргового забезпеченого нею зобов'язання (ч. 3 ст. 3, п. 1 ч. 1 ст. 28 Закону України № 2654–XII, п. 1 ч. 1 ст. 593 ЦК України, абз. 2 ч. 1 ст. 17 Закону України № 898–IV). Аналіз викладеного дозволяє говорити про акцесорний характер застави, який полягає в односторонній залежності її дійсності від дійсності основного боргового зобов'язання. На противагу заставі, право довірчої власності варто визначати як неакцесорний спосіб забезпечення виконання зобов'язання, оскільки припинення основного кредитного зобов'язання (зокрема, у зв'язку з його повним виконанням) не призводить до автоматичного припинення забезпечувальних правовідносин і вимагає вчинення фактичних дій, зокрема передачі забезпечувального майна боржнику, для припинення довірчої власності. Забезпечувальне право власності залишається дійсним незалежно від чинності основного боргового зобов'язання [15, с. 104]; «<...> застава є акцесорним способом забезпечення виконання зобов'язання, а забезпечувальна передача права власності – абстрактним <...>, якщо борг погашено, то застава припиняється, водночас забезпечувальна передача правового титулу залишається дійсною до моменту зворотної передачі <...> сама сплата боргу де-факто не повертає боржнику право власності на предмет забезпечення <...>» [7].

Передане в довірку власність забезпечувальне майно становить відокремлену від особистого майна довірчого власника та довірчого засновника автономну майнову масу. Дія мораторію не поширюється як на процедуру обов'язкового звернення стягнення на об'єкт довірчої власності, так і на будь-які дії довірчого власника щодо такого об'єкта (ч. 5 ст. 41 Кодексу України з процедур банкрутства). Об'єкт довірчої власності не може бути включено до ліквідаційної маси довірчого власника або довірчого засновника (ч. 3 ст. 62 цього Закону). Задоволення майнових інтересів заставодержателя в разі визнання заставодавця банкрутом здійснюється реалізацією предмета застави, що входить до ліквідаційної маси боржника в межах процедури банкрутства (ч. 6 ст. 41) у порядку черговості згідно зі ст. 133 зазначеного Закону. Щодо майнових вимог кредиторів (заставодержателів) на предмет застави, за якими стягнення здійснюється в судовому чи позасудовому порядку відповідно до законодавства, діє мораторій на задоволення вимог кредиторів (ч. 3 ст. 41).

² Див.: Майданик Р.А. Речове право : підручник. Київ, 2019. С. 702.

Забезпечення майнових інтересів заставодержателя здійснюється за рахунок вартості предмета забезпечувального обтяження з поверненням різниці суми внаслідок реалізації майна на аукціоні в разі перевищення розміру забезпечувальних вимог у межах процедури виконавчого провадження, на відміну від довірчої забезпечувальної власності, що передбачає задоволення майнових інтересів довірчого власника за рахунок переданого боржником у довірчу власність майна (об'єкта довірчої власності) або внаслідок його продажу кредитором будь-якій третій особі зі сплатою ним суми перевищення ціни продажу над розміром заборгованості боржника (якщо інше не передбачено договором), або в результаті переходу такого об'єкта в необмежену повну власність довірчого власника в рахунок погашення невиконаного зобов'язання (ч. ч. 4, 6, 7 ст. 597-8 ЦК України). Набуття заставодержателем права власності на предмет забезпечення чи його продаж третім особам (абз. 2, 3 ч. 3 ст. 36 Закону України № 898-IV) як позасудові способи звернення стягнення можливі лише коли така можливість передбачена сторонами в іпотечному договорі. Щодо рухомого майна така можливість надається обтяжувачу, який одержав предмет обтяження у володіння (п. п. 1–2 ч. 1 ст. 26 Закону України № 1255-IV), якщо інше не встановлено законом або договором. Однак набуття кредитором права власності на предмет забезпечувального обтяження в позасудовому порядку не позбавлене ризиків щодо можливих заперечень проти такого переходу як із боку боржника, так і з боку інших осіб, які мають зареєстроване забезпечувальне обтяження, та не скасовує обтяження такого майна з вищим пріоритетом. Майнові інтереси зазначених осіб обов'язково враховуються під час розподілу доходів від продажу предмета застави кредитором згідно з імперативними нормами цивільного законодавства про іпотеку й обтяження рухомого майна (ст. 29 Закону України № 1255-IV).

Висновки. Право довірчої власності як спосіб забезпечення виконання зобов'язання та застава є речовими способами забезпечення виконання зобов'язання, які становлять один з інститутів речового права. Зазначені речові права встановлюються з метою забезпечення виконання зобов'язання, тому є додатковими, водночас їхня різна сутнісна природа зумовлює низку відмінних рис: по-перше, довірча забезпечувальна власність є різновидом права власності на майно, а застава – речовим правом на чуже майно (обмеженням речовим правом); по-друге, довірчий власник як юридичний власник об'єкта довірчої власності є носієм титулу власності у фідучіарному інтересі, а заставодержатель, який володіє та користується предметом закладу, здійснює титул володіння у власному інтересі; по-третє, за критерієм нормативної визначеності довірча забезпечувальна власність є поіменованим речовим правом, застава ж є квазіречовим правом, не передбаченим у законі серед видів речових прав; по-четверте, за обсягом повноважень довірчу забезпечувальну власність варто відносити до права власності, а заставу – до речового права на чуже майно, оскільки в межах довірчої забезпечувальної власності довірчому власнику належить речово-правовий титул (право довірчої власності) – повне панування над річчю (хоча й обмежене метою договору та фідучіарним обов'язком повернути майно після належного виконання зобов'язання), у разі застави ж заставодержатель набуває право реалізації окремих правомочностей щодо заставленого майна заставодавця (власника) у межах, визначених законом; по-п'яте, встановлена цивільним законодавством заборона для довірчого власника розпоряджатися об'єктом довірчої власності обмежує його правомочність як власника розпоряджатися майном до визначеного в договорі моменту (тому йдеться про обмеження права власності довірчого власника), надане заставодержателю право реалізації окремих правомочностей заставодавця як власника щодо належного йому предмета застави обтяжує право власності боржника (варто вести мову про обтяження права власності заставодавця правом застави заставодержателя). Отже, пропонується співвідносити право довірчої забезпечувальної власності та право застави як модельне та спеціальне право відповідно.

Відмінності між довірчою забезпечувальною власністю та заставою як речовими способами забезпечення виконання стосуються функціональної залежності від основного зобов'язання, автономності забезпечувального майна, а також процедури звернення стягнення на нього.

Riabchinska A. The relationship between fiduciary ownership as a means of ensuring the fulfilment of the obligation and pledge

The relationship between fiduciary transfer of ownership for security purposes and pledge as the ways to ensure the fulfilment of the obligation is examined in the article. The usefulness of the distinction of mentioned ways of ensuring the fulfilment of the obligations as two essentially different rights in nature is substantiated. The article endorses the feasibility to qualify a pledge as a proprietary right to another's property. The article reveals that according to national civil law the pledge is a quasi – ownership right unlike the fiduciary transfer of ownership for security purposes which expressly designated by law as a kind of ownership for the property. It is suggested that the pledge and the fiduciary ownership for security purposes

should be related as special and model right accordingly. It is proved that the difference between mentioned proprietary ways of ensuring the fulfilment of the obligation are: functional relationship of primary obligation (pledge is accessory means of ensuring the fulfilment of the obligation which shall be terminated after termination of primary obligation whereas fiduciary ownership is non – accessory thus it is not terminated immediately after termination of primary obligation); degree of autonomy of security estate including bankruptcy proceedings (to a fiduciary ownership object, separated from personal fiduciary's property, does not apply the moratorium on satisfaction of creditors' claims, the property secured by fiduciary ownership is not part of the debtor's liquidation mass, by contrast the pledged object is part of the liquidation mass and falls within the scope of such moratorium); foreclosure procedure (recovery of pledge object as a rule is done on execution by a court decision, as opposed to fiduciary ownership for security purposes which allow fiduciary to recovery the security property without reference to judicial procedure through the sale it to any third party and makes it possible to take ownership of it without restrictions on use and disposal).

Key words: fiduciary ownership as means of ensuring fulfilment of obligation, fiduciary transfer of ownership for security purposes, ownership right, pledge, proprietary right to another's property.

Література:

1. Цивільний кодекс України : Закон від 16 січня 2003 р. № 435–IV / *Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40. Ст. 144.
2. Кодекс України з процедур банкрутства : Закон від 18 жовтня 2018 р. № 2597-VIII / *Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України*. 2019. № 19. Ст. 74.
3. Про заставу : Закон від 2 жовтня 1992 р. № 2654-XII / *Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 47. Ст. 642.
4. Про іпотеку : Закон від 5 червня 2003 р. № 898-IV / *Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 28. Ст. 1362.
5. Про забезпечення вимог кредиторів та реєстрацію обтяжень : Закон від 18 листопада 2003 р. № 1255-IV / *Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 11. Ст. 140.
6. Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень : Закон від 1 липня 2004 р. № 1952-IV / *Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 51. Ст. 553.
7. Егоров А.В., Усманова Е.Р. Залог и титульное обеспечение : теоретико-практическое сравнение конструкций. *Вестник гражданского права*. 2014. Вып. 4. С. 56–127. URL: <http://lexandbusiness.ru/view-article.php?id=4346>.
8. Кубара У.М. Правова природа заставних відносин. *Форум права*. 2012. Вип. 3. С. 343–350.
9. Кубара У.М. Обтяження права власності на майно. *Вісник Львівського університету. Серія «Юридична»*. 2013. Вип. 58. С. 211–217.
10. Майданик Р.А. Речове право : підручник. Київ, 2019. 1102 с.
11. Майданик Р.А. Правова природа інституту іпотеки. *Юридичний вісник*. 2009. Вип. 1 (10). С. 31–38.
12. Примак В.Д. Ця багатогранна застава-2. *За матеріалами газети «Юридичний вісник»*. URL: https://www.gov.lica.com.ua/b_text.php?type=3&id=103149&base=1 (дата звернення: 01.12.2020).
13. Рублевский Р.С. Теоретические основы системы вещных прав лиц, не являющихся собственниками : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Волгоград, 2010. 30 с. URL: <https://www.dissercat.com/content/teoreticheskie-osnovy-sistemy-veshchnykh-prav-lits-ne-yavlyayushchikhsya-sobstvennikami/read> (дата звернення: 01.12.2020).
14. Рыбалов А.О. Право собственности (комментарий к ст. 209 ГК РФ). Москва, 2017. 96 с. URL: <http://m-lawbooks.ru/wp-content/uploads/2020/02/a.o.-rybalov-pravo-sobstvennosti.pdf> (дата звернення: 01.12.2020).
15. Рябчинська А.О., Майданик Н.І. Неакцесорність довірчої забезпечувальної власності. *ЛОГОС : збірник наукових праць*. 2020. С. 100–105. URL: <https://ojs.ukrlogos.in.ua/index.php/logos/article/view/5402> (дата звернення: 01.12.2020).

ПРАВОВИЙ СТАТУС КЕРІВНИКА ДЕРЖАВНОЇ СЛУЖБИ В ДЕРЖАВНОМУ ОРГАНІ ЯК СУБ'ЄКТА ДЕРЖАВНО-СЛУЖБОВИХ ПРАВОВІДНОСИН

Стець О. М.,

кандидат юридичних наук,

завідувач кафедри конституційного, міжнародного та приватного права

Криворізького факультету

Національного університету «Одеська юридична академія»

ORCID ID: 0000-0003-4211-2687

Стаття присвячена дослідженню сутнісних ознак керівника державної служби в державному органі як суб'єкта державно-службових правовідносин. З'ясовано, що залежно від характеру повноважень, що визначають роль і ступінь участі державних службовців у виконанні державно-владних функцій, буде відмінний обсяг прав і обов'язків у керівників, спеціалістів, виконавців. Зважаючи на велику різноманітність державних службовців, обсяг їхніх повноважень впливає на зміст правового статусу державного службовця, але не на факт його приналежності до інституту державної служби.

Встановлено, що керівник державної служби в державному органі володіє: а) загальним статусом громадянина України; б) галузевим статусом у межах службового права – статусом державного службовця; в) спеціальним статусом у межах службового права, який опосередковано характером наданих повноважень, – статусом керівника державної служби в державному органі.

Виокремлено змістовні ознаки, що притаманні державному службовцю, який набув спеціального правового статусу керівника державної служби в державному органі: 1) його віднесено до посадових осіб державної служби; 2) він обіймає вищу посаду державної служби в державному органі; 3) його зобов'язано до виконання спеціального виду обов'язків, що є елементом повноважень: а) з питань державної служби та б) організації роботи інших працівників у цьому органі.

Звернуто увагу на те, що кожен керівник державної служби в державному органі є посадовою особою, яку уповноважено на здійснення організаційно-розпорядчих функцій, але не кожна посадова особа є керівником державної служби в державному органі. Виявлено можливий алгоритм знаходження вищої посади в державному органі: а) у разі наявності в державному органі посад, які віднесено до різних категорій, вищу посаду в державному органі буде обіймати той державний службовець, який заміщує посаду категорії «А» (за наявності) або категорії «Б» (за відсутності посад, віднесених до категорії «А»); б) у разі наявності в державному органі посад, які віднесено до однієї категорії, вищу посаду обійматиме той державний службовець, посаду якого віднесено до вищої підкатегорії.

Ключові слова: державно-службові правовідносини, державний службовець, керівник державної служби в державному органі, спеціальний правовий статус, посадова особа.

Упровадження міжнародних стандартів публічного адміністрування та функціонування публічної служби в Україні опосередкувало зміни в детермінації правового статусу суб'єктів державно-службових правовідносин. Питання окреслення правосуб'єктності, прав і обов'язків суб'єктів службового права є одним із найбільш важливих, оскільки від вибору того чи іншого тлумачення цього поняття залежить характеристика похідних від нього термінів, не є винятком визначення ролі керівника державної служби в державному органі під час реалізації державно-службових правовідносин, виокремлення ознак його правового статусу, що опосередковані особливим правовим положенням. Проблематика визначення керівника державної служби в державному органі як суб'єкта державно-службових правовідносин відображає зміст інституту державної служби, водночас вона була і залишається дотепер надзвичайно актуальною, особливо з огляду на докорінні зміни, які відбуваються в усіх сферах суспільного життя, насамперед у сфері державно-службових відносин.

Суттєвий науковий внесок у розроблення концептуальних засад визначення правового статусу державного службовця та сутності державно-службових правовідносин було зроблено такими

вченими, як: В.Б. Авер'янов, О.Ф. Андрійко, Д.Н. Бахрах, Ю.П. Битяк, Л.Р. Біла-Тіунова, В.В. Васильківська, М.П. Грай, Ю.С. Даниленко, О.П. Рябченко, С.В. Ківалов, Т.О. Коломоець та інші. Водночас значна кількість питань, пов'язаних із визначенням статусу керівника державної служби в державному органі як суб'єкта державно-службових правовідносин, залишаються невирішеними з урахуванням нормотворчого реформування інституту державної служби, що свідчить про актуальність обраної теми дослідження.

Метою статті є встановлення сутнісних ознак керівника державної служби в державному органі як суб'єкта державно-службових правовідносин.

Виклад основного матеріалу. Державний службовець є суб'єктом службового права, якого наділено правами й обов'язками у сфері функціонування державної служби та який має здатність їх реалізовувати в конкретних державно-службових правовідносинах. На законодавчому рівні визначення поняття «державний службовець» міститься в ч. 2 ст. 1 Закону України «Про державну службу», якою встановлено, що державний службовець – це громадянин України, який обіймає посаду державної служби в органі державної влади, іншому державному органі, його апараті (секретаріаті), одержує заробітну плату коштом державного бюджету та здійснює встановлені для цієї посади повноваження, безпосередньо пов'язані з виконанням завдань і функцій такого державного органу, а також дотримується принципів державної служби [1].

Під час проходження державної служби державний службовець може брати участь у різного роду державно-службових правовідносинах. Залежно від характеру повноважень, що визначають роль і ступінь участі державних службовців у виконанні державно-владних функцій, буде відмінним обсяг прав і обов'язків у керівників, спеціалістів, виконавців. На теоретичному рівні єдиної думки стосовно класифікації державних службовців залежно від характеру повноважень немає. Як зазначає Л.Р. Біла-Тіунова, можливе виокремлення безпосереднього керівника, керівника вищого рівня і керівника вищого рангу. Хто в кожному конкретному разі керівником, можна визначити відповідно до структури державного органу [2, с. 141]. У будь-якому разі характер повноважень впливає на зміст правового статусу державного службовця, але не на факт його приналежності до інституту державної служби.

Щодо співвідношення поняття «державний службовець» та «керівник державної служби в державному органі», то його можна схарактеризувати крізь призму категорій загального та спеціального правового статусу. Загалом, спеціальні статуси конкретизують загальний правовий статус на рівні окремих соціальних груп та можуть перебувати в рамках однієї галузі права або мати комплексний характер [3, с. 415]. Отже, керівник державної служби в державному органі володіє: а) загальним правовим статусом громадянина України; б) галузевим правовим статусом у межах службового права – статусом державного службовця; в) спеціальним правовим статусом у межах службового права, який опосередковано характером наданих повноважень, – статусом керівника державної служби в державному органі. Кожен рівень правового статусу характеризується певним об'ємом прав, обов'язків, обмежень, гарантій та відповідальності.

З огляду на галузевий правовий статус державного службовця, керівнику державної служби в державному органі притаманні всі ознаки, що детермінують його як суб'єкта державно-службових правовідносин: є суб'єктом службового права України; володіє галузевою правосуб'єктністю у сфері службового права; є носієм спеціальних прав, які опосередковано участю в конкретних державно-службових правовідносинах; є суб'єктом, на якого покладено спеціальні юридичні обов'язки, які опосередковано участю в конкретних державно-службових правовідносинах; вступає в державно-службові правовідносини на основі правових норм, які встановлюють основи статусу державного службовця та фактичної підстави його участі в них.

Керівника державної служби в державному органі наділено спеціальним правовим статусом у рамках службового права. Виходячи з нормативно закріпленого визначення поняття «керівник державної служби в державному органі» [1], доходимо висновку, що суб'єкт службового права, який набув розглядуваного спеціального правового статусу, характеризується такими ознаками: 1) його віднесено до посадових осіб державної служби; 2) він обіймає вищу посаду державної служби в державному органі; 3) його зобов'язано до виконання спеціального виду обов'язків, що є елементом повноважень: а) з питань державної служби та б) організації роботи інших працівників у цьому органі.

Під час віднесення керівника державної служби в державному органі до посадових осіб необхідно виходити із правозастосовної практики, яка зазначає, що головним критерієм віднесення особи (державного службовця) до кола посадових осіб є наявність в неї організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських функцій. У загальному значенні під адміністративно-господарськими функціями розуміються обов'язки щодо управління або розпорядження державним, колективним чи приватним майном (установлення порядку його зберігання, переробки, реалізації, забезпечення контролю за цими операціями тощо), а під організаційно-розпорядчими – обов'язки щодо здійснення керівництва

галуззю промисловості, трудовим колективом, ділянкою роботи, виробничою діяльністю окремих працівників на підприємствах, в установах чи організаціях, незалежно від форм власності [4].

Законом України «Про державну службу» 1993 р. до посадових осіб було віднесено керівників та заступників керівників державних органів та їх апарату, інших державних службовців, на яких законами або іншими нормативними актами покладено здійснення організаційно-розпорядчих та консультативно-дорадчих функцій [5]. Отже, доходимо висновку, що кожен керівник державної служби в державному органі є посадовою особою, яку уповноважено на здійснення організаційно-розпорядчих функцій, але не кожна посадова особа є керівником державної служби в державному органі.

Щодо заміщення вищої посади державної служби в державному органі, то поняття «вища посада» не вживається у службовому законодавстві. Загальноприйнятим є те, що посада державної служби характеризується такими ознаками: є складовою частиною штатного розпису державного органу; має уставний характер; утворюється у спеціальному порядку, що закріплюється на нормативному рівні; детермінується через встановлене коло обов'язків і прав; опосередковує здійснення повноважень особою, яка обіймає посаду державної служби; є незалежною від конкретного державного службовця, що обіймає посаду державної служби; опосередковує відповідний рівень оплати [6]. У ст. 6 Закону України «Про державну службу» [1] визначено, що посади державної служби в державних органах поділяються на категорії та підкатегорії залежно від порядку призначення, характеру й обсягу повноважень, змісту роботи та її впливу на ухвалення кінцевого рішення, ступеня посадової відповідальності, необхідного рівня кваліфікації та професійних компетентностей державних службовців. Не вдаючись до дублювання нормативних приписів службового законодавства, можна припустити, що: у разі наявності в державному органі посад, які віднесено до різних категорій, вищу посаду в державному органі буде обіймати той державний службовець, який заміщує посаду категорії «А» (за наявності) або категорії «Б» (за відсутності посад, які віднесено до категорії «А»); у разі наявності в державному органі посад, які віднесено до однієї категорії, вищу посаду обійматиме той державний службовець, посаду якого віднесено до вищої підкатегорії.

Виконання спеціального виду обов'язків, що є елементом повноважень з питань державної служби й організації роботи інших працівників у цьому органі, як ознака правового статусу керівника державної служби в державному органі має прояв у такому. Першочергово варто зазначити, що обов'язки державного службовця є мірою належної поведінки у сфері державної служби, які встановлені державою [7, с. 154]. Наявність спеціальних обов'язків опосередковує, крім іншого, наявність спеціального правового статусу в керівника державної служби в державному органі. Водночас спеціальні обов'язки різнитимуться залежно від державного органу, у якому працює керівник державної служби, а також займаної ним посади.

Як слушно зазначає Р.В. Негара, перелік спеціальних обов'язків, що є змістом відповідних повноважень, є невичерпним, оскільки керівник державної служби здійснює інші повноваження відповідно до Закону України «Про державну службу» й інших законів України (п. 13 ч. 2 ст. 17), отже, це свідчить про те, що всі повноваження керівника державної служби визначаються саме законами [8, с. 148]. Повноваження керівника державної служби, змістом яких є спеціальні обов'язки, можна залежно від їхнього функціонального призначення так:

1) забезпечувальні повноваження, що спрямовано на створення належних засад функціонування державного органу (наприклад, створення належних для роботи умов та їх матеріально-технічне забезпечення; виконання функцій роботодавця стосовно працівників державного органу, які не є державними службовцями тощо);

2) кадрові повноваження, які спрямовано на формування штату державного органу та спрямування службової кар'єри підпорядкованих державних службовців (наприклад, забезпечення планування службової кар'єри, планового заміщення посад державної служби підготовленими фахівцями згідно з вимогами до професійної компетентності та стимулювання просування по службі; призначення громадян України, які пройшли конкурсний відбір, на посади державної служби категорій «Б» і «В», звільнення з таких посад відповідно до законодавства; укладання та розривання контракту про проходження державної служби тощо);

3) контрольно-наглядові повноваження, які спрямовано на дотримання належного стану законності та дисципліни в державному органі (наприклад, здійснення контролю за дотриманням виконавської та службової дисципліни в державному органі й умов контрактів про проходження державної служби (у разі укладення); розгляд скарг на дії або бездіяльність державних службовців, які обіймають посади державної служби категорій «Б» і «В»; ухвалення в межах наданих повноважень рішення про заохочення та притягнення до дисциплінарної відповідальності державних службовців, які обіймають посади державної служби категорій «Б» і «В» тощо).

Відмежування спеціального статусу керівника державної служби в державному органі від усіх інших державних службовців лежить у площині його спеціальної правосуб'єктності [3, с. 415].

Так, право на зайняття посади керівника державної служби в державному органі – елемент правоздатності суб'єктів службового права, які відповідають установленим законодавством додатковим вимогам. Наприклад, у міністерстві функції керівника державної служби виконує державний секретар міністерства [1]. У свою чергу, ст. 10 Закону України «Про центральні органи державної виконавчої влади» встановлено такі додаткові вимоги, як загальний стаж роботи не менше семи років та досвід управлінської роботи не менше трьох років [9]. Отже, суб'єкт службового права, що набув спеціального статусу керівника державної служби, має відмінну правосуб'єктність від інших державних службовців.

Висновки. Підсумовуючи вищезазначене, приходимо до висновку, що статус керівника державної служби в державному органі є спеціальним статусом у межах службового права. Визначено, що суб'єкт службового права, який набув розглядуваного спеціального правового статусу, характеризується такими ознаками: 1) його віднесено до посадових осіб державної служби; 2) він обіймає вищу посаду державної служби в державному органі; 3) його зобов'язано до виконання спеціального виду обов'язків, що є елементом повноважень: а) з питань державної служби та б) організації роботи інших працівників у цьому органі. Повноваження керівника державної служби, змістом яких є спеціальні обов'язки, класифіковано залежно від їхнього функціонального призначення шляхом виокремлення: 1) забезпечувальних повноважень, які спрямовано на створення належних засад функціонування державного органу; 2) кадрових повноважень, які спрямовано на формування штату державного органу та спрямування службової кар'єри підпорядкованих державних службовців; 3) контрольно-наглядових повноважень, які спрямовано на дотримання належного стану законності та дисципліни в державному органі. Важливість, широке коло державно-службових правовідносин та розвиток елементів механізму їх правового забезпечення зумовлюють потребу здійснення подальших досліджень цієї проблематики.

Stets O. Legal status of the head of public service in the state body as a subject of public service legal relations

The article is devoted to the study of the essential features of the head of the public service in a state body as a subject of public service legal relations. It is found that depending on the nature of the powers that determine the role and degree of participation of public servants in the exercise of public power functions, there will be a different range of rights and responsibilities of managers, specialists, executors. Given the great diversity of public servants, the scope of their powers affects the content of the legal status of a public servant, but not the fact of his belonging to the public service.

It is established that the head of the public service in a state body has: a) the general status of a citizen of Ukraine; b) sectoral status within the framework of official law – the status of a public servant; c) a special status within the framework of official law, which is mediated by the nature of the powers granted – the status of the head of the public service in a state body.

The substantive features which characterize a public servant who has acquired a special legal status of the head of the public service in a state body are singled out: 1) he is assigned to public servants; 2) he holds the highest position of public service in a state body; 3) he is obliged to perform a special type of duties that are an element of authority: a) in matters of public service and b) organization of work of other employees in this body.

Attention is paid to the fact that each head of the public service in a state body is an official authorized to perform organizational and administrative functions, but not every official is the head of the public service in a state body. A possible algorithm for finding a higher position in a state body is identified: a) if there are positions in a state body that fall into different categories, the highest position in a state body will be held by the public servant who replaces a category “A” or “B” (in the absence of positions classified in category “A”); b) if there are positions in a state body that are assigned to one category, the highest position will be held by the public servant whose position is assigned to the highest subcategory.

Key words: public service legal relations, public servant, head of public service in state body, special legal status, official.

Література:

1. Про державну службу : Закон України від 10 грудня 2015 р. № 889-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19#Text> (дата звернення: 10.11.2020).
2. Біла-Тіунова Л.Р. Державна служба України. Загальна частина : навчальний посібник. Одеса, 2020. 511 с.

3. Скакун О.Ф. Теория государства и права : учебник. Харьков : Консум ; Ун-т внутр. дел, 2000. 704 с.
4. Щодо запобігання і протидії корупції : лист Міністерства юстиції від 22 лютого 2013 р. № 1332-0-26-13/11. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v1_3_132-3-13#Text (дата звернення: 02.12.2020).
5. Про державну службу : Закон України від 16 грудня 1993 р. № 3723–XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 52. Ст. 490 (втратив чинність).
6. Адміністративне право України. Повний курс : підручник / за ред. В.В. Галуцька, О.М. Правоторової. 3-є вид. Київ : Академія адміністративно-правових наук, 2020. 466 с. URL: <http://sipl.com.ua/?p=7112> (дата звернення: 02.12.2020).
7. Дишлева І. Права та обов'язки державного службовця. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 6. С. 152–156.
8. Негара Р.В. Керівник державної служби й суб'єкт призначення: зміст, правове регулювання та співвідношення. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія «Юридичні науки»*. 2019. Т. 30 (69). № 4. С. 146–153.
9. Про центральні органи державної виконавчої влади : Закон України від 17 березня 2011 р. № 3166-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3166-17#Text> (дата звернення: 02.12.2020).

НОТАТКИ

Збірник наукових праць

**ВІСНИК
НАЦІОНАЛЬНОГО ТЕХНІЧНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ УКРАЇНИ
“КИЇВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ”**

**ПОЛІТОЛОГІЯ
СОЦІОЛОГІЯ
ПРАВО**

**№ 4 (48)
2020**

Коректура • *В.О. Бабич*

Комп'ютерна верстка • *Ю.С. Семенченко*

Підписано до друку 02.02.2021 р. Формат 60×84/8.
Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman. Цифровий друк.
Умовно-друк. арк. 14,42. Тираж 150. Замовлення № 0221/71.
Ціна договірна. Віддруковано з готового оригінал-макета.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
65101, Україна, м. Одеса, вул. Інглєзі, 6/1
Телефони: +38 (048) 709 38 69,
+38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.com.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 6424 від 04.10.2018 р.